

D66 Verkiezingsprogramma 2017-2021

December 2016

Het verkiezingsprogramma van D66 is definitief vastgesteld door de leden tijdens het congres op 29 en 30 oktober 2016.

Inhoudsopgave

Voorwoord lijsttrekker	3
Inleiding	5
Waar zet D66 zich de komende jaren voor in?	8
1. Onderwijs als motor van groei en kansgelijkheid	11
2. Schone groei, nieuwe welvaart	29
3. Meer werk – bereikbaar voor iedereen	48
4. Een samenleving bloeit door innovatie, ruimte en mobiliteit	63
Aanpakken van de échte tweedeling	88
We omarmen diversiteit	90
Over de grens kijken: denk en handel internationaal	92
Verder kijken dan morgen: toekomstvast	94
Innoveren en experimenteren	97
5. Zorg: voorkomen is beter dan genezen	99
6. Zelfbeschikking en keuzevrijheid	115
7. Vol vertrouwen in de wereld	129
8. Sterke en moderne democratische rechtsstaat	151
Overheidsfinanciën: investeren en moderniseren	166
Nawoord	168

Voorwoord

Alexander Pechtold

Lijsttrekker

Het gaat goed met Nederland. Wij behoren tot de wereldtop van gelukkigste, gezondste en best opgeleide mensen op aarde. Een schril contrast met de grote problemen die er ook zijn, zoals het terrorisme en de vluchtelingencrisis. De voortdurende berichten over aanslagen en oorlogen vragen veel van iedereen. Sommige mensen maken zich terecht zorgen dat niets meer blijft zoals het is. Populisten exploiteren die zorgen uit cynisch eigenbelang, maar zij komen niet met oplossingen die mensen verder helpen.

Tegenover deze wegwerppolitiek zet D66 het ideaal van een optimistisch Nederland. Zonder de ogen te sluiten voor wat niet goed gaat, is de wereld en is Nederland er beter aan toe dan decennia geleden. Wij Nederlanders hebben samen ons land vooruit gebracht met meer welvaart, betere zorg, betere scholen, meer vrijheid. Dat wil D66 vasthouden en versterken. Samen met u. Met alle Nederlanders.

D66'ers worden wakker met de energie om Nederland samen met u vooruit te brengen. Wij pakken problemen aan. Zoals we de laatste jaren hebben gedaan door een machteloos kabinet tot daden te brengen en de economie weer te laten groeien. Na jaren van economische hervormingen wil D66 nu investeren in de samenleving. Niet klakkeloos geld uitgeven, maar verantwoord investeren. Investeren in mensen. Investeren in de toekomst, dus in schone energie en digitalisering. Investeren in gelijke kansen om de toenemende tweedeling tegen te gaan. 400.000 kinderen worden grootgebracht in armoede. Veel ouderen verdienen betere verzorgingstehuizen. 2,5 miljoen Nederlanders zijn laaggeletterd. 2 miljoen mensen zitten ongewild zonder vaste baan.

Die ongelijkheid is onacceptabel, vooral als deze voortkomt uit ongelijke kansen. Bijvoorbeeld in het onderwijs. Als de ouders lager opgeleid zijn of een niet-westerse achtergrond hebben, hebben hun kinderen vaak minder kansen. Die tweedeling is desastreus. Iedereen moet de kans hebben iets van zijn of haar leven te maken. Ook mensen die oorlog en geweld ontvluchten en hier tijdelijk een veilig heenkomen zoeken. Wij bieden hen vanaf dag één de mogelijkheid Nederlands te leren en aan het werk te komen. Zo werken we aan gelijke kansen en voorkomen we een integratieramp.

D66 wil muren afbreken in onze hokjesmaatschappij. Waarin we niet tegenover elkaar staan, maar naast elkaar. Waarin we de moeite nemen elkaar te verstaan in plaats van ons te verstoppen achter vooroordelen. We hebben elkaar meer nodig dan ooit. Een verdeeld land is een wankel fundament voor vooruitgang.

Onze veelkleurige open samenleving is een belangrijk deel van onze cultuur, onze identiteit.

Discriminatie, die ook in het hedendaagse Nederland nog hardnekkig aanwezig is, bevechten wij. Tegen de stroom in, want de trend is anders. Wereldwijd. In een wedloop van wantrouwen zetten populistische partijen onze persoonlijke vrijheden onder druk en bemoeien zich ongegeneerd met de onafhankelijke rechtspraak. Ze betwisten feiten alsof het onwelgevallige meningen zijn. Van Groot-Brittannië tot de Verenigde Staten tot Turkije. Wij sluiten onze ogen niet voor wat er in de wereld gebeurt. Daarom ook blijven wij overtuigd Europeaan en zijn we dus tegen een Brexit. Europa verbeteren, daar gaat het om. Zo beschermen we de vrijheid en welvaart in Nederland.

Wij werken aan een optimistisch Nederland. Aan een rechtvaardige samenleving. Aan een gemeenschap waarin mensen elkaar en de overheid weer vertrouwen. Met de blik op de toekomst. Met als kompas onze idealen van vrijheid voor het individu en radicale kansengelijkheid. En met aandacht en begrip voor mensen die vastlopen of niet mee kunnen komen.

In dit verkiezingsprogramma vindt u onze plannen en ideeën voor de komende vier jaar. Onze inzet voor een nieuwe regeerperiode. Geen valse beloftes, maar geloofwaardige politiek. Wij zullen laten zien dat politiek van vrijheid en verbondenheid de baas kan zijn boven politiek van verdeeldheid en discriminatie. Want samen staan we sterker.

Inleiding

Annet Aris

Marty Smits

Voorzitter Verkiezingsprogramma commissie Voorzitter Permanente Programmacommissie

Al vijftig jaar kiest D66 voor een optimistisch Nederland. Een land dat in zichzelf gelooft en dat zichzelf steeds opnieuw uitvindt. Waar onze vrijheid en eigenheid niet worden verward met egoïsme en leven in je eigen cocon. Samen met onze kiezers en alle Nederlanders willen we vasthouden en versterken wat Nederland een fantastisch land maakt.

We staan voor grote uitdagingen. Wij zien tweedeling. In onderwijs en werk zijn de kansen steeds ongelijker verdeeld. Wij leven te vaak langs elkaar heen, ontmoeten mensen die andere denkbeelden hebben te weinig. We staan tegenover elkaar zonder dat we elkaar begrijpen. Terwijl we elkaar steeds meer nodig hebben. We leven op één planeet, maar doen we alsof we er tien hebben. De wereld is in beweging, terwijl wij ons achter de dijken verstoppen. Het vertrouwen in de slagkracht van de overheid en de politiek nemen zienderogen af. Die uitdagingen moeten we samen aangaan. Onze handen jeuken om aan de slag te gaan. Zoals we al jaren doen in vele gemeenten door het hele land. Problemen oplossen. Wat ingewikkeld is weer simpel maken. Met eerlijke politiek en door initiatief. We zijn duidelijk over wat we de komende jaren zullen aanpakken. Alles tegelijk doen kan niet. En we nemen initiatief omdat dit bij ons past. Voortkabbelen brengt ons niet verder. Laten we als land onze vleugels weer uitslaan. Zorgen dat onze kinderen het weer beter krijgen dan wij.

In onze aanpak kiezen we voor de waarden die wij in Nederland belangrijk vinden: de vrijheid jezelf te zijn, investeren in mensen, volop kansen krijgen, samen delen, denken aan de toekomst. Deze waarden zijn de rode draad in ons verkiezingsprogramma voor de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2017. Hiermee bouwen we aan een samenleving waarin we tweedeling in de kern bestrijden, waarin diversiteit meer is dan een modewoord en waarin we open staan voor de wereld en voor technologische ontwikkelingen.

Waar richt D66 zich de komende vier jaar op?

1. Gelijke kansen door het beste onderwijs

Met toponderwijs maken we de nieuwe generatie en Nederland klaar voor een kansrijke toekomst. Ongelijke kansen voeden tweedeling. Achtergrond en geslacht mogen niet meer bepalend zijn voor wie je later wordt. Alle kinderen krijgen al vroeger les, zodat ze met hun vierde gelijke kansen hebben. De basisschool biedt alles-in-één: uitstekende lessen, maar ook sport, cultuur en aandacht voor sociale en digitale vaardigheden. Dat doen we met steeds betere leraren waar we meer in investeren en die de ruimte krijgen hun werk goed te doen. Het middelbare en hogere onderwijs halen het beste uit elk kind, bieden hen een tweede kans en sluiten goed aan op de arbeidsmarkt. Onderwijs gaat een leven lang door: ondersteund door

persoonlijke studiepotjes en toegang tot scholing en training. Dit kost geld: dat geld komt er.

2. Schone groei: nu

De economie wordt schoon en groen. Nederland kan hierin voorop lopen of volgen. Wij kiezen voor het eerste. Dus vervuilde kolenergie maakt plaats voor schone zonne- en windenergie, het energieverbruik gaat omlaag en we hergebruiken een groot deel van onze grondstoffen. Wat tot het verleden moet behoren, zoals kolencentrales, zetten we versneld aan de kant. Om ruimte te maken voor een groene toekomst, en om met onze kennis internationaal voorop te lopen.

3. Een eerlijke kans op werk

Werk is en blijft de belangrijkste weg naar ontplooiing en controle over het eigen leven. We helpen meer mensen aan werk en verlagen de lasten voor werkgevers. Het wordt aantrekkelijker om laagbetaalden en ouderen in dienst te nemen. De kloof tussen vaste aanstelling en flexibel werken wordt kleiner. Belasting op arbeid voor de werkgever worden sterk verlaagd, met name voor lager betaalden. We jagen de economie aan door meer geld voor innovatie en door te investeren in woningen, duurzame energie, digitale ontwikkeling en een groene leefomgeving. Iedereen krijgt een kans. De positie van vrouwen wordt versterkt. Als ouderen, gehandicapten of mensen met een andere achtergrond ten onrechte worden buitengesloten, pakken we die discriminatie en kansenongelijkheid aan. Met een sterk vangnet zorgen we dat mensen niet buiten de boot vallen. We willen een samenleving van vrije mensen: met en voor elkaar.

4. Deel van Europa en de wereld

Wij blijven ervan overtuigd dat onze toekomst in de grote wereld ligt. Hier liggen onze kansen. We kunnen in Nederland doen alsof we tegenover Rusland of China zelf onze belangen kunnen verdedigen. Of doen alsof we zelf de vluchtelingenstroom kunnen beheersen. Of op eigen houtje de vrije digitale handel reguleren. Maar dat is onzin. Als we de uitdagingen rond immigratie, energie, veiligheid, handel en klimaat op willen lossen en de kansen willen pakken, dan moet dat gezamenlijk in Europa. Europa geeft ons slagkracht. Europa verbindt mensen met een gedeelde geschiedenis, gedeelde waarden en gedeelde belangen. Wij kiezen voor een verbindend en democratisch Europa. En waar dat nodig is geven wij onze eigen schijn-soevereiniteit op. Laten we de grote problemen daar oplossen waar het kan.

5. Actief publiek leiderschap

Wij zijn er van overtuigd dat ons welzijn en onze welvaart niet kunnen bestaan zonder de overheid. Het dogma van een overheid die steeds verder moet terugtreden, werkt net zo min als het dogma van de overheid als geluksmachine. De rol van de overheid en de manier waarop die werkt moet aansluiten op de uitdagingen van de toekomst. Dit betekent dat de overheid ruimte en vertrouwen geeft waar mensen zelf het initiatief kunnen en willen nemen. Zoals bij het organiseren van langdurige zorg, de oude dag of de energievoorziening. Aan de andere kant stelt de overheid duidelijke kaders, of neemt die zelfs de leiding wanneer het algemeen belang

of het investeren in de toekomst hierom vraagt. Door veiligheid, preventieve zorg en ook concurrentie te waarborgen, of door privacy te beschermen. Een overheid is duidelijk over wat ze wil. Is niet bang voor nieuwe ontwikkelingen of veranderingen. De overheid luistert naar mensen en is aanspreekbaar. Met deze openheid willen we stappen maken in het herstel van het vertrouwen tussen burger en politiek.

In ons verkiezingsprogramma vindt u uitgebreide standpunten over alle thema's waar een komende regering mee te maken krijgt. We pakken aan wat niet meer voldoet, we gaan meer experimenteren en vernieuwen, we geven vertrouwen aan de mensen die het werk moeten doen, én we kiezen voor vrijheid en kansen. Dit is wat een D66-regering zal leveren en waar elke D66-minister zich volledig aan zal wijden.

Waar zet D66 zich de komende jaren voor in?

Bestrijd tweedeling in de kern

- Wij willen brede buurtscholen (kindcentra), waar ieder kind vanaf twee jaar gelijke kansen krijgt door uitstekend onderwijs met aandacht voor cultuur, sport, digitale vaardigheden en een gezond leven. Zo voorkomen wij achterstanden en koesteren wij elk talent;
- Wij investeren in docenten, die door minder regels en minder uren meer ruimte krijgen om steeds beter onderwijs aan onze kinderen te geven;
- Wij investeren in beter beroepsonderwijs door nauwere aansluiting op de arbeidsmarkt en van het mbo op het hbo, meer ruimte voor vakmanschap en meer internationale kansen;
- Wij willen een leven lang leren en tweede kansen voor iedereen. Kansen om te stapelen, bij te scholen of een nieuwe carrière na te jagen;
- Wij investeren in onderzoek – fundamenteel en toegepast. En wij versterken de kwaliteit van onderwijs in het wo via digitalisering, de kwaliteit van docenten en medezeggenschap.

Schone economie: Nederland loopt voorop

- Wij sluiten alle kolencentrales voor 2025, te beginnen met de meest vervuilende;
- Wij bouwen 100.000 betaalbare energieneutrale huurwoningen. Zo komen sociale huurwoningen weer beschikbaar voor wie ze bedoeld zijn;
- Energiezuinig leven loont. Wie elektrisch rijdt of zelf stroom opwekt, betaalt minder belasting;
- Wij investeren in innovatie en groene ondernemers om zo uitdagingen als klimaatverandering en het energievraagstuk te veranderen in kansen. Wij nemen knellende regelgeving weg en de overheid koopt duurzaam in;
- Wij richten een publieke investeringsbank op om met publiek geld private investeringen aan te jagen, gericht op maatschappelijk relevante doelen zoals duurzame energietransitie en digitale infrastructuur;
- Nederland wordt de digitale koploper in Europa met de beste digitale infrastructuur en vaardigheden. Daarbij hoort een open, vrij en veilig internet.

Een eerlijke kans op werk voor iedereen

- Wie werkt, gaat minder belasting betalen. Voor werkgevers wordt het aantrekkelijker mensen in dienst te nemen, in het bijzonder ouderen en mensen met een laag inkomen;
- Voor werknemers met een flexcontract maken wij een vaste baan bereikbaar. Tijdelijke contracten verdwijnen, en daarmee de tweedeling op de arbeidsmarkt;
- Zzp'ers krijgen van ons de ruimte. De zelfstandigenaftrek blijft. Wij maken het voor zzp'ers makkelijker om vrijwillig te sparen voor pensioen of zich te verzekeren;
- Kansengelijkheid op werk wordt systematisch aan de kaak gesteld. Wij willen betaald ouderschapsverlof van twaalf weken voor vaders en meemoeders, omdat dit de arbeidsdeelname van vrouwen bevordert;
- Wij hervormen de pensioenen en gaan naar een individueel pensioen, met behoud van solidariteit, maar zonder overdracht van geld van jong naar oud;
- Vluchtelingen krijgen vanaf de eerste dag taallessen en kans op werk.

Zorg met en voor elkaar

- Wij brengen rust in de zorg, zodat iedereen na de ingrijpende hervormingen van de afgelopen jaren kan rekenen op kwalitatief goede zorg;
- Wij investeren in eHealth en innovatie gericht op gezondheid in plaats van het behandelen van mensen. Er komt meer aandacht voor preventie en gezond leven;
- Wij stellen huisartsen en zorg in de buurt centraal. Kwaliteit van zorg wordt transparant zodat er echt gekozen kan worden;
- Wij zorgen dat softdrugs veilig en gereguleerd worden aangeboden. Dat bevordert de gezondheid en vermindert criminaliteit.

Zelfbeschikking

- Wij passen de regels aan rond huwelijk, ouderschap en erfenis, zodat ze aansluiten bij de leefvormen van nu. Wij gaan uit van gelijkwaardige behandeling, ongeacht seksuele gerichtheid, genderidentiteit of (samen)leefvorm;
- Mensen die hun leven voltooid vinden, hebben recht op een waardig levenseinde. Hulp bij zorgvuldige levensbeëindiging is niet langer strafbaar.

Een sterk Nederland in een sterk Europa

- Wij zijn en blijven overtuigd Europeaan. Omdat dit volgt uit onze idealen en om de vrijheid en welvaart in Nederland te beschermen tegen de populistten. Daarom zijn wij tegen een Nexit en kiezen wij voor de volle inzet op een democratischer en slagvaardiger Europa;
- Wij zijn er trots op dat mensen van verschillende afkomst Nederlander zijn. Niemand hoeft in Nederland zijn oorspronkelijke nationaliteit op te geven. Ook Nederlanders in het buitenland houden hun Nederlanderschap zolang zij dat willen;
- Vluchtelingen komen via veilige en legale routes naar Nederland. Goede grenscontroles aan de Europese buitengrenzen houden het aantal vluchtelingen beheersbaar.

Een robuuste rechtsstaat

- Wij herstellen het evenwicht in de rechtsstaat door politie en justitie weer van elkaar te scheiden;
- Wij investeren in rechtsbijstand voor iedereen die het nodig heeft. Wij willen kortere wachttijden bij de rechtbank;
- Wij zorgen voor bescherming van privacy en beschikking over digitale privégegevens;
- Wij bestrijden terrorisme door intensievere Europese samenwerking tussen inlichtingendiensten en het in een vroeg stadium signaleren van radicalisering.

Overheidsfinanciën: meer investeren, sluitende begroting

- Wij investeren in onderwijs, onderzoek, innovatie, cultuur, de rechtsstaat en in internationale samenwerking en defensie;
- Wij hervormen de belastingen: minder lasten op arbeid, meer vergroening, minder stimuleren van schulden; de stijging van de zorgkosten wordt in de hand gehouden;
- Wij zorgen ervoor dat de overheidsfinanciën gezond blijven, ook voor toekomstige generaties.

Goed onderwijs is, naast het gezin waarin je opgroeit, de aanjager van kansen en de motor van persoonlijke groei en ontplooiing. Een leven lang. Door onderwijs vergroot je niet alleen je kennis en ontwikkel je taal-, reken- of vakman vaardigheden: onderwijs bereidt je ook voor op een leven in een samenleving waarin er oog is voor de ander en waar mensen in staat zijn zelf goede keuzes te maken. In een wereld die steeds sneller verandert, is goed onderwijs een leven lang nodig om mensen wendbaar en weerbaar te maken. Goed onderwijs is daarmee niet alleen in het belang van het individu, maar in het belang van ons allemaal. Niet je afkomst of religie, of de rijkdom, positie of opleiding van je ouders mogen bepalend zijn. Toegankelijkheid van goed onderwijs voor iedereen is een zaak van rechtvaardigheid. Talent en inzet zijn de enige factoren die het succes van het individu bepalen. Ongeacht je afkomst, kansen voor de toekomst.

Het huidige onderwijs is goed, maar onze ambities gaan verder. Vandaag is er te veel kansengelijkheid, er zijn te weinig tweede kansen en de gemiddelde kwaliteit is niet hoog genoeg. Docenten krijgen onvoldoende de ruimte om te excelleren en er wordt te veel gedacht vanuit gemiddelden en niet vanuit de toegevoegde waarde voor elk kind – van achterblijver tot koploper. Gelukkig laten andere landen zoals Finland en Singapore zien dat er binnen één schoolgeneratie grote sprongen voorwaarts gemaakt kunnen worden.

D66 kiest daarom voor investeren in onderwijs. Onderwijs is een kansenmotor, maar ook een aanjager van vrij denken en gericht op brede ontplooiing en vorming.

We investeren in leraren, in kwaliteit, in brede scholen met daarbinnen vroeg- en voorschools onderwijs voor iedereen, in versimpeling van leergangen, in tweede kansen, in leven lang leren en in onderzoek; en dat alles met meer aandacht voor de leerling en minder bureaucratie.

Door een goede basis gelijke startkansen

D66 wil een goede start voor elk kind. Door de manier waarop we de kinderopvang nu hebben georganiseerd ontstaan verschillen in vaardigheden tussen jonge kinderen uit uiteenlopende delen van de samenleving. Bijvoorbeeld op het gebied van taalbeheersing. D66 wil daarom dat alle kinderen vanaf twee jaar toegang krijgen tot kinderopvang: een brede basisvoorziening van hoge kwaliteit. Beginnend met vier dagdelen per week, ook voor kinderen van niet-werkende ouders. Kinderen met verschillende achtergronden groeien zo samen op. Dat voorkomt schotten en vergroot gelijke kansen. Tegelijkertijd wordt het voor ouders eenvoudiger om te werken.

Een goed voorbeeld hiervan is Sterrenschool Het Universum in Almere. Kinderen kunnen hier tussen 07.00 en 19.00 uur terecht. Kinderopvang en naschoolse activiteiten sluiten naadloos op elkaar aan. Voor ouders heeft de school flexwerkplekken, zodat ze desgewenst even kunnen werken op school om bijvoorbeeld de files naar hun werk te vermijden.

De huidige versnipperde vroeg- en voorschoolse educatie voorzieningen worden in de nieuwe voorziening met elkaar verbonden. We werken toe naar een situatie waarin vroeg- en voorschools onderwijs samenwerkt met een basisschool en welzijnsinstanties, zodat kinderen tot twaalf jaar op één plek terecht kunnen en het onderwijs op elkaar aansluit en afgestemd wordt in zogenaamde doorlopende leerlijnen.

We versimpelen de bestaande, versnipperde financieringsstromen om dit mogelijk te maken, waarbij niemand méér gaat betalen.

Het staat of valt met leraren

Uiteindelijk staat of valt goed onderwijs met de leraar. D66 wil het onderwijs teruggeven aan de leraar. Die geven we meer tijd, meer ruimte en meer vertrouwen. Daarom zorgde D66 voor de 20-lesurennorm. We willen deze norm in de komende 4 jaar in de wet en de begroting verankeren. Van leraren verwachten wij dat zij van elkaar leren, zich ontwikkelen, hun kennis en vaardigheden op peil houden en elkaar helpen steeds een beetje beter te worden. De leraar is eigenaar van zijn eigen lessen. De onderwijsinspectie toetst of het onderwijs voldoet aan de wettelijke vereisten en grijpt slechts in wanneer de kwaliteit van het onderwijs ondermaats is. Deze zienswijze vertaalt zich in investeringen in en eisen stellen aan kwaliteit. Beginnend met meer aandacht op de lerarenopleiding voor effectief lesgeven en het inzetten van de nieuwste inzichten en modernste methoden. Leraren moeten zich meer en vaker bijscholen en houden onderlinge gesprekken over de kwaliteit van lesgeven en bijdragen aan de ontwikkeling van leerlingen. De pabo's en lerarenopleidingen moeten ook een rol gaan spelen bij de ontwikkeling van leerkrachten die al voor de klas staan. Praktijkervaring, begeleiding door ervaren leraren en aanvullende scholing maken een leraar van startbekwaam vakbekwaam. Voor leraren die zich willen laten bijscholen én voor mensen uit het bedrijfsleven die zich willen scholen tot docent is een lerarenbeurs beschikbaar. In het lerarenregister worden scholing en behoefte inzichtelijk. De lerarenbeurs maakt geen onderscheid tussen docenten die lesgeven in het bekostigd of niet-bekostigd onderwijs. Voor docenten moet het mogelijk zijn om stage te lopen in hun sector, zodat ze altijd op de hoogte zijn van de nieuwste technologie en laatste ontwikkelingen. Daarnaast is het verstandig om juist die leraren die uit het bedrijfsleven komen, didactische en pedagogische kennis te verschaffen. De overheid zorgt ervoor dat leraren meer tijd aan hun leerlingen kunnen besteden door de administratie-, regel- en rapporteerdruk te verkleinen. Maar ook door te investeren in klassenassistenten en conciërges. D66 wil in nauwe samenwerking met de gemeenten komen tot een conciërge op elke basisschool. Plofklassen moeten we tegengaan. We passen de bekostiging van scholen zo aan dat de klasgrootte teruggaat naar ca 23 leerlingen. De instroom in de pabo moet meer divers worden, zodat het personeel op basisscholen een betere afspiegeling vormt van de samenleving. D66 is voor een krachtige en trotse beroepsgroep van leraren en vindt dat zij aantoonbare invloed moeten hebben op zowel curriculumontwikkeling als landelijke examinering, meer dan nu het geval is. Initiatieven op dit gebied vanuit de beroepsgroep worden door D66 van harte ondersteund.

Meer vertrouwen, minder regels op details

De overheid is doorgeslagen in de hang naar sturen op resultaten en de verantwoording daarvan. Dit heeft een overdaad aan regels en rapportages tot gevolg. We belasten en beperken de leraar te veel. D66 wil daarom dat met en door onderwijsprofessionals een stofkam, of liever nog een bezem, door regels wordt gehaald. De Onderwijsinspectie krijgt de opdracht de management- en rapportagedruk in het onderwijs terug te dringen. Wij willen toe naar een omgang met leraren, besturen en instellingen die uitgaat van veel vertrouwen en met als spiegelbeeld dat er stevig ingegrepen wordt wanneer het mis gaat. Verantwoording afleggen naar elkaar – naar leraar, leerling, student en/of ouders – vormt de basis.

Brede buurtschool (kindcentra) voor iedereen

D66 wil dat basisscholen meer bieden dan alleen onderwijs. Een brede buurtschool (kindcentrum) is een school waar alle kinderen van twee tot twaalf jaar terecht kunnen. Op een brede buurtschool ontwikkelen kinderen zich op het gebied van sport, cultuur, creativiteit, techniek en maken kennis met natuur en duurzaamheid. Naschoolse opvang en overblijven zijn altijd mogelijk. Deze school biedt een integraal dagarrangement waarin ook aandacht is voor een gezonde leefstijl. D66 wil minstens 3 uur bewegingsonderwijs op de basisschool, gegeven door een vakdocent. Dat wil niet zeggen dat scholen al deze activiteiten overnemen van de verenigingen die ze nu aanbieden. Maar wel dat we via scholen zorgen dat alle kinderen deel kunnen nemen aan dergelijke activiteiten. In Den Haag zijn er inmiddels mooie en inspirerende initiatieven tot brede buurtscholen van de grond gekomen. D66 wil deze brede voorziening overal gerealiseerd zien, financiële middelen ter beschikking stellen en zorgen voor harmonisering van regelgeving en het opheffen van barrières in bijvoorbeeld budgettering, inrichtingseisen en de manier waarop kwaliteit getoetst wordt. Aan het eind van de komende kabinetsperiode (in 2021) moet elk kind voor een brede buurtschool kunnen kiezen. In uitzonderingsgevallen moeten (korte) flexcontracten gedurende langere tijd mogelijk gemaakt worden in het (basis)onderwijs.

Nieuwe tijden, nieuwe vaardigheden

Het is belangrijk dat het onderwijs met de tijd meegaat. Taal, rekenen en kennis blijven van belang, maar we zien dat digitale vaardigheden als programmeren, sociale vaardigheden als samenwerken en ook zelfredzaamheid aan belang winnen in het leven. D66 wil dat alle leerlingen op school werken aan deze vaardigheden, bijvoorbeeld door maatschappelijke stages in het voortgezet onderwijs. Onze plannen om bijvoorbeeld programmeren op te nemen in het basisonderwijs worden breed gesteund. In de praktijk zien we echter dat verandering traag gaat.

Gelukkig zijn er veel initiatieven die buitenschools georganiseerd worden. CoderDojo bijvoorbeeld. Dit is een project dat in veel Nederlandse steden wordt opgezet en georganiseerd door vrijwilligers. Kinderen van zeven tot zeventien leren hier programmeren, websites bouwen, apps ontwikkelen en meer. Om leraren in staat te stellen dit onderwijs ook te kunnen te verschaffen moet hiervoor aandacht zijn op lerarenopleidingen en in het bijscholingsaanbod.

Onderwijs gaat niet alleen over het bijbrengen van arbeidsmarktvaardigheden. Er wordt ook gewerkt sociaal-emotionele ontwikkeling, aan bewustwording van burgerschap, hoe het politiek bestel functioneert en wat rechten en verantwoordelijkheden van individuen zijn. Maar ook van de privacy- en veiligheidsrisico's van de digitale samenleving. En er wordt geïnvesteerd in culturele en seksuele vorming, waaronder seksuele weerbaarheid en seksuele diversiteit. En is er aandacht voor begrip van gezamenlijke geschiedenis, inclusief bijvoorbeeld de zwarte bladzijdes van kolonialisme en slavernij. D66 is voorzichtig met van bovenaf opgelegde onderwijsmoden, maar het onderwijs mag niet stilstaan. Kleinschalig praktijkonderwijs voorkomt uitval en ontwikkelt talenten. Het krijgt structureel een plek in het onderwijssysteem en met de meesterproef een formele erkenning. We willen dat leraren, maar ook ouders, leerlingen en bedrijven vroegtijdig worden betrokken bij vernieuwingen in het onderwijs. Iedereen verdient een gezonde en duurzame leeromgeving. Scholen zijn het praktijkvoorbeeld voor leerlingen als het gaat om een duurzaam en vernieuwend Nederland. Scholen krijgen de ruimte en middelen om dit te bieden.

Vóór doorstromen en stapelen

Niet elk kind ontwikkelt zich op dezelfde manier en in hetzelfde tempo. D66 wil voorkomen dat een gemiste eerste kans ook meteen de laatste kans was. Doorstromen, stapelen en op latere leeftijd terugkeren naar het onderwijs moeten eenvoudig zijn en gestimuleerd worden. We willen weer brede en meerjarige brugklassen creëren, bij voorkeur ook in vmbo/havo combinaties. En met gemeenten samen zorgen we voor zomerscholen. Aanmeldingsprocedures moeten eenvoudig, toegankelijk en transparant zijn. Wij willen voldoende middelbare scholen die vmbo tot vwo combineren. Categoriele scholen voorzien in een behoefte, maar moeten altijd intensief samenwerken met brede scholen om stapeling en maatwerk mogelijk te maken. Daarnaast wil D66 experimenteren met driejarige brugklassen. We halen prikkels voor selectie aan de poort weg voor middelbare scholen die willen voorkomen dat leerlingen van vwo naar havo gaan of van havo naar vmbo. Succes van 'twijfelleerlingen' met een lager basisschooladvies gaan we juist belonen. En er moet een warme overdracht van leerlingen van basisschool naar middelbare school zijn die het voor een middelbare school makkelijker maakt in te spelen op de individuele behoeftes van de leerling. Bij dit meer gepersonaliseerde onderwijs hoort ook het volgen en examineren van vakken op meerdere niveaus. Dit willen we mogelijk maken via een zogenaamd maatwerkdiploma. Meisjes en kinderen met een niet-westerse achtergrond worden actief gestimuleerd ook exacte en technische vakken en opleidingen te kiezen en beroepskeuzebegeleiding moet op talent gebaseerd zijn. D66 wil de kernvakkenregeling schrappen, om doorstromen en stapelen te stimuleren.

Goed rekenonderwijs is belangrijk. Een landelijke rekentoets bij het examen die doorslaggevend is voor slagen of zakken, legt de nadruk echter te eenzijdig op het belang van rekenen en doet geen recht aan de leerlingen van wie de kwaliteiten op een ander gebied liggen. D66 wil daarom onmiddellijk stoppen met deze (af)rekentoets en het rekenonderwijs op de basisschool en de onderbouw van de middelbare school versterken.

In het middelbaar beroepsonderwijs zullen we alleen centraal examineren op taal en rekenen voor die mbo'ers die door willen stromen naar het hbo of waar taal en rekenen een essentieel onderdeel is van het beroep, zoals bijvoorbeeld bij klassenassistenten, verplegend personeel of technische beroepen. We zorgen dat het onderwijs op vmbo en mbo beter op elkaar aansluit. Dit doen we onder andere door één integraal toetsingskader en door het toelaten van experimenten met doorlopende lijnen als ware het één onderwijssysteem. Bekostigingsregels die stapelen en tweede kansen tegengaan, zoals de zogenaamde cascadebekostiging, maar ook bekostiging die geen rekening houdt met samenstelling van de leerlingen, passen we aan.

We willen blijvend investeren in opleidings- en beroepskeuze, omdat het nog steeds te veel jongeren ontbreekt aan een stevig ontwikkeld beroepsbeeld en zelfbeeld. We werken met gemeenten aan het tegengaan van schooluitval. In het hoger onderwijs bevorderen we tweede studies door wettelijk vast te leggen dat het collegegeld gelijk is aan dat voor de eerste studie.

Mensen zijn nooit uitgeleerd

Alles om ons heen verandert voortdurend – en wij zelf ook. D66 wil dat mensen de kans krijgen om hun vaardigheden aan te passen aan veranderende eisen op de arbeidsmarkt of zelf voor een andere richting te kiezen. We willen dat mensen weerbaar en vrij zijn, dat iedereen mee kan blijven doen en dat iedereen kan doen waar hij goed in is. “Een leven lang groeien” betekent dat mensen hun hele leven in staat worden gesteld hun kennis bij te werken, te verbreden en te verdiepen. D66 wil dit levenslange leerrecht bevorderen door in te zetten op individuele scholingsbudgetten, ongeacht de contractvorm, als individueel recht voor iedereen die werkt. Hierbij zal ook gekeken worden naar omvorming van de werkgeversfondsen. Deze budgetten worden dus persoons- in plaats van sectorgebonden en kunnen ingezet worden voor alle vormen van opleiding en training, en ook voor het valideren van werkervaring. We maken het sociaal leenstelsel toegankelijk voor laatbloeiers en voor mensen die na een aantal jaren werken een tweede kans willen, ook als ze ouder dan dertig zijn. Mensen die na een onderbreking van hun carrière een doorstart willen maken, krijgen de gelegenheid hun vaardigheden snel weer op peil te brengen. De toegang tot het mbo/hbo/wo voor ouderen wordt vereenvoudigd door meer gebruik te maken van deelcertificaten, door meer flexibiliteit te brengen in het aanbod, door redelijke collegegelden te vragen en ook door mensen in de WW of bijstand de mogelijkheid te geven om een opleiding te volgen. In het kader van leven lang leren bevorderen we het aanbod van avondopleidingen in het hoger en- beroepsonderwijs en nemen we barrières als leeftijdseisen en hoge collegegelden weg. Een leven lang groeien geldt ook voor nieuwkomers, want juist hen kunnen we op deze manier helpen om hun plek in de samenleving te vinden.

Voor nieuwkomers, onder wie asielzoekers, moeten vanaf het moment van aankomst tweejarige internationale schakelklassen beschikbaar zijn. Voor nieuwkomers die ouder zijn dan zestien moeten passende trajecten beschikbaar komen en willen we betere en snellere diploma-erkenning, met desnoods bijscholingstrajecten op maat.

Pak laaggeletterdheid aan

Het is steeds moeilijker mee te komen in onze samenleving als je niet goed kunt lezen of schrijven. 2,5 miljoen Nederlanders zijn laaggeletterd. Met onze plannen voor vroeg- en voorschools onderwijs, brede buurtscholen en uitmuntende leraren zullen we de instroom van jonge laaggeletterden sterk terugdringen ten opzichte van de huidige 14%. D66 wil ook investeren in laaggeletterden die de school al verlaten hebben. D66 wil de middelen die gemeenten nu krijgen uitbreiden. Zo kunnen gemeenten taalcursussen inkopen, investeren in bibliotheken en taalhuizen of in andere vormen van taalonderwijs. Ook digitale kennis wordt belangrijker: steeds vaker wordt gevraagd iets via internet te regelen, en bij veel banen moet men kunnen omgaan met computers. Sommige mensen kunnen deze ontwikkelingen niet bijbenen en hebben daardoor moeite mee te komen. D66 wil ook deze digitale laaggeletterdheid bestrijden. Het voorkomen en het bestrijden van laaggeletterdheid bevordert gelijke kansen voor iedereen en stimuleert een leven lang leren.

Stimuleer getalenteerde leerlingen

Uit vergelijkende onderzoeken blijkt keer op keer dat zwakkere leerlingen zich dankzij het Nederlandse onderwijsstelsel goed ontwikkelen. Dat is iets om trots op te zijn en op voort te bouwen met onze agenda van kansengelijkheid. Tegelijkertijd zijn wij veel minder goed in het ontwikkelen van de meest getalenteerde leerlingen en studenten. Wij zijn ervan overtuigd dat toptalent alleen maar belangrijker wordt voor het economisch en maatschappelijk succes van Nederland in een globaliserende wereld. Daarom wil D66 dat specifieke programma's, zoals plusklassen en honoursprogramma's, ruimschoots beschikbaar en toegankelijk zijn. Daar waar een kleine school deze niet kan aanbieden moet er met scholen in de buurt en de gemeente gezocht worden naar oplossingen. Daarnaast nemen we barrières weg, bijvoorbeeld door minderjarige leerlingen die naar de universiteit gaan, net als ieder ander toegang tot het sociaal leenstelsel te geven.

Passend onderwijs – voor achterblijvers én hoogbegaafde leerlingen

Elk kind heeft recht op onderwijs op zijn of haar eigen niveau, binnen de eigen mogelijkheden. Of leerlingen nu achterblijven of juist hoogbegaafd zijn, of achterblijven omdat ze hoogbegaafd zijn: D66 wil hun leerrecht wettelijk verankeren. Voor kinderen die extra zorg nodig hebben, zijn

extra budgetten beschikbaar. D66 wil het toekennen van deze budgetten eenvoudiger maken. Een aanvraag door school en ouder moet in principe voldoen. Passend onderwijs moet ook voorzien in specifieke behoeften van leerlingen met beperkingen. In sommige gevallen is en blijft speciaal onderwijs door vakspecialisten noodzakelijk. Zo kan op initiatief van D66 het Doveninternaat in Haren blijven bestaan en worden de zestig kinderen die hier les hebben niet verdeeld over andere scholen in het land.

Thuiszitten is nooit een acceptabel alternatief. De recente invoering van passend onderwijs verplicht schoolbesturen om samen te werken in het aanpassen van het onderwijs aan de onderwijsbehoefte van de leerling. Zo kunnen meer leerlingen in het regulier onderwijs blijven en wordt schoolverzuim tegengegaan. De ontstane samenwerkingsverbanden voor passend onderwijs zullen de komende jaren hard moeten werken om het aantal thuiszitters terug te dringen. Extra aandacht is nodig voor het vergroten van de betrokkenheid van de ouders en het beperken van de administratieve belasting van ouders en leraren.

Koester bijzonder talent

D66 koestert jong sportief, creatief en ondernemend talent. Deze talenten lopen soms tegen de inflexibele structuur van het schoolse leven aan, ondanks de inzet van bijvoorbeeld Topsport Talentscholen (LOOT) of creatieve opleidingen zoals conservatoria. D66 wil dat we voor deze talenten flexibel omgaan met onderwijstijd en -doelen. Wij streven ernaar de mogelijkheden voor sportieve en creatieve talenten in het onderwijs te optimaliseren.

Moderne vrijheid van onderwijs

Het klassieke onderscheid tussen openbaar en bijzonder onderwijs is voor ouders minder en minder van belang. De aandacht van ouders gaat vooral uit naar kwaliteit, pedagogische aanpak, sfeer en locatie. In onze grondwet, in artikel 23, is vrijheid van onderwijs vastgelegd. Dit artikel kan echter ook een beperking opleveren voor de acceptatieplicht van leerlingen, voor samenwerking tussen scholen, voor waarborgen voor onderwijskwaliteit en voor zeggenschap van gemeenten en hun regierol. D66 is altijd al kritisch over dit artikel in de grondwet en zal indien de genoemde problemen niet opgelost kunnen worden, opnieuw het initiatief nemen dit artikel aan te passen. D66 wil daadwerkelijke ruimte om een school te stichten van andere dan de klassieke richtingen. Bijvoorbeeld door innovatie te stimuleren en ideeën te verzamelen, zoals in Amsterdam bij het project 'Onze Nieuwe School'. In gebieden waar scholen te maken krijgen met sterk dalende leerlingenaantallen, moeten scholen zoveel mogelijk (kunnen) samenwerken of samengaan om de kwaliteit te behouden. Krimpregio's moeten in samenwerking met scholen een plan maken hoe ze op de lange termijn het onderwijsaanbod op peil houden.

D66 wil het politieke debat aangaan om, op basis van het beginsel 'scheiding van kerk en staat', artikel 23 van de grondwet te vernieuwen. In dat debat komen de acceptatieplicht, het openbare karakter van de scholen, de voorwaarden voor financiering, de kwaliteit van het onderwijs en burgerschap aan de orde. Dit willen we omdat we scholen voor de toekomst willen behouden en versterken als de plek waar kinderen de sociale vaardigheden opdoen die belangrijk zijn voor onze stabiliteit en welvaart. We vinden het belangrijk dat kinderen met verschillende achtergronden in een pluriforme samenleving als de onze elkaar tegenkomen op school. Dat vermindert verzuiling, polarisatie en kansenongelijkheid.

Investeer in bibliotheken als partners

D66 wil een toekomstbestendig bibliotheekbestel dat een leven lang leren stimuleert en faciliteert. Bibliotheken zijn partner van het rijk en gemeenten in het bestrijden van laaggeletterdheid en ongelijkheid, het creëren van kwalitatief hoogwaardig onderwijs en het bieden van een laagdrempelige plek voor mensen met diverse achtergronden. D66 ziet kansen in het verder verknopen van landelijke en gemeentelijke doelen op sociaal, cultureel en onderwijsterrein aan de doelstellingen van de bibliotheken.

Voortreffelijk beroepsonderwijs

Er is behoefte aan excellente vakmensen op alle niveaus. D66 wil dat het beroepsonderwijs – vmbo, mbo én hbo – een volwaardige pijler is naast het academisch onderwijs. Het beroepsonderwijs moet daarom versterkt worden, in het bijzonder het mbo. Een eerste stap is het terugdringen van de grote fragmentatie en de overdaad aan richtingen. D66 wil een beperkt aantal herkenbare en brede studierichtingen die doorstroming vanuit vmbo en havo eenvoudiger maken, die aansluiten bij de arbeidsmarkt en die internationale uitwisseling en stages stimuleren. Want uitwisseling in het beroepsonderwijs is belangrijk, niet alleen tussen leerlingen, maar ook de uitwisseling van kennis en expertise tussen docenten en praktijkopleiders. Een ondergrens aan het aantal leerlingen per richting voorkomt versnippering, waarbij voor specialistische vakopleidingen met een duidelijke arbeidsmarktvraag een uitzondering wordt gemaakt. Doorlopende leerlijnen bevorderen de aansluiting tussen vmbo en mbo en hbo. We gaan alle leerlingen voorbereiden op hun rol in een schone, slimme en eerlijke samenleving. We maken het eenvoudiger voor jonge mensen om te blijven leren, door het gebruik van Associate Degrees, Meestertitels en zogenaamde meesterschap-in-vakmanschaptrajecten die ook in deeltijd kunnen worden gevolgd. Voor goede leerlingen bieden we excellentieprogramma's aan om hun ambities waar te maken. Werkgevers worden in het opleidingstraject betrokken. Voor leerlingen die wel goed zijn in hun vak, maar voor wie te hoge eisen aan taal en rekenen (avoïsering) leiden tot het risico van uitval, wordt het mogelijk een vakdiploma te halen dat toegang biedt tot de arbeidsmarkt. We verwachten van onderwijsinstellingen dat zij in de regio actief samenwerken met bedrijfsleven en maatschappelijke instellingen om het aanbod bij de

arbeidsvraag te laten aansluiten en voldoende stage- en leerplekken te scheppen. Contact met werkgevers en met oud-leerlingen over hun eventuele nascholing bieden scholen waardevolle inzichten in mogelijke lacunes in hun opleidingen. Daar waar scholen te zwak zijn of sprake is van slecht bestuur grijpt de inspectie in.

Kwaliteit van inburgeringsonderwijs waarborgen

Inburgeringsonderwijs is een speciale vorm van onderwijs voor nieuwkomers en hoort daarom thuis bij het ministerie van OCW. Het doel is burgerschap en maatschappelijke participatie. Taal is daarbij een belangrijk middel. D66 wil de kwaliteit van inburgeringscursussen waarborgen. Daarbij staat het onderwijskundig proces centraal als voorwaarde voor erkenning en financiering. De wijze van examineren wordt op onderwijskundige gronden heroverwogen.

Wetenschappelijk onderwijs van wereldklasse

D66 heeft ervoor gezorgd dat in de komende jaren meer wordt geïnvesteerd in het hoger onderwijs en dat meer ruimte is ontstaan voor medezeggenschap van studenten en docenten. Voor deze investering was het invoeren van het sociaal leenstelsel noodzakelijk. De toegankelijkheid van het hoger en wetenschappelijk onderwijs was en is voor D66 een harde randvoorwaarde. D66 wil voorkomen dat het sociaal leenstelsel leidt tot grotere kansenongelijkheid en tweedeling vergroot. Indien na evaluatie blijkt dat het sociaal leenstelsel nadelige effecten op de toegankelijkheid van het hoger en wetenschappelijk onderwijs heeft, zullen we deze effecten corrigeren. We willen wettelijk vastleggen dat het collegegeld voor een tweede studie gelijk is aan dat voor een eerste studie. Verder bevorderen we de toegankelijkheid met een begreemd collegegeld voor laatbloeiers en het verlagen van barrières tussen het hbo en wo, zodat studenten flexibeler van het gehele hoger onderwijsaanbod gebruik kunnen maken.

Wij willen de komende jaren dat de aandacht expliciet uitgaat naar de beoogde hogere kwaliteit van onderwijs. De door het nieuwe leenstelsel vrijvallende middelen zullen ook in de toekomst voor de kwaliteit van het hoger onderwijs gereserveerd blijven; het betreft immers gelden die in het verleden als basisbeurs aan de studenten werden uitgekeerd.

De kwaliteit van onderwijs vergt daarnaast voldoende goede docenten die op hun onderwijsprestaties aanspreekbaar zijn. Wetenschappers kunnen immers alleen volwaardig functioneren als ze ruimte krijgen voor het verwerven van kennis door onderzoek én het overdragen van die kennis via hun onderwijstaak. Ook tijdelijke docenten en promovendi moeten tijdig de kans krijgen hun docentvaardigheden te ontwikkelen door training en coaching. Docenten moeten voldoende begeleidingstijd krijgen per student en voldoende beschikking hebben over de digitale instrumenten die bij modern onderwijs en onderzoek horen. Naast de

wo-masters wordt meer ruimte gegeven aan professionele masters binnen het hbo. Binnen de kunststudies (conservatoria, beeldende kunst-, design-, en modeacademies, toneelscholen) kan worden geëxperimenteerd met een derde onderwijscyclus, inclusief een professionele doctoraat. Initiatieven om talentvolle studenten en docenten uit het buitenland aan te trekken krijgen volle steun, evenals pogingen om dergelijk talent ook na hun studie voor de Nederlandse economie te behouden. Bijvoorbeeld door hen met een blue card versneld een werk- en verblijfsvergunning te kunnen verlenen.

Wij vinden dat het belang van promovendi voor het wetenschappelijk onderzoek in Nederland groot is en daarom verdienen zij het om als volwaardige medewerkers te worden behandeld, en niet als beursstudenten. We willen niet dat onderzoekers te lang op tijdelijke contracten blijven werken; voor gepromoveerde, talentvolle onderzoekers moet er een duidelijk pad zijn voor een academische carrière.

Omarm online en digitaal onderwijs

Het onderwijs zit middenin een digitale revolutie. Nieuwe digitale lesmethoden kunnen een positief effect hebben op zowel de effectiviteit van de lesmethoden als de tijdsbesteding van de leraar. Digitale kennisdeling, leren op afstand, Massive Open Online Courses, digitaal toetsen, digitaal bijscholen vormen een rijke aanvulling op de huidige vormen van onderwijs. D66 wil dat Nederlandse onderwijsinstellingen deze ontwikkelingen omarmen en leraren scholen hiermee om te gaan. Er zullen daarbij altijd een aantal instellingen vooroplopen, ook internationaal, en dat moedigen wij aan. Met alle instellingen samen moet, het liefst op Europese schaal, gewerkt worden aan de officiële erkenning van online vakken en studies.

Internationaal onderwijs wordt belangrijker

Ons onderwijs heeft steeds meer de taak onze kinderen op te leiden als wereldburgers. Daarnaast is er een groeiend aantal buitenlandse kinderen die een deel van hun schoolcarrière in Nederland beleven. D66 wil dat ons onderwijs mee ontwikkelt en internationaler wordt. Dat vraagt allereerst om ruimte voor tweetalig onderwijs op alle niveaus. D66 wil eindexamens in het Engels voor zoveel mogelijk vakken op de middelbare school rechtsgeldig maken. D66 is ook voorstander van het uitbreiden van het Engelstalig hoger onderwijs. Hoger onderwijs in het Engels is een verrijking voor de student en maakt het eenvoudiger om buitenlandse studenten en docenten aan te trekken en gebruik te maken van internationaal lesmateriaal en online lessen. Voorwaarde is wel dat het onderwijs dan ook plaatsvindt in Engels van hoog niveau. Ook in het beroepsonderwijs wil D66 meer aanbod van andere (vak)talen. Voor al het voortgezet- en vervolgonderwijs moet internationale uitwisseling van leerlingen en studenten en deelname aan programma's zoals het Erasmus-programma bevorderd worden.

Voorzichtig met selectie aan de poort

Sluipenderwijs is de selectie aan de poort bij het hoger onderwijs toegenomen. Geschat wordt dat ongeveer een derde van de wo-studenten en een tiende van de hbo-studenten in hun studie is beland na een succesvol verlopen selectie. Wanneer selectie verder gaat dan het uitfilteren van mensen met lage cijfers, maar er echt gekeken wordt naar motivatie en talent, kan selectie helpen bij het optimaal inzetten van schaarse onderwijsmiddelen. Maar er is een reëel risico dat instellingen kiezen voor ‘minder riskante’ studenten, waardoor bijvoorbeeld jongeren met een niet-Nederlandse achtergrond de kans lopen buiten de boot te vallen. D66 wil dat deze effecten heel expliciet in kaart worden gebracht en als onderdeel van de jaarplannen worden gedeeld. We hebben liever geen selectie, dan selectie die – onbedoeld – geschikt talent van een kans berooft.

D66 wil geen beperkingen, zoals een numerus fixus, voor studies en opleidingen waar veel (toekomstige) vraag naar is op de arbeidsmarkt. Uiteraard moeten er voldoende middelen zijn voor deze studies en opleidingen om de kwaliteit te waarborgen.

Studenten ontwikkelen zich breed

Nederland kent een lange traditie van uitgebreide ontplooiing naast de studie. Het ontplooiën en ontwikkelen van talent is onverminderd van belang. Ook nu het hoger onderwijs door het sociaal leenstelsel en bindende studieadviezen zakelijker geworden is. Studenten die bijvoorbeeld een bestuursjaar gaan doen, naar het buitenland gaan, een onderneming hebben, zich willen inzetten als volksvertegenwoordiger of een uitgebreide stage willen lopen, moeten daarvoor de ruimte krijgen. Inflexibele collegegelden, prestatienormen en vereiste voortgang kunnen in de weg staan. D66 is daarom voorstander van maatregelen voor flexibel en collegegeldvrij studeren.

Meer medezeggenschap

Wij zijn altijd al voorvechter van sterke medezeggenschap. Op dit moment leggen bestuurders met name verantwoording af aan de onderwijsinspectie en ‘Den Haag’, maar dat is vooral een papieren werkelijkheid. Goed onderwijs komt tot stand als degenen om wie het onderwijs draait een stem hebben in de besluitvorming: leerlingen, studenten, ouders en docenten. Zij staan nu vaak nog buitenspel, terwijl zij goed kunnen beoordelen wat goed onderwijs is en hoe leraren het beste bij hun leerlingen of studenten naar boven halen. D66 wil een open cultuur en échte invloed van studenten, ouders en docenten op scholen en hún onderwijs. Deze medezeggenschap zorgt ervoor dat de behoeftes van de direct betrokkenen in het schoolbeleid centraal komen te staan. D66 wil bij universiteiten en hogescholen de opleidingscommissies en facultaire studentenraden versterken en rechten en plichten voor deze raden uitbreiden. Meer

aandacht voor scholing, goede faciliteiten en voldoende beschikbare uren is hiervoor onmisbaar. Medezeggenschap moet zowel centraal als decentraal sterk zijn. Ook in het mbo is behoefte aan sterkere medezeggenschap.

Investeren in onderzoek

Wetenschappelijk onderzoek vergroot onze kennis van onszelf, de wereld en het universum en komt voort uit de menselijke nieuwsgierigheid. Het heeft daarom een intrinsieke waarde. Daarnaast leiden de verkregen inzichten door hun toepassingen tot meer welzijn en welvaart. We vinden dat naast toegepast onderzoek ook fundamenteel onderzoek, waarvan de toepassing niet onmiddellijk evident is, een duidelijke plaats moet hebben. Wetenschappers zijn zeer doordrongen van hun maatschappelijke rol en zoeken zelf naar de toepassingen van nieuwe kennis. Wel moeten, waar mogelijk, de wetenschappers ondersteund worden in het naar de markt brengen ervan.

D66 heeft de afgelopen jaren gezorgd voor meer investeringen in wetenschappelijk onderzoek – fundamenteel en toegepast. Deze lijn zetten wij voort. We willen dat de overheid de financiering van onderzoek en innovatie in enkele jaren met 1 miljard extra laat groeien tot minimaal 1% van het BBP. Daarbij willen we de administratieve last van het aanvragen van subsidies beperken en moet een goed onderzoeksvoorstel een redelijke kans hebben om gehonoreerd te worden. Het uitwisselen en aantrekken van internationaal onderzoektalent door Nederlandse topinstellingen krijgt volle steun. In het kader van ontwikkelingssamenwerking wordt ingezet op het delen en uitwisselen van kennis en onderzoek op gebieden waar Nederland goed in is. Dit helpt de opkomende economieën waarin we investeren en geeft tegelijkertijd het Nederlandse wetenschappelijke onderzoek een impuls. De vruchten van dit met publiek geld gefinancierde onderzoek moeten zoveel mogelijk vrij toegankelijk en voor iedereen beschikbaar zijn. D66 pleit voor zogenaamde ‘open science’ platformen. Promovendi leveren een belangrijk bijdrage aan wetenschappelijk onderzoek. D66 wil dat zij als volwaardige medewerkers worden behandeld. Het experiment met promotiestudenten willen we daarom stoppen.

Cultuur als bron van ontplooiing

Cultuur zet ons aan tot denken, verruimt onze blik, daagt ons uit, ontroert en troost ons, uit onze creativiteit en verbindt ons met ons verleden. Culturele uitingen houden ons en onze samenleving een spiegel voor en bieden de verbintenis met een gedeeld en ook soms gescheiden verleden. Daarnaast levert de culturele sector een wezenlijke bijdrage aan de leefbaarheid van onze gemeenten en de aantrekkelijkheid van ons land als vestingplaats en toeristische bestemming. De overheid heeft hierin een belangrijke rol. Allereerst door te zorgen dat iedereen, maar vooral onze kinderen, gelegenheid krijgt om kennis te maken met kunst en cultuur. Geen kind verlaat wat ons betreft de middelbare school zonder het Rijksmuseum te

hebben bezocht. Degenen die bijzondere creatieve talenten krijgen hebben de kans deze te ontplooien. We zorgen dat er een gevarieerd aanbod van kunst en cultuur is – van klassiek tot vernieuwend. Dit aanbod maken we toegankelijk voor iedereen, ongeacht inkomen, leeftijd, culturele achtergrond en woonplaats. Ten slotte moet de overheid zorgen dat kunst en cultuur toekomstbestendig zijn, door onze monumenten, kunstschaten, archieven en archeologische vondsten te bewaren voor de generaties na ons.

De laatste twee kabinetten hebben afgerekend met cultuur. Het rijk en gemeenten en provincies bezuinigden elk bijna een kwart op hun budget. Dat is niet zonder gevolgen gebleven. Van de instellingen die sinds 2013 geen structurele rijkssubsidie meer ontvangen is de helft gestopt. Voor het overgrote deel gaat het om instellingen in de podiumkunsten. Musea, theaters en productiehuizen teren veelal in op eigen vermogens. Er zijn zo'n twintigduizend banen verloren gegaan en door beperkte loonstijging hebben de mensen die nog wel een baan hebben ook meebetaald. Er is niet alleen in het vet gesneden, het mes is te vaak tot het bot gegaan. D66 wil daarom gericht investeren in het herstel van cultuur. Daarbij houden we het versterkte ondernemerschap en de verwerving van steun van publiek uiteraard vast. D66 wil dat het komend kabinet investeert in cultuur.

Cultuur in het onderwijs

Kinderen moeten van jongs af aan in aanraking komen met kunst en cultuur. De school maakt kunst en cultuur toegankelijk, ook voor leerlingen die dat niet van huis uit meekrijgen.

Cultuuronderwijs moet dan ook een vast onderdeel zijn van de lesprogramma's in het lager en middelbaar onderwijs. We streven er daarbij naar om cultuur te integreren in de volle breedte van het onderwijs. Zo kan een biologieklas naar een natuurmuseum gaan, of een filosofieklas een bezoek brengen aan het theater.

Cultuuronderwijs is niet alleen leuk en inspirerend, maar het zorgt ook voor historisch besef en draagt bij aan de vorming van een eigen identiteit. Zo kan een schilderij of voorwerp een verhaal vertellen over het verleden en tegelijkertijd de verschillen en overeenkomsten met het heden laten zien. Kunstvakken, zoals theater, muziek en beeldende vorming, kunnen een creatieve geest stimuleren. Nieuwsgierigheid, iets op verschillende manier bekijken en leren beschrijven en het probleemoplossend vermogen worden door cultuuronderwijs gestimuleerd. Daarmee levert cultuureducatie een essentiële bijdrage aan de ontwikkeling van de creatieve vaardigheden van kinderen, vaardigheden waar ze nog een leven lang profijt van kunnen hebben. Het budget voor cultuureducatie, bijvoorbeeld voor het programma 'cultuureducatie met kwaliteit', wordt verhoogd en ook toegankelijk gemaakt voor voortgezet onderwijs en beroepsonderwijs.

Topkwaliteit met allure

D66 wil gericht investeren in kwaliteit met internationale uitstraling, zoals toporkesten en beeldbepalende toneel- en dansgezelschappen. Daarbij kan de stimuleringsregeling voor de

filmsector als inspiratie gelden voor de gehele creatieve industrie en is er ook ruimte voor samenwerking tussen de kunstvormen wat nu dikwijls tussen wal en schip valt. Deze investering geldt ook voor zogenaamde 'moeilijke producten' en kwetsbare vernieuwende cultuuruitingen. Met deze investering bouwen we de kwaliteit uit en dragen we deze uit in binnen- en buitenland. Daarnaast investeren we gericht in voorzieningen voor talentontwikkeling zoals productiehuizen en beurzen voor kunstenaars, architecten en ontwerpers.

De collectie van Nederland laten zien en laten leven

Nederland heeft een fijnmazig museumbestel met in vrijwel elke stad of dorp een museum. Al die musea samen, groot en klein, tonen de Nederlandse geschiedenis en ons rijke culturele verleden. Om die collectie vitaal te houden, moet het ook mogelijk blijven deze aan te vullen met nieuwe werken. Het Aankoopfonds en het Mondriaanfonds spelen daarin een belangrijke rol. Deze moeten dan ook de slagkracht hebben, om onze collectie levend en toekomstbestendig te houden. Met de musea gaat het goed: ze trekken jaarlijks meer bezoekers, ook uit het buitenland. Grote tentoonstellingen, de zogenoemde 'block-busters', breken records in bezoekersaantallen. Daar mogen we trots op zijn. Door als overheid garant te staan voor een groter deel van de verzekering voor topstukken kunnen nog meer museumbezoekers in Nederland genieten van de mooiste werken. Daarnaast pleiten wij voor het breder inzetten van de rijkdommen in de depots van de musea elders in de samenleving.

Maar laten we ons tegelijkertijd niet blindstaren op de bezoekersaantallen. En vooral ook oog blijven houden voor de onderzoekstaken van musea. Goed collectiebeheer is wellicht niet meteen zichtbaar voor de buitenwereld, maar wel een kerntaak van een museum en een voorwaarde voor succesvolle tentoonstellingen later. We moeten er dus voor waken dat de bezuinigingen die de sector te verduren heeft gehad ten koste gaan van het aantal conservatoren en de opleidings- en onderzoekstaken van een museum. Die zijn namelijk cruciaal voor de waarde van de collectie.

Erfgoed beschermen voor volgende generaties

Ons culturele erfgoed is het tastbare verleden dat we kunnen doorgeven aan toekomstige generaties. Dat erfgoed is overal te vinden. In archieven, musea, in verhalen en tradities, soms in het buitenland, maar soms ook gewoon op straat. Dat moeten we koesteren. Dit vraagt om afstemming tussen het rijk, de provincie en de gemeente, tussen rijksinstellingen en hun lokale omgeving, maar ook tussen de verschillende ministeries – het vraagt om een integrale benadering. Bij het beschermen van ons erfgoed voor de toekomst en bij het toegankelijk maken voor een groot publiek, speelt digitalisering een cruciale rol. Hiervoor moeten dan ook voldoende middelen beschikbaar zijn, onder andere door aanvulling van het Aankoopfonds Collectie Nederland en een duurzame publiek-private vorm van erfgoedfinanciering en -eigendom in een

erfgoed trust. Om het voortbestaan van beschermd erfgoed te verzekeren pleiten wij voor de herbestemming van historische gebouwen en infrastructuur.

De digitale collecties van erfgoedinstellingen en musea zijn van grote waarde voor innovatie in de wetenschap, het onderwijs en de creatieve industrie. Achter de schermen behartigen deze instellingen de belangen van menig wetenschapper, student, journalist, auteur en documentairemaker. Het is van belang de financiering van de behoud- en beheerstaken van musea en erfgoedinstellingen hierop grondig te herzien en de toegankelijkheid beter vorm te geven.

Auteursrecht moderniseren

D66 vindt het belangrijk dat een eerlijk deel van opbrengsten terecht komt bij artiesten en makers, ook bij exploitaties online. Het auteursrecht moet auteurs en artiesten in staat stellen mee te delen in het vruchtgebruik van hun werk en daarnaast de toegankelijkheid van beschermde werken faciliteren. De digitale ontsluiting en open gebruik van collecties van erfgoedinstellingen en musea worden door het huidige auteursrecht tegengewerkt. D66 is daarom voorstander van invoering van een digitaal leenrecht, wettelijke ondersteuning van 'extended collective licensing' en een fundamentele hervorming van het Europese Auteursrecht online.

Werken aan toegankelijkheid

D66 vindt het belangrijk dat iedereen toegang heeft tot het culturele aanbod. Dus ook jonge mensen en nieuwe Nederlanders. Dat vraagt vindingrijkheid en initiatief van culturele instellingen. De overheid moet dat stimuleren door meer waardering en financiële ruimte te geven voor brede festivals en genres die buiten de traditionele kunstuitingen vallen. En door ruimte te bieden voor experimenten met nieuwe vormen van presentatie en manieren om het publiek te bereiken. D66 wil cultureel ondernemerschap verder ondersteunen en ontwikkelen. Daarom willen we de bestaande regeling "cultuur ondernemen" na 2017 continueren.

Cultuur in heel het land

De huidige Basis Infrastructuur (BIS) is gebaseerd op een evenwichtige spreiding van culturele voorzieningen over het land, maar houdt te weinig rekening met regionale verschillen en behoeften en met culturele en sociale diversiteit. D66 is er voorstander van dat regio's – culturele instellingen samen met de regionale en lokale overheden – samenwerken in het ontwikkelen, in stand houden en uitwisselen van expertise en samen voorstellen ontwikkelen voor een samenhangend cultureel aanbod in de regio, waarbij financiering van rijk, provincie en

gemeenten worden gebundeld.

Verhoging van het budget voor de BIS gaat niet ten koste van budgetten van de fondsen. Op termijn wil D66 de BIS en de fondsen in samenhang hervormen, om meer recht te doen aan de spanning tussen continuïteit en vernieuwing.

Inkomenspositie van kunstenaars versterken

Mede door de recente bezuinigingen staat de inkomenspositie van kunstenaars en artiesten zwaar onder druk. Kunst bestaat niet zonder hen. D66 vindt daarom van belang dat in het cultuurbeleid aandacht is voor de positie van kunstenaars en artiesten. Zeker van gesubsidieerde instellingen, omroepen en festivals verwachten we goed werkgever- en opdrachtgeverschap. Belangrijke instrumenten, naast beurzen en stipendia, kunnen zijn: subsidievoorwaarden voor instellingen, het auteurs- en naburig recht en de herwaardering van de 1%-regeling voor de inzet van kunst bij de ontwikkeling van bouwopgaven

Media als waakhond van de democratie

Een divers media- en omroeplandschap is van het hoogste belang voor een samenleving die haar kritisch vermogen wil blijven ontwikkelen. Wanneer mensen kennis nemen van andere standpunten en andere manieren van kijken naar een werkelijkheid neemt de kans op begrip toe. Het alleen maar horen van bevestiging van het eigen gelijk in media van eigen kring kan daarentegen leiden tot een grotere tweedeling. Kritische media zijn cruciaal in een tijd waarin mensen weer meer optrekken met gelijkgestemden en zij minder blootgesteld worden aan andersdenkenden.

Onafhankelijke journalistiek is een essentiële voorwaarde voor een moderne en sterke democratie. Die journalistiek staat onder druk door bezuinigingen en door concurrentie van gratis alternatieven. Redacties verdwijnen of worden kleiner en worden kwetsbaar doordat ze steeds meer afhankelijk zijn van freelancers. Steeds minder journalisten moeten een keuze maken uit het aanbod van steeds meer persvoorlichters. Nieuwsmedia gaan bovendien steeds verder om de gunst van de lezer, kijker en luisteraar te winnen. Dat gaat ten koste van de ruimte die de professional, de journalist, heeft om nieuws te brengen dat volgens hem belangrijk is. Met name de lokale en regionale onafhankelijke en pluriforme media en journalistiek staat onder druk. Dat terwijl we meer overheidsmacht en democratische bevoegdheden hebben gedecentraliseerd. Het is van publiek belang dat er op alle niveaus sprake is van onafhankelijke, hoogwaardige en kritische journalistiek.

Publieke omroep onderscheidend op kwaliteit

Er is een duidelijke publieke mediataak gericht op nieuws, informatie, cultuur en educatie. Nederland heeft een unieke publieke omroep die van oudsher de hoofdrol speelt in het uitvoeren van die taak. Daarbij staan niet gemiddelde kijkcijfers, maar zowel het bedienen van specifieke doelgroepen als het bereiken en verbinden van een brede doorsnede van de Nederlandse samenleving voorop. D66 heeft zich de afgelopen periode sterk gemaakt voor het halveren van de bezuinigingen van dit kabinet op de publieke omroep.

Naast de traditionele, van oorsprong verzuilde omroepen zijn nieuwe omroepen tot het bestel toegetreden. De publieke omroep is in ontwikkeling, met een groeiende rol van NPO, netcoördinatoren en programmaraden. D66 gaat door op de ingezette lijn. Daarin mogen ook andere producenten dan de omroepverenigingen programma's maken voor de publieke omroep. Mensen blijven de mogelijkheid houden om bijvoorbeeld door middel van lidmaatschap, invloed uit te oefenen op het programma-aanbod. De taakomroepen NOS en NTR nemen een bijzondere positie in, omdat zij zorg dragen voor de brede nieuws- en informatievoorziening.

Onafhankelijke en vrij toegankelijke publieke omroep

D66 vindt een sterke, onafhankelijke, pluriforme publieke omroep die nationaal en lokaal is geworteld in de samenleving, van essentieel belang voor het functioneren van de democratie. Die staat of valt immers met goed geïnformeerde burgers. In een sterk veranderend medialandschap moeten we ervoor blijven zorgen dat de inhoud van die publieke omroep vrij toegankelijk is, ook wanneer mensen (in Nederland of in overige EU-lidstaten) bijvoorbeeld alleen nog maar online tv of radio consumeren. De onafhankelijkheid van de publieke omroep wordt vooral gewaarborgd door een overheid die haar rol kent. De overheid stelt duidelijke kaders, maar gaat niet over de inhoud van de programmering. De bezuiniging op de regionale omroepen zoals opgenomen in het Regeerakkoord Rutte II wordt met minimaal €5 mln. naar beneden bijgesteld.

Versterking regionale publieke media

In de toekomst zal NPO dé uitgever zijn van landelijke publieke media en zullen de regionale publieke media bestuurlijk geworteld blijven in de regio, met behoud van zelfstandigheid, door eigen zendmachtiging en budget. Dat is de beste manier om de journalistieke onafhankelijkheid te borgen. Uitgangspunt daarbij is wel standaardisering en harmonisering van de techniek, waarbij aansluiting wordt gezocht bij de landelijke publieke omroep. Hierdoor kan optimaal gebruik worden gemaakt van de innovatiekracht van de publieke omroep en is sprake van een efficiënte besteding van publieke middelen. Per zender of medium zal een hoofdredacteur verantwoordelijk zijn voor de inhoud. Als buffer tussen programmamakers en politiek is een

sterke programmaraad onontbeerlijk. De regionale omroepen krijgen naast hun eigen kanaal zendtijd op één van de landelijke netten voor regionaal nieuws en informatieve programma's over de regio. Dit stimuleert samenwerking en vergroot het bereik van de regionale omroepen. De samenwerking tussen regionale omroepen die nu gestalte krijgt is een goede stap op weg naar versterking van deze omroepen.

Versterking lokale journalistiek

Lokale omroepen zijn nu financieel afhankelijk van de lokale overheid. Dat is onwenselijk. D66 wil dat lokale omroepen landelijk gefinancierd worden, zodat ze onafhankelijk kunnen opereren. Mede ter versterking van de lokale democratie is het belangrijk dat de overheid ook blijft investeren in de lokale omroepen. We verwachten van omroepen, ook de lokale, dat ze innoveren. Belemmeringen voor privaat-publieke samenwerking met online en printmedia nemen we weg.

Wij willen groei. Groei geeft zuurstof. Een samenleving zonder groei bloeit niet. Groei zorgt voor dynamiek en voor kansen. Kansen op werk, op zelfstandigheid en zelfverwezenlijking. En heel basaal: groei zorgt voor de middelen om te investeren in onderwijs, in zorg, in elkaar. Wij willen schone groei. Groei die houdbaar is, evenwichtig en in balans met de wereld om ons heen. Een toekomstbestendige economie is schoon en gebouwd op de grote kansen die duurzaamheid biedt.

Wij zijn niet tevreden met de groei die verwacht wordt. Meer en schonere groei, met al haar voordelen voor iedereen, ligt binnen handbereik. Onze focus ligt daarbij op schone energie en klimaat, de omwenteling van wegwerpen naar hergebruiken, meer werk met een arbeidsmarkt die voor iedereen werkt, meer economische dynamiek en wendbaarheid en dat alles met overheidsfinanciën die schoner, simpeler en toekomstvast zijn.

Wij zijn ervan overtuigd dat er geen grenzen aan de groei zijn, maar wel aan wat de aarde aankan. We leven alsof we reserveplaneten hebben, terwijl het broeikaseffect toeneemt en dieren en plantsoorten uitsterven. We overschrijden de grens van wat onze planeet kan dragen. Wij zullen moeten leren welvarend te leven binnen die grenzen. Dat vereist dat we veel beter omgaan met de beschikbare middelen en minder verkwisten. Duurzame energie, duurzame landbouw, duurzame mobiliteit en circulaire economie zijn belangrijke bouwstenen. Dit zal op de korte termijn investeringen vragen, maar wij zijn ervan overtuigd dat op langere termijn het leven binnen duurzame grenzen tot extra economische groei leidt. Sterker nog, er zijn nu al enorme economische kansen. Nederland kan en moet vooroplopen.

Onze economie zal schoon en groen worden.

Allereerst omdat het moet. Maar ook omdat we het willen: een groeiend aantal mensen, overheden en bedrijven erkent de noodzaak van verandering. En zeker ook omdat het kan: schone technologie wordt steeds goedkoper. We kunnen hierin als Nederland vooroplopen of volgen. Wij kiezen voor het eerste: we willen nu investeren en gaan voor alle kansen die ons dat biedt. We stimuleren innovatieve, groene ondernemers om met schone en inventieve oplossingen te komen door knellende regelgeving weg te nemen en milieuwinst te belonen daar waar de overheid zelf inkoop.

De afgelopen jaren hebben we ons als oppositiepartij al bewezen op dit gebied. We hebben ons ingespannen om kolencentrales te sluiten en we hebben gezorgd voor schone bussen. Schaliegas blijft op ons initiatief in ieder geval tot 2023 onder de grond. D66 heeft structureel € 200 miljoen extra per jaar geregeld voor natuur. We hebben het verwerken van afvalstoffen naar opnieuw bruikbare grondstoffen, de zogenaamde grondstoffenrotonde, gerealiseerd en voor € 2 miljard aan fiscale vergroening zeker gesteld. Op die lijn gaan we door. Kolencentrales en niet-duurzame landbouw, die sowieso tot het verleden gaan behoren, zetten we versneld aan de

kant en maken plaats voor de toekomst.

Ambitieuze energie- en klimaatbeleid

Klimaatverandering is en blijft een enorme uitdaging die wij als mensheid moeten oplossen. Het raakt ons allemaal, bedreigt het welzijn en de welvaart van iedereen en vraagt actie van elk van ons. De afgelopen decennia is er veel tijd verspild aan het ontkennen van het probleem en het wijzen op het gebrek aan actie van anderen. Gelukkig is er tegelijkertijd veel technologische voortgang geboekt. Groene energie wordt met rasse schreden goedkoper en over zo'n vijftien jaar zal bijvoorbeeld zonne-energie in combinatie met batterijen goedkoper zijn dan vieze stroom. Tegelijkertijd zijn schone oplossingen voor lucht- en scheepvaart en voor bepaalde zware industrieën nog minder uitgekristalliseerd. Europa speelt hier een leidende rol in het agenderen van de uitdaging en het werken aan de oplossing. Daarbij is energieonafhankelijkheid een factor van belang – wij willen niet afhankelijk zijn van Rusland of Saoedi-Arabië. Binnen Europa hangen wij als Nederland in daden echter achteraan en dat heeft effect op ons recht van spreken. D66 wil meer ambitie en hardere afspraken, waardoor we onze bijdrage leveren, maar ook de grote kansen pakken die de aanpassing van de fundamenteën van de economie ons biedt. Door voorop te lopen maken wij het mogelijk voor Nederlandse ondernemers om tot de winnaars van de nieuwe economie te behoren.

In december 2015 werd in Parijs een historisch klimaatakkoord gesloten. Alle landen in de wereld spraken af dat de temperatuurstijging ruim beneden de 2 graden moet blijven en gestreefd wordt naar maximaal 1,5 graden opwarming. Het slagen van dit akkoord is de enige kans om een klimaatcrisis te voorkomen. D66 wil dat Nederland 'Paris proof' wordt door een klimaatbeleid te voeren dat in lijn is met het akkoord, omdat wij nu weten dat een stijging van 2 graden desastreuze gevolgen zou hebben voor vrede en veiligheid in de hele wereld en bijvoorbeeld de Nederlandse kust en de laaggelegen delen van ons land de bijbehorende zeespiegelstijging op de lange termijn niet kunnen verdragen. Deze afspraken en doelen mogen geen loze woorden blijken, maar moeten vertaald worden in concrete handhaafbare verplichtingen in Nederland, Europa en de rest van de wereld. Na het klimaatakkoord van Parijs moeten Europa en Nederland de ambities verhogen. Wij streven naar een verlaging van de broeikasgasuitstoot met 25% in 2020, 55% in 2030 en klimaatpositief in 2050. Om dit te bereiken moeten we in 2030 richting 40% van onze energie duurzaam opwekken en 40% energie besparen. Daarbij kijken we niet alleen naar energieopwekking, -opslag en -besparing, maar ook naar restwarmte, CO₂-besparing in het gebruik van grondstoffen en vermindering van de uitstoot in sectoren als landbouw en transport, inclusief lucht- en scheepvaart. We willen 1 bewindspersoon die verantwoordelijk is voor klimaat en energie, en een nationaal klimaatakkoord, met sluitende lange termijn ambities die wettelijk verankerd worden in een klimaatwet, zoals in het Verenigd Koninkrijk. D66 wil dat een lange termijn ontwikkelingsplan wordt opgesteld met evaluaties en indien nodig bijsturing iedere 3 jaar vanaf 2020.

Schone groei als banenmotor

De overgang naar een duurzame economie zal leiden tot groei in banen, in welvaart en in welzijn. Sterker nog: die groei zal alleen te verwezenlijken zijn met een overgang naar een duurzame economie.

Op dit moment al willen veel consumenten en bedrijven producten die duurzaam, groen en eerlijk zijn. En vaak betalen ze daar ook extra voor. Dit zorgt er voor dat een groot deel van de nieuwe banen nu al gecreëerd wordt door bedrijven die duurzaam opereren. Onze grote groene ambities en onze grote ambities voor goede groei en meer banen hangen sterk samen. Zo zou een circulaire economie volgens TNO al 50-80.000 nieuwe banen opleveren.

Energie en klimaatuitdagingen oplossen met Europa

Het meest effectieve energie- en klimaatbeleid vraagt samenwerking met de landen om ons heen en in Europa. Dat begint met het stellen van duidelijke en harde doelstellingen die aansluiten bij de verplichtingen van het akkoord van Parijs. Om deze vervolgens te vertalen naar een CO₂-prijs en een ETS die daadwerkelijk verandering aanjagen. Daartoe wil D66 in Europa het ETS verder aanscherpen. Als een land bijvoorbeeld kolencentrales sluit, moeten die rechten uit het systeem worden genomen. Gratis rechten worden vergaand beperkt, te beginnen in de cementsector. We zorgen ervoor, dat er ook buiten het ETS een beloning komt voor minder Co₂-uitstoot. Het overgebleven geld uit de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal staat op dit moment gereserveerd voor het financieren van projecten in die sectoren. Gelet op de noodzaak van een transitie naar duurzame economie, wil D66 dit fonds hervormen van een subsidiepotje voor kolen en staal, naar een onderzoeksfonds gericht op het bevorderen van innovatie in duurzame energie en herbruikbare grondstoffen. Zo draagt deze grijze erfenis uit de twintigste eeuw bij aan de economie van morgen. In Europa zorgen we met de Energie Unie voor investeringen in innovatie, vooral op het gebied van de opslag van energie. We investeren in internationale energienetwerken. In de steeds verder geïntegreerde Europese elektriciteitsmarkt kunnen de korte termijn schommelingen in het energieaanbod met naaste buurlanden momenteel nog redelijk worden opvangen. Bij toenemend energieaanbod van intermitterende bronnen zoals zon en wind, wordt deze behoefte aan uitwisseling groter. Uitbreiding van de capaciteit van het netwerk maakt uitwisseling tussen verschillende delen van Europa mogelijk. Europa neemt ook de leiding in onze relaties met grote energieleveranciers als Rusland en Saoedi-Arabië. We mogen Europa echter nooit gebruiken als excuus om niet zelf ons huiswerk te doen. We werken samen in Europa en willen altijd tot de koplopers behoren in duurzaam ondernemerschap.

Klimaatuitdagingen oplossen met nieuwe technologie

We moeten er rekening mee houden dat het doel van de klimaatpolitiek – een uiteindelijke temperatuurstijging op aarde die ruim beneden de 2 graden blijft – niet zal worden gehaald met de nu ingezette instrumenten; de energietransitie. Daarom moeten we niet alleen de uitstoot van CO₂ verminderen, maar ontkomen we er ook niet aan om op grote schaal tevens technologieën in te zetten die CO₂ opvangen uit de atmosfeer en onschadelijk maken. Het vergt intensief wetenschappelijk onderzoek om de afwegingen tussen alle oplossingen op een correcte manier te kunnen maken. D66 wil dat Nederland hier naar vermogen aan bijdraagt.

Zon, wind en water hebben de toekomst, kolen en olie zijn het verleden

Vieze energie van kolen is, alle kosten meegerekend, veel duurder dan schone energie. Helaas worden alle kosten nog niet meegenomen in de prijs. Daarom moeten we de markt soms een handje helpen. D66 wil alle kolencentrales in Nederland zo snel mogelijk, maar uiterlijk in 2025, op verantwoorde wijze sluiten – beginnend bij de meest vervuilende. We stellen de stroomvoorziening veilig door de groei van het aandeel van duurzame stroom, de inzet van bestaande gascentrales en door goede transportverbindingen met ons omringende landen.

De opwekking van duurzame energie moet de komende jaren gestimuleerd worden. De bestaande subsidieregeling SDE+, of een gelijkwaardige vorm van stimulering, wordt voortgezet, zolang duurzame energie nog niet rendabel is. We heffen geen belasting meer op zelfopgewekte groene stroom en bouwen de bestaande vrijstellingen op energiebelasting af. D66 wil deze kabinetsperiode de energiebelasting koppelen aan CO₂-uitstoot. Wie veel uitstoot, betaalt ook meer. Deze energiebelasting kan progressief worden uitgebreid van huishoudens naar alle energieverbruikers. Verder steunen we de groei van duurzame energie door ruimte te maken voor windmolens, biogasproductie en zonneparken – met waarborgen voor inspraak – en het inperken van eventuele welstandseisen voor zonnepanelen. D66 wil dat bij de aanleg van windmolens en zonneparken telkens goed wordt gekeken naar de ruimtelijke inpassing, bijvoorbeeld door waar mogelijk naast bestaande infrastructuur te bouwen. Ook omwonenden moeten de mogelijkheid krijgen om in te stappen in de aanleg van windmolens en zonneparken en op die manier financieel te profiteren. D66 wil af van het jobbeleid van afgelopen jaren en een eenvoudige en heldere regeling voor het opwekken van eigen energie. Daarbij moet het niet uitmaken of de zonnepanelen op eigen dak, of op het dak van de buurman liggen. Bij het moderniseren van deze regeling houden we rekening met bestaande investeringen door voor deze investeringen de huidige salderingsregeling te handhaven.

De afgelopen jaren is het percentage duurzame elektriciteit, mede gesteund door snel dalende kosten, gegroeid. Maar zorgde de bijna verdubbeling van vieze kolenelectriciteit voor een groei van CO₂-uitstoot, waar een snelle daling noodzakelijk is. Door de sluiting van kolencentrales, de groei van duurzame elektriciteit en de tijdelijke inzet van gascentrales moet de komende kabinetsperiode de uitstoot van CO₂ voor elektriciteitsopwekking sterk dalen. We streven naar

een groei van het aandeel duurzame energie van gemiddeld minstens 2% per jaar, als onderdeel van onze Co2-ambitie om in 2030 55% te reduceren. We schrappen de subsidie op de biomassa-bijstook in Nederlandse kolencentrales. Met de vier miljard die dat tot 2023 oplevert en de significant lagere kosten van de reeds aanbestede en naar verwachting ook de nog aan te besteden windparken op zee, investeren we extra in windmolens op zee en duurzame warmte voor de industrie. Daarnaast maken we samen met gemeenten flinke stappen naar gasloze wijken. Zo creëren we banen in Nederland en helpen we onze energie-intensieve industrie om de transitie te maken. In 2030 zal hiermee richting 40% van onze energievoorziening duurzaam zijn. In 2050 zijn we volledig duurzaam. De (semi-)publieke netwerkbedrijven en Tennet dragen zorg voor een intelligent netwerk en slimme meters die ruimte bieden aan duurzame en decentraal opgewekte energie en zorgen voor goede internationale verbindingen. Het elektriciteitsnetwerk en de beheerders zijn van doorslaggevend belang voor een succesvolle energietransitie. Het net vormt de verbinding tussen alle betrokkenen: producenten, consumenten, handelaars, beheerders. Het is de basisvoorziening die nodig is om de transitie te versnellen en te versterken. Het netwerk is door de levering van hernieuwbare energie, die schommelingen in het aanbod aan het net veroorzaken, dringend aan vernieuwing toe. Gelukkig zijn de Nederlandse netbeheerders koploper in het leveren van kwaliteit en aanpassingsvermogen waardoor ze open staan voor onorthodoxe oplossingen. Binnen de kaders van leveringszekerheid, betrouwbaarheid, maatschappelijk laagste kosten, innovatie en de juiste verhouding tussen markt en overheid, moeten ze de ruimte krijgen voor het implementeren van deze vernieuwing. Een voorbeeld kan zijn: gelijkstroomnetwerken die het gebruik van zonnepanelen en elektrisch vervoer faciliteren. Dit betekent ook dat daar waar nodig netwerkbedrijven de ruimte krijgen te participeren in projecten voor zowel opwekken als opslaan van energie wanneer dit bijdraagt aan de duurzame energie transitie en de stabiliteit van het net.

Kernenergie speelt geen rol in onze energievoorziening. D66 wil geen nieuwe kerncentrale in Nederland en de kerncentrale in Borssele sluiten, door deze onder te brengen in een non-profit organisatie onder verantwoordelijkheid van het rijk, om voldoende financiële middelen te genereren om de toekomstige ontmanteling in uiterlijk 2033 op een veilige en verantwoorde wijze uit te voeren. Zorgen van omwonenden van de bestaande kerncentrale moeten beter gehoord worden, communicatie moet beter, en buurlanden moeten kunnen meepraten over heropening van nabijgelegen kerncentrales na een incident.

Verschillende vormen van schone energie hebben een grote ruimtelijke impact. Goede ruimtelijke en landschappelijke inpassing moet een belangrijke plaats innemen in ons omgevingsbeleid.

Een sterke overheid en werkende markten zijn noodzakelijk

De markt zorgt niet uit zichzelf voor schone lucht of het tegengaan van klimaatverandering, maar de overheid krijgt deze doelen zonder de markt ook niet voor elkaar. Ondernemers en wetenschappers zullen effectieve en efficiënte oplossingen moeten bedenken en aan de man brengen. De overheid moet duidelijk en voorspelbaar de doelen en kaders stellen en ondernemers uitdagen en hen belonen als zij bijdragen aan het tegengaan van klimaatverandering. Waar nodig moet de overheid verbieden wat ongewenst is. Of een echt gelijk speelveld scheppen, door vervuilers te laten betalen of duurzame oplossingen een duwtje in de rug te geven. Soms zijn er niet nieuwe regels nodig, maar moeten juist oude regels verdwijnen, zodat bijvoorbeeld afval gebruikt mag worden als grondstof of een warmteaansluiting een gasnet vervangt. En in de meeste gevallen moet de overheid zelf als klant voorop lopen.

Schone wet- en regelgeving

Bestaande wet- en regelgeving staat verduurzaming soms onbedoeld in de weg. D66 wil daarom, in navolging van vergelijkbare lokale initiatieven, zoals in Amsterdam, rijksbreed alle bestaande wetgeving scannen op onnodige belemmeringen voor verduurzaming. Burgers moeten de ruimte krijgen om deze belemmeringen aan te vechten. Er geldt bijvoorbeeld nog steeds een verplichting voor het hebben van een rioolaansluiting, zelfs wanneer je geïnvesteerd hebt in je eigen waterfilter. Teveel nieuwe huizen worden nog aangesloten op gas in plaats van volledig elektrisch, omdat de projectontwikkelaar het huis dan goedkoper kan aanbieden. Met bedrijven zorgen we ervoor, dat maatregelen die zich binnen vijf jaar terugverdienen, ook gerealiseerd worden. Betere handhaving speelt ook een belangrijke rol: onlangs is nog weer eens bevestigd dat handhaven loont: in Den Bosch heeft een handhavingsteam van 1,2 fte evenveel energie bespaard als vijf windmolens in een jaar opwekken! Het is dus aan de overheid om mensen en de markt hier een handje te helpen.

In geval van een algemeen belang staat mededinging niet in de weg van samenwerking. Het mededingingsbeleid moet ook in verduurzaming van productieketens ruimte bieden om binnen sectoren afspraken te maken wanneer dit in het publieke belang is.

Betrouwbaar energiebeleid

De gewenste energietransitie vraagt om structureel energiebeleid en een betrouwbare overheid. Alleen dan kunnen investeerders, bedrijven en burgers de transitie drijven. Dat begint met

heldere doelen van de overheid en vervolgens een uitgestippeld pad naar een volledig schone en zelfvoorzienende energievoorziening in de komende decennia. Met het eerste akkoord hebben overheid, bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties de krachten gebundeld en zich gecommitteerd aan verandering. De ambitie en snelheid moeten echter significant omhoog. Daarbij moeten we ons de eerste jaren richten op een versnelling van de transitie en het wegnemen van barrières voor duurzame energie. Dit moet ook gelden voor de zware industrie, het hergebruik van restwarmte en de uitstoot door landbouw en lucht- en scheepvaart.

Duurzame warmte

Bijna helft van ons totale energieverbruik bestaat uit met aardgas opwekken van warmte voor gebouwen, kassen en de industrie. Gebouwen moeten zuinig worden, en warmte schoon. Dat is belangrijk voor het klimaat, onze portemonnee en onze afhankelijkheid van gas. Gemeenten en provincies maken vóór 2020 een energiebestemmingsplan, waarin ze de energievraag van gebouwen in kaart brengen en aangeven hoe ze deze stapsgewijs duurzaam invullen waarbij gemiddeld ongeveer 2% energie per jaar wordt bespaard. Restwarmte, geothermie, zonnepanelen, windmolens, groen gas, biomassa of isolatie; wat past wordt regionaal bekeken, samen met bewoners, woningbouwcorporaties, bedrijven, en de netwerkbedrijven. We decentraliseren de middelen voor het isoleren van huizen en halen belemmerende regels weg, om zo tot regionaal maatwerk te komen en lokaal de relevante kennis en ervaring te mobiliseren. Het aanleggen van een warmtenet, vergaand isoleren en elektrificeren moet aantrekkelijker zijn dan aansluiting op een gasnet. Alles wat we nog nieuw bouwen, doen we minimaal energie-neutraal.

Minister voor klimaat en energie

D66 neemt structurele maatregelen om te zorgen voor permanente aandacht voor klimaat en energie. Er komt een aparte minister voor Klimaat en Energie, met een eigen departement. De eerste taak van deze minister is het tot stand brengen van een Klimaatwet. Daarnaast stellen we een Klimaat Commissie in, naar voorbeeld van het Verenigd Koninkrijk. In de jaarlijkse Miljoenennota wordt het eerste dat de regering rapporteert de verwachte toename van onze koolstofschuld in het daaropvolgende jaar.

Een duurzaam huis en kantoor moet lonen

Ons energieverbruik moet omlaag. Huiseigenaren, huurders en Verenigingen van Eigenaren kunnen nagenoeg probleemloos, zowel technisch als financieel, kiezen voor een energie-neutrale woning. D66 wil dat de overheid zorgt voor financiële kaders, zodat de markt snel bereid is om renovaties structureel energieneutraal uit te voeren. We bouwen de komende jaren

100.000 energie-neutrale sociale woningen. D66 wil dat in 2030 drie miljoen huizen energie-neutraal zijn. Een grote uitdaging gelet op het geringe aantal – minder dan 1000 – energie-neutrale huizen dat in 2015 gebouwd is. Om dat te bereiken moeten, zowel bij huurwoningen als bij koopwoningen, grote stappen worden gezet. Echt klimaat-neutrale gebouwen worden ook op klimaat-neutrale wijze gebouwd. Daartoe moeten bouwers meer innoveren, groene toepassingen gebruiken en klimaatvriendelijke bouwstoffen zoals cement zoveel mogelijk vermijden. Dat vraagt om een bouw die zich ook verantwoordelijk voelt voor het gebouw na de oplevering. Bestaande sociale huurwoningen zullen energiezuiniger en dus geïsoleerd moeten worden. Woningverhuurders worden gestimuleerd dit te doen, doordat zij in ruil voor verbeteringen een vergoeding mogen vragen. Deze moet echter niet te hoog zijn, want we willen dat de huurder niet enkel profiteert van een beter huis, maar ook van lagere kosten. Daarvoor kijken we naar de totale woonlasten bij passend toewijzen, waardoor er meer woningen bereikbaar worden voor de primaire doelgroep en corporaties meer kunnen investeren in verduurzaming. Naast huurwoningen, worden ook koopwoningen verbeterd. Door het aanleggen van een zichzelf terugverdienend fonds en goede informatievoorziening kan ook hier het energieverbruik omlaag gaan. We willen gebouwgebonden financieringen mogelijk maken, waarbij bijvoorbeeld een leaseconstructie voor zonnepanelen overgaat van vertrekkende op nieuwe bewoner. Zo is er meer zekerheid dat investeringen in energieopwekking lonen. Bij grote nieuwbouwprojecten willen wij dat lokale duurzame energieopwekking een standaardonderdeel is. Met snel ingevoerde ‘nul-op-de-meter’-normen verplichten wij energie-efficiëntie bij nieuwbouw. Door het invoeren en handhaven van bouwnormen die klimaatneutraal bouwen bevorderen en uiteindelijk verplichten, dringen we het gebruik van fossiele brandstof in de gebouwde omgeving terug. D66 wil dat uiterlijk in 2018 er helemaal geen voorziening op basis van fossiele brandstof meer wordt geïnstalleerd voor directe verwarming van nieuwbouwwoningen en -kantoren. In 2050 moeten alle woningen en kantoren energie-neutraal zijn. Gemeenten maken een plan waarin ze aangeven hoe ze iedere wijk energie-neutraal gaan maken. Goede voorbeelden van energie-neutrale wijken zijn de Stad van de Zon in Heerhugowaard en de wijk Leesten in Zutphen. Voor kantoren en overheidsgebouwen scherpen we de bouwnormen ook flink aan. We willen zorgen dat alle nieuwe gebouwen klaar zijn voor de toekomst en dat in 2030 alle openbare gebouwen energie-neutraal zijn. Ook bij bestaande kantoren kunnen in energiebesparing nog flinke stappen worden gezet. Hierin moet de overheid vooroplopen. In 2030 wil D66 dat circa 40% van de vierkante meters aan kantoorpanden energieneutraal zijn. D66 streeft uiteindelijk naar klimaatneutraliteit, waarbij ook de klimaatimpact van bouwstoffen meeweegt. En bij energiebesparing kijkt D66 niet enkel naar gebouwen. Daarom steunen wij grote en kleine lokale initiatieven voor stroomopwekking en isolatie. De terugverdientijd van investeringen vergt een langere termijn. Daarom moet de overheid betrouwbaar zijn voor de lange termijn, zodat investeerders weten waarop ze kunnen rekenen.

Ook industrie, landbouw en transport gaan om

Als Nederland haar klimaatverplichtingen en -ambities wil waarmaken, dan moeten we ook grote stappen zetten in het terugdringen van de uitstoot van broeikasgassen van zware industrie, landbouw en transport. De prikkels daarvoor komen allereerst vanuit een hogere CO2-prijs. Die geldt al voor de industrie en wordt aangevuld met maatregelen voor landbouw en transport. Ons ideaal is een wereldwijde CO2-prijs, maar die is er (nog) niet. In Europees verband zorgen we daarom voor een hogere CO2-prijs door de emissiehandel aan te scherpen, bijvoorbeeld via een lager emissieplafond, het annuleren van emissierechten of een minimum CO2-prijs. Als onderdeel van het nieuwe energieakkoord willen wij ook harde meerjarige afspraken met de grote industrie over de afbouw van energieverbruik, het hergebruiken van warmte en opslag van CO2 en doorlevering van CO2 aan de glastuinbouw. We maken ook afspraken met andere sectoren als transport en vastgoed. Deze omwenteling is niet alleen noodzakelijk vanwege klimaatverandering. De Nederlandse economie en industrie is zeer CO2-intensief. Om onze welvaart en werkgelegenheid te behouden moeten deze industrieën verduurzamen, bijvoorbeeld door het stimuleren van innovaties en start-ups die hiervoor oplossingen bieden.

Met de landbouw en voedselindustrie maken we afspraken over het stoppen van ontbossing voor voedsel of diervoeding, het bevorderen van vitale bodems, het terugdringen van de uitstoot van methaan en het bevorderen van een gezonder en duurzamer dieet. Provincies stellen plafondwaarden voor de stikstofverdeling vast, om overconcentratie van dieren in één regio uit te sluiten.

De lucht- en scheepvaart vragen om mondiale afspraken die aansluiten bij de afspraken van de klimaattop in Parijs. In Nederland en Europa werken we samen met de lucht- en scheepvaartsector aan schonere motoren en biobrandstoffen en beperken we uitstoot door efficiënter vervoer. Dit kan onder andere via een Single European Sky: één Europees luchtruim waarin we niet meer omvliegen. Dat versterkt de concurrentiepositie van de Europese (en dus Nederlandse) luchtvaartsector en levert direct een substantiële besparing op van brandstof en dus van CO2-uitstoot en andere luchtverontreinigende stoffen. D66 wil dat scherp wordt toegezien op de bestaande regels voor scheepvaart in lage emissiezones. Het mag niet lonen om boetes te riskeren. Deze zones breiden we in Europa en mondiaal uit. D66 wil de binnenvaart helpen groener te worden met financieringsmogelijkheden op maat en innovatie, en daarmee de uitstoot van stikstofoxiden en fijnstof drastisch terugbrengen.

We gaan van het gas af

D66 wil dat de gaswinning structureel laag blijft – wij willen minder lasten en risico's afwentelen op inwoners van de noordelijke provincies. Door het afbouwen van de gaswinning in Groningen is de Nederlandse begroting al minder afhankelijk geworden van gaswinning. D66 wil dat gasinkomsten ingezet worden voor investeringen in verduurzaming en niet voor reguliere overheidsuitgaven. Daarom is op initiatief van D66 in navolging van Noorwegen het

innovatiefonds opgericht.

Gas speelt nog enige tijd een rol als brandstof in de industrie tijdens de transitie naar geheel duurzame energie. Industrie en energievoorziening moeten op termijn echter naar negatieve emissies. Dat betekent dat we gasverbruik moeten verminderen, maar ook dat het resterende gas voor bijvoorbeeld de scheepvaart en zwaar transport zal moeten vergroenen en aardgas langzaam zal verdwijnen. Wij willen niet boren naar schaliegas in Nederland. De voordelen van schaliegas wegen niet op tegen de nadelen. Bovendien zou het pas rond 2040 echt een rol kunnen spelen, en dan moeten we wat D66 betreft al in belangrijke mate onafhankelijk zijn van gas.

D66 wil geen nieuwe mijnbouwinstallaties in beschermde natuurgebieden (Natura2000 gebieden) en Unesco erfgoed. Zo beschermen we niet alleen de Waddenzee, maar ook de Veluwe, het Naardermeer en de Biesbosch. Winning ónder gebieden sluiten we niet uit, op voorwaarde dat de natuur er niet onder te lijden heeft. D66 wil ook alle kosten die voortkomen uit het winnen van olie en gas, zoals voor de duurzame verwerking van afvalstoffen en de ondergrondse opslag van afvalwater, doorberekenen aan de exploitant. De overheid komt op voor de belangen van landschap, mens en dier.

Gaswinning moet voor iedereen veilig zijn

In Groningen moeten mensen even veilig kunnen wonen als in de rest van Nederland. Daarop moet de gaswinning worden aangepast. Mensen in Groningen hebben er niet om gevraagd, maar zitten wel met de gevolgen. D66 wil dat schade veroorzaakt door vormen van mijnbouw, zoals gaswinning, altijd vergoed wordt. Er moet één aanspreekpunt voor schade zijn, waar mensen terecht kunnen. Besluitvorming hierover moet onafhankelijk van de NAM plaatsvinden en er moet snel een onafhankelijk onderzoeksprogramma komen, zodat we voor besluiten over de gaswinning ook niet afhankelijk zijn van de informatie van de NAM. Daarnaast moet schade aan huizen vergoed en snel gerepareerd worden en moet er voor schrijnende gevallen een uitkoopregeling komen. Huizen, scholen, ziekenhuizen en dijken moeten veilig en duurzaam worden gemaakt. D66 wil in Groningen bijzondere aandacht voor het behoud van het cultureel erfgoed.

Van fossiel gas naar duurzame warmte

In Nederland zijn we gewend ons huis te verwarmen met gas. Er geldt zelfs een aansluitplicht van huizen op het gasnetwerk. Mensen willen echter niet per definitie gas, ze willen warmte. D66 wil de aansluitplicht op gas laten vervallen. In nieuwbouwwijken wordt in beginsel geen gasnetwerk meer aangelegd. In plaats van gas komt hier duurzame warmte. Warmtenetten worden net als gas-, elektra-, water- en rioolnetten behandeld, als gesocialiseerde en

gecontroleerde voorzieningen.

Duurzame biomassa

Biomassa speelt een belangrijke rol bij de grote veranderingen die transport, chemie en industrie moeten doormaken op weg naar een CO₂-arme en duurzame toekomst. Wij moeten biomassa zo hoogwaardig mogelijk gebruiken. Dat vraagt om zogenaamde cascadering van biomassa en het voorkomen van verbranding van hoogwaardige materialen voor energieopwekking. Niet duurzaam verbouwde biomassa is ongewenst. D66 wil niet dat er € 4 miljard aan de bijstook van biomassa in kolencentrales wordt uitgegeven, maar samenwerken met industrie om eerst waardevolle grondstoffen uit de biomassa te halen. Dit draagt bij aan werkgelegenheid in Nederland.

Niet wegwerpen maar hergebruiken

Onze huidige economie stoelt op verbruiken, verbranden en vernielen. Dat kan en loont niet meer. Een duurzame toekomst vereist een zogenaamde circulaire economie, waarin we gebruik maken van energie en grondstoffen door anders te ontwerpen, produceren en consumeren. Steeds meer grote en kleine bedrijven delen die ambitie en laten zien dat het kan. Ook lokaal zien we veel initiatieven die bijdragen aan transitie naar de circulaire economie, zoals repair-cafés en autodelen. D66 heeft hoge verwachtingen van de mogelijkheden die de deeleconomie biedt. Nederland heeft de kans koploper te zijn in die nieuwe economie, met onze kennis, ons bedrijfsleven en onze logistieke positie als grondstoffenrotonde in Europa. D66 wil dat vervuilers betalen, dat schoon en gezonder loont en dat de overheid barrières wegneemt voor nieuwe schone oplossingen en voordelen voor oude vieze oplossingen afbouwt. Dat deden we in het Herfstakkoord 2013 door een heffing in te voeren op kunstmest en op het storten of verbranden van herbruikbare grondstoffen. Nu willen we regelgeving die cleantech en het duurzaam gebruik van energie en grondstoffen in de weg staat, afbouwen. We handhaven de groene heffingskorting en vergroten mogelijkheden voor belastingaftrek voor investeringen in energiebesparing en milieu, zoals de zogenaamde EIAVAMIL-regelingen.

In navolging van het energieakkoord wil D66 een grondstoffenakkoord met de sector om belemmeringen voor de circulaire economie weg te nemen, ruimte te maken voor (grootschalige) demonstratieprojecten en internationale samenwerking te bevorderen.

We bouwen voort op het reeds gerealiseerde D66-idee van de Noordzee Grondstoffenrotonde en zorgen dat de markt voor duurzame grondstoffen van de grond komt in het Schengengebied door eenvoudiger grensoverschrijdend vervoer.

Wij zien grote kansen in een op hergebruik gebaseerde, circulaire economie. Veel ondernemers weten nog niet hoe ze aan een circulaire economie kunnen meedoen en de voordelen kunnen

benutten. Dus zetten we middelen in op actieve kennisoverdracht. Een verandering van de bedrijfsvoering naar een circulair model vraagt ook investeringen. Vooral voor het MBK gaan we hier een regeling voor treffen. Onze kennis van logistiek, voedsel en chemie en onze maakindustrie, ligging en infrastructuur geven ons een uitstekende startpositie. Wij bieden ruimte voor experimenten en samenwerking binnen ketens en tussen bedrijven. Met gerichte maatregelen treden we op tegen verspilling van grondstoffen. We investeren in innovatie om de plasticsoep in oceanen aan te pakken, maar ook in het terugdringen van restafval of verspilling van voedsel. Door regels voor voedseldonatie te versoepelen, hoeft er minder voedsel weggegooid te worden. D66 wil zwerfafval effectief aanpakken. Daarvoor is uitbreiding van het statiegeldsysteem een optie.

Afval bestaat (bijna) niet

Afval wordt steeds meer gezien en gebruikt als een grondstof en levert nu al een belangrijke bijdrage aan de circulaire economie. Dit kan nog veel beter. Voor D66 is het uitgangspunt dat afval grondstof is en wordt hergebruikt. Iedere producent is verantwoordelijk voor het afval van zijn eigen producten. Dat geldt ook voor zaken als zonnepanelen, accu's, batterijen en windmolens. Partijen die niet serieus werk maken van hergebruik moeten voor de maatschappelijke kosten opdraaien. Dit kan een producent zijn die zijn verpakking niet geschikt maakt voor scheiden en hergebruiken, maar ook een consument die zijn afval niet scheidt. Bovendien moeten innovaties waarin secundaire grondstoffen worden gebruikt worden gestimuleerd, omdat dit ervoor kan zorgen dat afval ook een positieve economische waarde krijgt en de cirkel echt wordt gesloten. Ook het stimuleren van leasen en delen van producten in plaats van bezitten kan veel afval voorkomen.

Overheid koopt duurzaam in

De Nederlandse overheden kopen jaarlijks voor € 60 miljard aan goederen en diensten in. Daarmee kan de overheid een schone economie een enorme zet in de rug geven. Op die manier neemt de overheid verantwoordelijkheid voor het eigen handelen. Door bijvoorbeeld via inkoop de infrastructurele sector te vergroenen kan de overheid een impuls geven aan innovaties die ook in andere sectoren, zoals de bouw, toepasbaar zijn. Te vaak is duurzaam inkopen bij woorden gebleven en dit kabinet laat veel te weinig daadkracht zien. D66 wil de komende kabinetsperiode met gemeenten, provincies en waterschappen bereiken dat 100% van alle overheidsinkopen 100% duurzaam zijn, zonder dat we criteria afzwakken. Het leveren van maatschappelijke meerwaarde wordt gestimuleerd en beloond. Mede op deze manier neemt de overheid haar verantwoordelijkheid door haar inkoopkracht als stuurmiddel in te zetten om duurzame ontwikkelingen aan te jagen.

Fiscale vergroening

De manier waarop wij belasting heffen, heeft grote gevolgen voor de relatieve prijzen van vuil en schoon gedrag. Te vaak bevorderen belastingregels het gedrag dat we juist niet willen. De afgelopen jaren heeft D66 gezorgd voor fiscale vergroening, bijvoorbeeld door belastingvrijstellingen op vervuilende zaken als rode diesel te schrappen en schone activiteiten minder te belasten, zoals lagere energiebelasting op elektrische auto's. D66 zal deze lijn voortzetten. Binnen de te heffen belastingen willen wij werk en schone activiteiten bevorderen en vervuiling zwaarder belasten.

Vervuilen is economisch onverstandig, maar bovenal ongezond

Het opruimen van vervuiling uit water, lucht of bodem is eigenlijk altijd duurder dan het voorkomen van die vervuiling. Vaak zijn de negatieve gevolgen voor gezondheid ook vele malen duurder dan het voorkomen van vervuiling. D66 wil dat de vervuiler betaalt en via strikte normen en handhaving wordt gedwongen vervuiling te voorkomen. Daarbij streven wij naar strenge (Europese) kwaliteitseisen voor lucht, water en bodem, die wij ook strikt zullen handhaven. De positieve gevolgen voor bijvoorbeeld de luchtkwaliteit in onze wijken zullen groot zijn. Met alle gezondheidswinst van dien. De verantwoordelijkheidsverdeling voor grondwater tussen waterschap, provincie en gemeenten wordt vastgelegd, zodat sneller gehandeld kan worden.

Gezondheid centraal in het milieubeleid

Schone lucht lijkt een vanzelfsprekendheid, maar één miljoen mensen in Nederland hebben longklachten en ook voor gezonde mensen leidt vieze lucht tot een kortere levensverwachting. De lucht in de steden en rondom de intensieve veehouderij is nog steeds te vies. Daarom wil D66 blijven werken aan schone lucht. Gemeenten moeten meer mogelijkheden krijgen om de gezondheid van hun inwoners te beschermen. D66 stelt gemeenten in staat om te zorgen voor schone lucht voor hun inwoners, door bijvoorbeeld heel vuile auto's en vrachtwagens te weren, autodelen te stimuleren, inwoners mee te laten praten over de maximum snelheid op ringwegen en schone auto's korting te geven op parkeren. D66 wil dat in 2025 al het openbaar vervoer rijdt op groene stroom of waterstof. Het aangekondigde investeringsfonds om de overgang te faciliteren kan worden ondergebracht in de publieke investeringsbank. Voor de aankoop van nieuwe voertuigen in de (semi-)publieke sector geldt vanaf 2020 'elektrisch tenzij'. Mensen in Rotterdam, Den Haag, Utrecht of Amsterdam ademen een hoeveelheid vuile lucht in, die gelijk staat aan ruim 6 sigaretten meeroken per dag, elke dag. Daarom wil D66 een verlenging tot 2021 van een aangescherpt en gehandhaafd Nationaal Samenwerkingsprogramma Luchtkwaliteit gebaseerd op de normen die de Wereld Gezondheid Organisatie hanteert voor schone lucht. In dat programma krijgen roet en fijnstof bijzondere aandacht vanwege de lokale gezondheidseffecten. D66 wil goede Europese maatregelen om sjoemeldiesels uit te bannen.

Welvaart anders meten

Wij kunnen aan de wereld laten zien hoe welvaart en welzijn samen kunnen gaan met het leven binnen het eerlijke deel van onze menselijke voetafdruk op deze aarde. D66 wil daarom dat wij niet alleen ons nationaal product meten en regelmatig met elkaar bespreken als maatstaf van succes, maar dat we breder kijken naar welvaart en welzijn. Onze (ecologische) voetafdruk op de aarde moeten we daarbij net zo transparant maken en onderwerp van discussie laten zijn als onze toegevoegde financiële waarde. Ook steunt D66 de initiatieven om de CBS-Monitor Duurzaam Nederland door te ontwikkelen tot een Monitor Brede Welvaart.

Natuur en ruimte zijn van grote waarde

Onze voorstellen rond energie en grondstoffen gaan sterk over economische kansen en rationele keuzes. Voor ons zijn natuur en ruimte meer dan alleen gebruiksmiddelen voor ons onmiddellijke nut. Onze verbondenheid met de natuur is veel groter. D66 wil dat natuur beschermd wordt, omdat wij de wereld beter door willen geven aan onze kinderen dan wij haar aantreffen. Onze kinderen moeten ook de kans krijgen te genieten van bossen, zeeën en de veelheid aan diersoorten.

Paradoxaal genoeg kan de natuur heel goed zonder de mens, maar de mens niet zonder de natuur. Zonder bestuivers als hommels en bijen is landbouw onmogelijk. De eigen waarde van natuur is groot genoeg om ons maximaal in te spannen voor het behoud. Maar daar bovenop komt nog de ongekende economische waarde van de natuur. De ecosystemen waar wij in leven bieden ons cruciale diensten als schoon water, schone lucht, hout, bestuiving, natuurlijke kustbescherming, CO₂-opvang en het tegengaan van verwoestijning. Deze functies zijn niet alleen onmisbaar, maar leiden heel vaak ook tot bedrijvigheid. In Noord-Brabant komt perfect gezuiverd water vanuit de Ardennen in de grond omhoog. Veel bedrijven die schoon water nodig hebben, zijn daarom daar gevestigd. De duinen vormen een perfecte kustbescherming en waterzuivering. Beide diensten zouden onbetaalbaar zijn als we de natuur die hiervoor zorgt zouden verwaarlozen. Wereldwijd wordt het economisch verlies door de achteruitgang van biodiversiteit jaarlijks geschat op 3% van het bruto nationaal product. Met de economische groei van de laatste jaren van nog geen 1% is dat iets om over na te denken.

Natuur en ruimte beschermen en herstellen

Van de oorspronkelijke biodiversiteit in Nederland is nog maar 15% over. D66 gaat uit van de intrinsieke waarde van soorten. Natuur heeft voor de mens bovendien een toegevoegde waarde omdat zij veel ecosysteemdiensten biedt en wij van haar kunnen genieten. Daarom wil D66 dat het nieuwe kabinet ambitieuze doelen stelt voor biodiversiteitsherstel, met als inzet een

verdubbeling (30%), en investeert in natuur om de trend te keren en ervoor te zorgen dat onze rijkdom aan soorten planten en dieren weer toeneemt. Juist door te investeren wordt natuur weerbaar, kunnen we er van genieten en is het ook makkelijker om bezoekers en ondernemers de ruimte te geven. Herstel van biodiversiteit vraagt om het beschermen van de meest bijzondere natuur in beschermde gebieden op land en zee. Maar zeker ook om maatregelen die soorten en diversiteit beschermen in landbouwgebieden en bewoonde omgeving. Dit wil D66 realiseren door meer geld vrij te maken voor dit doel, waarmee we bijvoorbeeld mensen die geld investeren in grond en beheer van natuur- en landschapsschoon fiscaal belonen. Twee derde van ons landoppervlak heeft een agrarische bestemming en is zeer arm aan soorten. D66 wil ook de diversiteit van dit cultuurlandschap herstellen.

In Europa hebben we afgesproken, dat ieder land de meest bijzondere natuur goed beschermt. Nederland moet meer zijn best doen om de Vogelrichtlijn en Habitat richtlijn uit te voeren. Binnen Nederland blijft het Nationaal Natuur Netwerk met de Natura2000 gebieden voor ons de basis. Deze samenhangende natuur willen we afmaken, verbinden en beschermen. Dat de provincies verantwoordelijk zijn voor het uitvoeren van het beleid, maakt niet dat het Rijk op zijn handen kan blijven zitten. D66 investeert in het versterken van Nationale Parken als parels van onze natuur, inclusief de Markerwadden. Kwetsbare gebieden worden vrijgemaakt of -gehouden van beschadigende activiteiten, zoals schelpenvisserij of gasboringen. De Waddenzee, zeearmen en kwetsbare duinen krijgen daarbij bijzondere aandacht. Voor aantasting van de natuur of de biodiversiteit, zoals bijvoorbeeld voor de aanleg van een weg, moeten maatschappelijke kosten en baten worden afgewogen. Daarom wil D66 een ecologische toets als uitbreiding van de MKBA. We sluiten hiermee aan bij het 'zero net loss'-principe dat wij in heel Europa willen hanteren, waarmee aantasting van natuur altijd wordt gecompenseerd. Het beschermen van het Waddengebied vraagt eenduidig en beter natuurbeheer. Rust, ruimte, natuur en vrije toegankelijkheid van het strand worden als waardevolle kenmerken van de Nederlandse kustzone (strand, duinen en het nabije achterland) beter beschermd en versterkt. D66 wil geen versoepeling van bebouwingsvoorschriften in het kustfirmament (strand, dijk en duin). Dit betekent concreet dat er geen uitbreiding komt van het aantal bestaande slaaphuisjes op het strand. Voor bescherming en versterking van de Nederlandse kustzone wordt op nationaal niveau een integrale kustvisie ontwikkeld en wordt bestaande regelgeving zo nodig aangescherpt en daarna ook gehandhaafd. In afwachting van die kustvisie wil D66 dat er geen nieuwe mogelijkheden worden gecreëerd voor het bouwen van recreatiewoningen en appartementen aan de kust. Naast de natuur in Nederland en het overige Koninkrijk investeren wij ook in natuurbescherming en -herstel in kwetsbare delen van de wereld.

Ruimte voor water

Vooruitlopend op de effecten van klimaatverandering kiezen wij voor rivieren die de ruimte krijgen. Zo wordt Nederland niet alleen beter tegen eventuele overstromingen beschermd, maar worden rivieren ook ecologisch sterker. D66 wil dat, mits dat veilig gebeurt, het veen in Nederland weer nat wordt, zodat veen geen CO2 meer uitstoot. De inzet van het Deltafonds

moet zoveel mogelijk met aandacht voor behoud, herstel en ook creatie van natuur zorgen. Hiervoor komen ook middelen beschikbaar. De budgetten in het Deltaprogramma en Deltafonds worden gecombineerd. Naast behoud, herstel en creatie van natuur investeren we, samen met buurlanden, in de kwaliteit van water. Als we goedkoper en efficiënter over de grens maatregelen kunnen nemen om wateroverlast bij extreem weer te voorkomen, dan behoren die ook tot de mogelijkheden. In Nederland willen we een doelmatige waterketen waarin de vervuiler betaalt en iedereen betaalt per liter water die gebruikt wordt. Klimaatverandering leidt ook tot grote wateroverlast door steeds heftiger regenbuien, en tot gezondheidsrisico's door hittestress in de steden. D66 wil daarom de klimaat-adaptieve stad stimuleren, door maatregelen om wateroverlast – en daarmee economische en gezondheidsschade – te beperken.

Beschermen oceanen

Enigszins aan ons oog onttrokken, bevatten de oceanen het grootste deel van de natuur op onze planeet. Honderden miljoenen mensen zijn van deze natuur afhankelijk voor hun voedsel en inkomen. De oceanen staan onder druk door overexploitatie, vervuiling en verzuring en de plasticsoep. Nederland heeft zich met veel andere landen verplicht tot het vestigen en actief beheren van beschermde gebieden op de wereldzeeën. Wij beginnen hiermee in de Noordzee met een netwerk van gebieden als de Doggersbank het Friese Front en de Klaverbank. Met Europa doen we hetzelfde met de Middellandse Zee, de Atlantische Oceaan, de Arctische kraamkamers en met landen waar wij hulp bieden of mee samenwerken. Nederland investeert ook in het ontwikkelen van een helder overzicht van de ecologisch en economisch optimale plekken voor al die wereldwijde beschermde gebieden – een onderwerp waar Nederlandse wetenschappers nu al in vooroplopen.

Landbouw, voedsel, dierenwelzijn en biodiversiteit

De Nederlandse landbouw is zeer innovatief, productief en koploper in de wereld. Dat is een economische kracht, het bevordert onze welvaart, maar zorgt ook voor schade aan natuur, landschap, bodem en volksgezondheid. In Nederland moeten we de negatieve effecten verminderen, door minder vlees te produceren, door stallen te bouwen die dierenwelzijn verbeteren en uitstoot van vervuilende stoffen als methaan en fijnstof beperken en door het landbouwgif dat schadelijk is voor bijen te weren. D66 wil natuurinclusieve landbouw: landbouw die in balans is met natuur en biodiversiteit.

We helpen boeren die willen overstappen naar biologische bedrijfsvoering en stimuleren innovatie, ook in de keten. Wij werken samen met boeren aan wereldwijde doelen om ontbossing door en voor landbouw te stoppen, de landbouwbijdrage aan klimaatverandering te halveren en beslag op water, bodem en grondstoffen duurzaam te maken met veel meer hergebruik. Met de sector maken we afspraken over het terugdringen van import van soja als

veevoer en het maken van kunstmest uit nieuwgewonnen fossiele grondstoffen. Duurzame veeteelt is grondgebonden en cyclisch. Veevoer wordt zoveel mogelijk lokaal geproduceerd en biociden, antibiotica en kunstmest worden weinig of niet gebruikt. Vee transport over grotere afstanden wordt aan banden gelegd. Onze kennis moet bijdragen aan gezonde en duurzame productie in andere regio's van de wereld, waar we via internationale samenwerking in investeren.

Met boeren en supermarkten dringen we voedselverspilling verder terug, bijvoorbeeld door afspraken te maken over kleinere verpakkingen. We stimuleren het opschalen van de productie van vleesvervangers. D66 wil de vleesconsumptie en –productie verlagen. Op grote schaal vlees produceren is geen duurzaam verdienmodel voor Nederland, en de overgang naar plantaardige eiwitten biedt ondernemers nieuwe kansen. D66 wil ook meer aandacht voor goed bodembeheer; we streven naar bemestingsevenwicht en gaan bodemverdichting en verlies aan organische stof tegen.

D66 pleit voor meer aandacht voor ecologisch onderwijs in het reguliere onderwijs en vooral op agrarische opleidingen. D66 wil, door betere uitwisseling tussen design, agrokennis en praktijkervaring, een fundamentele structuurverandering in de Nederlandse landbouwsector realiseren.

D66 wil belemmerende wet- en regelgeving wegnemen. Dat vraagt om een grondige herziening van het EU-landbouwbeleid, het gelijkmatig afbouwen van subsidies en het stimuleren van innovatie en duurzame landbouw. Op die manier maken we de Nederlandse en Europese landbouw wereldwijd toonaangevend.

Dieren draaien niet op voor onze groei

In Nederland en in Europa worden dieren de laatste jaren gelukkig beter beschermd, mede dankzij D66. Die hoge normen voor dierenwelzijn worden geborgd in handelsverdragen, handelsmissies en regels voor maatschappelijk verantwoord ondernemen. In de komende jaren wil D66 dat in Nederland en in Europa verdere stappen worden gezet om dierproeven in sterke mate verder terug te dringen, onverdoofd slachten zoveel mogelijk te beperken – waarbij ook voor vissen oplossingen gevonden moeten worden – en om ervoor te zorgen dat bij het fokken van dieren het welzijn en niet hoge productie of uiterlijke raskenmerken voorop staan.

Zorgen voor dieren in de veeteelt

Een goede boer zorgt goed voor zijn dieren. We zien echter nog steeds gebruiken in de veeteelt die ten koste gaan van het welzijn van dieren. D66 wil dat de goede zorg voor dieren verder wordt versterkt. Dat vraagt om vee transporten die korter en comfortabeler worden. En om het stoppen van het doden van slachtvarkens en ganzen met CO2 en met de inzet van CO2-

vergassing bij het ruimen van pluimvee. D66 is voorstander van een gedeeltelijke vervanging van dierlijke eiwitten in voedsel door plantaardige alternatieven, omdat dit beter is voor dieren, voor de planeet en voor de consument. Met de voedingssector en supermarkten werken we samen aan minder kiloknallers, meer verantwoord vlees, meer en betere plantaardige voeding en succesvollere promotie hiervan. Nederland weert, zoveel mogelijk in Europees verband, textielproducten waarvoor dieren zijn mishandeld, zoals bepaalde soorten wol, bont, dons en exotisch leer.

Tegengaan verrommeling van de ruimte

De nationale Omgevingsvisie moet de weidsheid en openheid van onze ruimte bewaken en verrommeling tegengaan, met een omslag naar een duurzaam en gezond ingericht land. Waarbij er fysieke ruimte is voor hernieuwbare energievoorziening is groot.

Lokale en regionale overheden krijgen ruimte voor een ambitieus natuur- en milieubeleid en om te kunnen sturen op gezondheid en landschappelijke kwaliteit. Verdichting van de steden is hierbij van belang om natuur en landschap te ontzien en gelijktijdig de kracht en vitaliteit van steden te vergroten. Mogelijkheden voor intensivering en hergebruik van gebouwen en terreinen in de stad wil D66 hiervoor ten volle benutten. De betrokkenheid van mensen bij keuzes in hun omgeving moet worden gemaximaliseerd door participatie.

Optreden tegen milieucriminaliteit

In Nederland en daarbuiten bestaat uitgebreide wetgeving ter bescherming van milieu en natuur. Te vaak schiet handhaving tekort of zijn straffen onvoldoende afschrikwekkend. Wereldwijd gaat in milieucriminaliteit bijna net zoveel geld om als in mensensmokkel of drugshandel. D66 wil dat veelplegers van milieudelicten en -overtredingen in Nederland extra aangepakt worden via een strafpunten systeem. Daarnaast moet Nederland haar rol spelen in het bestrijden van internationale milieucriminaliteit zoals stroperij (wildlife crime) en het illegaal dumpen van afval. Dat begint met het opsporen van activiteiten die plaatsvinden in Nederland en door Nederlanders en Nederlandse bedrijven en overgaan tot vervolging van overtreeders. Maar ook door het steunen van internationale acties, bijvoorbeeld in Europees verband, of door gerichte investering in projecten om vraag te stoppen en overtreeders te vervolgen. De Europese Unie moet lessen trekken uit milieuschandalen, zoals het gebruik van sjoemelsoftware in dieselauto's en fraude met CO2-emissiehandel. De Europese Commissie moet meer handhavingsbevoegdheden krijgen voor Europese milieuregels en boetes op het overtreden van milieuregels moeten overal in Europa even streng zijn. Tenslotte wil D66 dat een internationaal milieuhof wordt ingesteld, zodat iedereen op deze wereld zijn milieurecht kan halen.

Vooroplopen in duurzaam en sociaal ondernemen

Nederland is een wereldwijde koploper in duurzaam en sociaal ondernemen. D66 is trots op grote en kleine Nederlandse bedrijven die de kansen en noodzaak zien om hun bedrijfsvoering fundamenteel te verduurzamen, verantwoordelijkheid nemen voor hun impact op de wereld om hen heen, zichzelf doelen stellen en hierover transparant rapporteren. D66 wil dat de overheid deze beweging steunt, bijvoorbeeld door samenwerking in duurzame ketens te vereenvoudigen en te stimuleren..

Een van de belangrijkste redenen om nieuwe groei na te jagen is dat deze groei leidt tot werk. Werk dat de kans biedt tot ontplooiing, dat leidt tot zelfredzaamheid en dat bijdraagt aan geluk. Nederland is een geweldig land om in te werken – vol van kansen, vol van mensen met ambitie. Maar er schort ook wat aan. Op dit moment zijn er te veel mensen zonder werk. Er is te weinig werk. Werkgevers vinden het te duur en riskant om nieuwe werknemers aan te nemen.

Op de arbeidsmarkt groeit de tweedeling tussen insiders en outsiders. Vooral jongeren en lager opgeleiden werken steeds langer via tijdelijke contracten en een vast contract is te vaak onbereikbaar. Werknemers met een vast contract houden vast aan hun baan en te veel, met name oudere, werknemers komen tot de pijnlijke ontdekking dat zij na baanverlies niet makkelijk weer aan de slag komen. Dwars door dit alles heen zien we een toename van zelfstandigen, waarbij we aan de ene kant zelfstandigen hebben die welvaren bij de gevonden flexibiliteit en ondernemerschap. Aan de andere kant zien we zelfstandigen die grote moeite hebben om in hun levensonderhoud te voorzien, laat staan dat ze een arbeidsongeschiktheidsverzekering afsluiten of sparen voor hun pensioen. Het aantal flexibele arbeidsrelaties blijft toenemen en dit gaat gepaard met de erosie van zekerheden die voor het individu, maar ook voor de samenleving als geheel van waarde zijn. Hervorming van de arbeidsmarkt is nodig om de ongewenste gevolgen van flexibilisering te beperken en de harde tweedeling te doorbreken.

Onze plannen richten zich op drie kansen. Allereerst willen we het voor werkgevers simpeler maken mensen aan te nemen en voor werknemers zorgen we dat werken lonend wordt. Daarnaast moeten we ervoor zorgen dat iedereen klaar is voor een werkend leven waarin we langer aan het werk zullen zijn en met meer verandering en dynamiek moeten omgaan. We maken de muren tussen vast en flex werk veel minder hoog en mannen en vrouwen moeten gelijke kansen hebben om door te groeien naar leidinggevende posities. Ten slotte willen we met name mensen met een achterstand op de arbeidsmarkt, zoals ouderen, mensen met een arbeidsbeperking en mensen met een niet-westerse achtergrond of vluchtelingen een eerlijkere kansen geven op passend werk. Het is ons doel dat over vier jaar veel meer mensen gelukkig aan het werk zijn.

Als meer mensen werken en zich ontplooiën, is daarmee de kous niet af. Wij zijn en voelen ons verbonden met de mensen om ons heen. We willen een samenleving die niet alleen vrij is en gelijke kansen biedt, er moet ook sprake zijn van rechtvaardigheid. Dus als iemand pech heeft gehad bij het verdelen van de talenten, of is gestruikeld in het leven, dan laten we die persoon niet zitten. Wij willen een samenleving waarin vrije mensen er met en voor elkaar zijn.

Wij hebben in Nederland een rijk sociaal net van onderlinge verbondenheid. In onder meer sociale zekerheid en pensioen. Nederland kent in vergelijking met andere landen een hoge levensverwachting, goede gezondheid en zorg, weinig armoede en hoge sociale mobiliteit. Deze successen moeten we koesteren. Want deze verbondenheid staat tegelijkertijd onder druk als

gevolg van oplopende zorgkosten, vergrijzing, verschillen in levensverwachting, afgenomen economische groei en een uitdagende verhouding in aantallen werkenden versus niet-werkenden. D66 wil deze verworvenheden moderniseren om ze te kunnen behouden.

Werk moet lonen – verlaag belasting op arbeid

De belasting op arbeid is hoog, en zelfs toegenomen, waardoor het verschil tussen wat de werkgever betaalt voor een werknemer en wat die werknemer zelf ontvangt als netto inkomen, is gegroeid. Zo ziet een schilder, die zijn werkgever € 20 per uur kost, daar zelf maar € 11 van terug. In combinatie met de stijgende kosten van de zorg is hierdoor het besteedbaar inkomen van veel mensen de afgelopen jaren niet gegroeid.

Met de broodnodige hervorming van ons belastingstelsel wil D66 de lasten op arbeid sterk verlagen. Daardoor is het sneller aantrekkelijk te gaan werken en om iemand in dienst te nemen. Uiteindelijk zal een werkgever alleen iemand aannemen als deze meer bijdraagt dan hij kost. Om dat te bereiken kan het voor de laagste inkomensgroepen nodig zijn premies en belasting te minimaliseren of zelfs te vervangen door loonsubsidies. Iemand die nu vanuit de bijstand gaat werken tegen minimumloon, gaat er maar héél weinig op vooruit. Ook bij werkende ouders speelt dit probleem. Door de hoge kosten van de kinderopvang loont het soms niet om allebei te blijven werken. D66 heeft zich ingezet voor een verhoging van de kinderopvangtoeslag en de combinatiekorting die werkende ouders met kinderen tot twaalf jaar ontvangen. Deze lijn wil D66 de komende periode doorzetten, zodat werken altijd loont.

Vaste baan beter bereikbaar – naar één contract

Flexibilisering van de arbeidsmarkt is in principe een positieve ontwikkeling die zorgt voor meer dynamiek, aanpassingsvermogen en de mogelijkheid werk en leven zelf vorm te geven. Vandaag de dag zijn flex- en vaste werknemers echter te gescheiden en de verschillen te groot. Met de Wet werk en zekerheid is flex weliswaar minder flexibel geworden, maar het beoogde naar elkaar toe groeien van vast en flexibel vindt niet plaats. Een van de grote uitdagingen is dat vast te vast en riskant is voor werkgevers. Nederland kent nog steeds de hoogste ontslagbescherming en de grootste kloof tussen vast en flex van alle OESO-landen. Naast het ontslagrecht zijn de grote financiële risico's bij ziekte en arbeidsongeschiktheid, de hoge werkgeverslasten op arbeid en ook de vaak nog rigide CAO's, redenen om af te zien van het aanbieden van een vast contract.

D66 wil toe naar één arbeidsrechtelijk regime voor alle werknemers waarbij er sprake is van één contract, het contract voor onbepaalde tijd.

Dit alles vraagt om een verdere modernisering van het ontslagrecht. Een ontslagrecht met kortere en minder dure procedures, zonder preventieve toets, met indien gewenst toetsing

achteraf aan ontslaggronden die willekeur en dikke dossiers voorkomen. De transitievergoeding wordt veranderd, waarbij opbouw al direct start doordat de huidige grens van twee jaar en de extra hoge vergoeding na tien jaar werkverband verdwijnen. Er komt een eis dat de vergoeding daadwerkelijk gebruikt wordt voor de stap naar een nieuwe baan. Bij collectief ontslag passen we de regels zo aan, dat per leeftijdscohort gekeken mag worden wie de beste prestaties laten zien, in plaats van alleen naar wie het langst in dienst is. Vrijwillig een nieuwe baan zoeken wordt hierdoor aantrekkelijker. Deze verandering is niet los te zien van de maatregelen in ons programma om meer zekerheid en keuzevrijheid te geven aan mensen aan de onderkant van de arbeidsmarkt. D66 wil in de modernisering van het arbeidsrecht ook de mogelijkheid wegnemen om een werknemer automatisch te ontslaan bij het bereiken van de AOW-leeftijd. Dit past in het streven van D66 om te komen tot één arbeidsrechtelijk regime voor alle werknemers.

Dit zijn ingrijpende veranderingen die alleen tot stand zullen komen met helder publiek leiderschap door de overheid. Samen met de sociale partners maken we gedetailleerde afspraken over de uitvoering. Met deze aanpassingen maken we een gemoderniseerd vast contract bereikbaar voor de twee miljoen mensen die nu op flexbasis werken.

Gelijker speelveld voor werknemers en zelfstandigen

In Nederland zijn er 1,5 miljoen zelfstandigen, waaronder een miljoen zzp'ers. Voor zzp'ers gelden heel andere regels dan voor werknemers, terwijl werkgevers regelmatig bij hetzelfde werk kiezen tussen het inhuren van een zzp'er of het aannemen van een werknemer. Deze regels hebben betrekking op belastingaftrek, verzekeringen, pensioenbesparingen, maar ook werkgeverslasten. Het resultaat is dat werknemers in veel gevallen veel duurder zijn dan zzp'ers. D66 wil dat de keuze om zelfstandig ondernemer te worden, of de keuze om een zzp'er of werknemer in te huren, minder gedreven wordt door regelgeving en fiscale behandeling. Ook de keuze voor de oprichting van een BV mag niet alleen fiscaal gedreven zijn. We willen dat er ook fiscaal een gelijk speelveld is voor alle ondernemers.

Wij maken het aantrekkelijker voor mensen om werknemer te zijn door, analoog aan de zelfstandigenaftrek, een werknemersaftrek te introduceren. Daarmee wordt het verschil tussen werknemers en zelfstandigen kleiner zonder dat de zelfstandigen er op achteruit gaan. Doordat werken meer gaat lonen is het goed voor de werkgelegenheid.

Het wordt aantrekkelijker werkgever te zijn

Het aanbieden van banen is, zeker voor kleinere bedrijven, te duur en riskant. Wij willen de risico's van langdurig zieke werknemers en arbeidsongeschiktheid wegnemen. Kleine werkgevers moeten het tweede jaar loondoorbetaling bij ziekte collectief kunnen verzekeren. Ook krijgen werkgevers meer duidelijkheid en betere ondersteuning over re-integratiebeleid. Met

de sociale partners wordt dit idee verder ingevuld. Wij verlagen werkgeverslasten aan de onderkant van de arbeidsmarkt, door het zogenaamde Lage Inkomens Voordeel te verhogen en in het algemeen door bijvoorbeeld WW-premies te verlagen.

Met de sociale partners werken we ook aan CAO's waarin loonstijging meer aan prestaties en minder aan anciënniteit gekoppeld wordt. Zo is het aantrekkelijker ouderen in dienst te nemen. Ook het ombouwen van seniorenregelingen naar vitaliteitsregelingen zal daaraan bijdragen. De overheid zal als werkgever vooroplopen.

Zelfstandigen toegang tot verzekeringen en pensioen

Wij willen dat het makkelijker wordt voor zelfstandigen om zich te verzekeren tegen arbeidsongeschiktheid en te sparen voor hun pensioen. Als ze dat zelf willen. Daarom breiden we de mogelijkheden voor zelfstandigen uit om deel te blijven uitmaken van het pensioenfonds waar zij in spaarden toen zij nog werknemer waren of tot een pensioenvoorziening toe te treden wanneer zij nooit werknemer waren. In de door ons gewenste evolutie van ons gehele pensioenstelsel wordt het sparen door zelfstandigen verder vereenvoudigd.

Een simpele opvolger van de VAR

Ter bestrijding van misbruik van zelfstandigenregelingen, de zogenaamde schijnzelfstandigenconstructie, is de Verklaring Arbeidsrelatie (VAR) vervangen door een nieuwe regeling. De invoering is nog zeer recent, maar gaat nu al gepaard met te veel bureaucratische rompslomp en onduidelijkheid. D66 wil daarom zo snel mogelijk een sterk versimpelde verklaring invoeren waarmee zelfstandigen hun status kunnen bevestigen – een zelfstandigenverklaring. Daarbij gaan we uit van vertrouwen en kiezen we voor minder bureaucratie. Uiteraard met handhaving en duidelijke straffen in geval van misbruik.

Zekerheid voor zelfstandigen

Vooraf bij laagbetaald werk zien wij dat de machtsverhouding tussen opdrachtgever en zelfstandige scheef is. In dat deel van de arbeidsmarkt hebben werknemers soms geen andere keuze dan zelfstandige te worden, met verlies van de zekerheden van werknemers, maar vaak zonder de voordelen van het ondernemerschap. Wij willen dat ook deze zelfstandigen altijd de zekerheid hebben dat zij kunnen rondkomen, pensioen kunnen opbouwen en zich kunnen verzekeren tegen ziekte en arbeidsongeschiktheid. Ongewenste concurrentie tussen laagbetaalde werknemers en laagbetaalde zelfstandigen – een race naar de bodem – moeten we voorkomen. Het tarief van een zzp'er mag niet leiden tot oneerlijke concurrentie of eigen armoede. Met een versterkte arbeidsinspectie zien we beter toe op handhaving van de

beschreven nieuwe en de reeds bestaande regels.

Meer aandacht voor flexibiliteit op arbeidsmarkt

Wij willen dat werknemers zelf en met hun werkgever nadenken over hun positie op de arbeidsmarkt en hun inzetbaarheid – binnen het bedrijf en daarbuiten. Daarvoor maken we middelen vrij. De ombuiging van sectorgebonden opleidingsfondsen naar een individueel scholingsbudget, in samenhang met meer kansen voor leven lang leren, maakt investeren in deze inzetbaarheid eenvoudiger. We maken geld vrij, zodat de overheid scholing voor werkenden sterker kan stimuleren. Het wordt voor werkenden fiscaal aantrekkelijker gemaakt om geld uit te geven aan scholing.

Daarnaast moet de WW meer activerend zijn. Wij willen dat direct bij aanvraag van de WW-uitkering de nadruk gelegd wordt op snel weer aan de slag komen, waarbij ook meteen bekeken wordt hoe al aanwezige vaardigheden aangevuld kunnen worden met passende bijscholing om in te spelen op arbeidsmarkttekorten.

Er is ten slotte een cultuurverandering nodig. Die kunnen we niet als overheid afkondigen, maar we willen wel meer aandacht voor het onderwerp, bijvoorbeeld in overleggen tussen sociale partners. Wij vinden dat inzetbaarheid een standaard onderdeel moet zijn van functioneringsgesprekken en dat CAO's zich moeten richten op banen en ontwikkeling. Als werkgever moet de overheid hierin zelf voorop lopen.

Kansen voor iedereen – diversiteit omarmen

Diversiteit is de kern van een samenleving waarin iedereen kansen krijgt om zijn of haar talenten te ontvouwen. Onafhankelijk van afkomst, geslacht, seksuele voorkeur of religie. In Nederland hebben wij hier nog veel te winnen. Vrouwen zijn nog altijd fors ondervertegenwoordigd op hoge posities in het bedrijfsleven, de politiek, de overheid en de wetenschap. Jongeren met een niet-westerse achtergrond hebben het extra moeilijk goede banen of zelfs maar een stageplaats te vinden.

Er zijn nog veel vooroordelen over homoseksuelen, lesbiennes en transgenders. Vooroordelen zitten helaas vooral tussen de oren van mensen en laten zich niet zo makkelijk 'verbieden', maar de overheid moet discriminatie bestrijden en vervolgen en daarnaast altijd het goede voorbeeld geven. Zo veranderen beelden en vooroordelen en groeien kansen. Wij vinden dat nu te weinig voortgang wordt geboekt en willen diversiteit hoog op de agenda zetten, met duidelijke doelen. Wij willen dat in 2021 de minimale grens van 30 procent vrouwen op belangrijke maatschappelijke functies is doorbroken, dat alle jongeren het gevoel hebben echte kansen te hebben en dat seksuele geaardheid geen rol meer speelt in je loopbaan.

Gelijke kansen en waardering

Structurele ongelijkheid in kansen is een vorm van onvrijheid. Nog steeds stromen vrouwen en mensen met een niet-westerse achtergrond minder vaak door naar de top. Bovendien verdienen zij voor hetzelfde werk vaak minder dan westerse mannen. Dat is onrechtvaardig en onverstandig, want dit is discriminatie, verspilt talent en verhindert evenwichtige managementteams en raden van bestuur en commissarissen. Uiteindelijk moet ook een carrière voor een herintredende ouder kansrijk zijn. Vrijblijvende talentendatabases schieten tekort in het bewerkstellingen van de door ons gewenste verandering. D66 wil dat de overheid het goede voorbeeld geeft, dat organisaties diversiteitsprestaties inzichtelijk maken en dat ouderschapsregelingen worden gemoderniseerd. Er wordt geëxperimenteerd met neutrale sollicitatie- en promotieprocedures. Hiermee jaagt de overheid ook de benodigde cultuurverandering aan.

Ouderschapsverlof dat arbeidsdeelname door vrouwen bevordert

Het kraamverlof is in Nederland gestoeld op traditionele rolopvattingen over de verdeling van werk en zorg. Vaders en meemoeders hebben in vergelijking met moeders een zeer beperkt kraamverlof/partnerverlof van één werkweek, waarvan slechts twee dagen betaald. Daarnaast is er een recht op 26 werkweken onbetaald ouderschapsverlof per kind in de leeftijd tot acht jaar. In vergelijking met de landen om ons heen is het verlof in Nederland onder de maat. In Scandinavië nemen mannen een aanzienlijk langer verlof bij de geboorte van een kind. Ook vanuit het idee dat daardoor voor een werkgever het verschil afneemt tussen het aannemen van jonge mannen en vrouwen; beiden zullen er even uit zijn als ze kinderen krijgen. Daarnaast zijn vaders en meemoeders hierdoor vanaf het begin meer betrokken bij de zorg voor hun kinderen, en de veronderstelling is dat zij daarna ook meer betrokken blijven. D66 wil dezelfde richting op. Ook omdat de eerste maanden na de geboorte individuele aandacht van dezelfde personen voor kinderen van positieve invloed is op de verdere ontwikkeling.

D66 wil dat vaders, meemoeders en adoptieouders twaalf weken ouderschapsverlof kunnen opnemen tegen 70% loon, als dit opgenomen wordt in de eerste zes maanden na de geboorte of toekenning van een adoptiekind (dat jonger is dan 12 jaar. Ouders kunnen hierdoor samen het eerste halfjaar voor hun kind zorgen. Bovendien heeft D66 ervoor gezorgd dat vrouwen ervoor kunnen kiezen om de laatste weken van het bevallingsverlof gespreid op te nemen, zodat de moeder niet direct weer fulltime aan de slag hoeft.

Maak combinatie werk en opvoeding eenvoudiger

In Nederland rust een groot deel van de verantwoordelijkheid voor de opvoeding nog steeds op

de schouders van vrouwen. Dit draagt bij aan de ongelijkwaardige behandeling van vrouwen op de arbeidsmarkt en de ondervertegenwoordiging van vrouwen op hoge posities. Dit raakt alle vrouwen; zij die (nog) geen kinderen hebben, zij die allang geen kleine kinderen meer hebben en zij die wel kinderen hebben en hierover uitstekende afspraken met hun partner hebben gemaakt. D66 wil dat vrouwen dezelfde kansen krijgen als mannen. En gelijk loon voor gelijk werk. Dit vraagt om een arbeidsmarkt en sociaal zekerheidstelsel dat gelijkwaardigheid en arbeidsparticipatie van vrouwen bevordert. Daarom heeft D66 gezorgd voor meer kinderopvangtoeslag en een hogere inkomensafhankelijke combinatiekorting en willen we regelingen rond ouderschapsverlof beter en gelijkwaardiger maken.

Naast financiële regelingen zijn er praktische barrières die geslecht moeten worden. Een veilige en zinvolle plek waar kinderen overdag terecht kunnen, is een belangrijke voorwaarde voor het combineren van werk en zorg. Op dit moment ervaren ouders veel problemen met de huidige schoolschema's, doordat kinderen tussen de middag thuis moeten eten of op woensdagmiddag vrij zijn. Scholen voor kinderen van twee tot twaalf jaar met brede openingstijden en een divers dag-arrangement met cultuur en sport maken een einde aan het gesleep met kinderen. Door ruimte te bieden voor ruimere openingstijden van huisartsenpraktijken, gemeentehuizen, winkels en consultatiebureaus maken we het combineren van werk en ouderschap een stukje simpeler.

Meer kansen voor ouderen op de arbeidsmarkt

We kunnen ouderen niet missen op de arbeidsmarkt. Anno 2016 vormen 55-plussers 16% van de beroepsbevolking. De arbeidsmarkt voor ouderen zit echter op slot. Zij hebben grote moeite om een nieuwe baan te vinden. Deels komt dit door vooroordelen bij werkgevers, soms door achterhaalde kwalificaties, en deels door verouderde regels. Deze stimuleren ouderen om in oude banen te blijven zitten en eenmaal werkloos, te lang de tijd te nemen om een nieuwe baan aan te nemen. Investerings in inzetbaarheid en het terugdringen van de risico's van werkgeverschap komen zeker ook ouderen ten goede. Door meer scholing, meer nadruk op inzetbaarheid als onderdeel van de huidige carrière en met een activerende WW. Door meer nadruk op een leven lang leren in het onderwijs zorgen we voor een nog beter aanbod van opleidingen. Denk bijvoorbeeld aan gerichte beroepsopleidingen via ROC's. Ook willen we dat het UWV structureel meer persoonlijke aandacht besteedt aan bemiddeling en scholing van ouderen en andere mensen met een grote kans op langdurige werkloosheid.

We willen daarnaast sommige specifieke regels voor ouderen veranderen. Regels die vaak zijn vastgelegd in CAO's. Wij willen dat loon zoveel mogelijk betaald wordt op basis van prestatie en op basis van toegevoegde waarde in plaats van leeftijd. We willen dat jongeren gelijkwaardiger worden betaald. De verhoging van het minimumjeugdloon is een goede eerste stap. Niet te rechtvaardigen beloningsverschillen tussen jongeren en ouderen moeten worden rechtgetrokken. Dat verlaagt de druk bij werkgevers om vooral jongere mensen aan te nemen. Ook bovenwettelijke ontzietmaatregelen voor ouderen zoals extra verlofdagen en vrijstelling van ploegendienst dragen bij aan die druk. Wij willen deze ombuigen naar keuzemogelijkheden die

voor alle werknemers beschikbaar zijn. Tegelijk moet het normaler worden dat een werknemer een stapje terug doet in werklust en beloning. Soms is het beter voor werknemer en werkgever om een takenpakket te herijken wanneer bijvoorbeeld de fysieke vermogens van een werknemer achteruitgaan. Dit moet meer bespreekbaar worden en een integraal onderdeel uitmaken van het HR-beleid van werkgevers. De overgang van een werknemer of een zelfstandige naar een leefwijze met onbetaald werk, bijvoorbeeld vrijwilligerswerk, moet eenvoudiger worden. Maar ook het doorwerken als werknemer of zelfstandige tot op hoge leeftijd moet, voor diegenen die dat willen, mogelijk worden gemaakt. De overheid geeft als werkgever bij dit alles het goede voorbeeld.

Terugdringen jeugdwerkloosheid

Jongeren onder de 25 zijn twee keer zo vaak werkloos. Voor een eerste stap naar economische zelfstandigheid en de start van een carrière is het belangrijk dat jongeren snel een baan kunnen vinden. Dit doen we door de wisselwerking tussen onderwijs en arbeidsmarkt te versterken en het verbeteren van studiekeuzes. Maar ook door jongeren te helpen met het versterken van hun netwerk en het verbeteren van hun sollicitatie- en arbeidsmarktvaardigheden. Denk bijvoorbeeld aan hulp bij het schrijven van een sollicitatiebrief of bij het voeren van een sollicitatiegesprek. Voor werkgevers maken we het financieel aantrekkelijk om langdurig werkloze jongeren in dienst te nemen. D66 verwacht van werkgevers dat zij ook verantwoordelijkheid nemen.

Meer kansen op de arbeidsmarkt voor mensen met een arbeidsbeperking

Onnodig veel Nederlanders met een arbeidsbeperking hebben geen werk. Dit komt deels doordat veel werkgevers terughoudend zijn om hen aan te nemen. Vaak is dit niet terecht: werkgevers die mensen met een functiebeperking in dienst hebben zijn overweldigend positief over hun werk, hun motivatie en meevallend ziekteverzuim. Onbekend maakt kennelijk onbemind. Wij willen het talent van mensen met een arbeidsbeperking niet onbenut laten en zorgen dat zoveel mogelijk mensen de kans hebben mee te doen.

Dit begint met zorgen dat bestaande regelingen blijven bestaan, beter worden gebruikt en werkgevers deze kennen. Veel is al geregeld: de no-riskpolis waarbij het UWV het loon betaalt van de zieke werknemer; premiekorting waarbij werkgeverslasten voor werknemers met een beperking lager zijn ter compensatie van eventuele lagere productiviteit; proefplaatsing waarbij een werkgever gratis twee maanden mag kijken of iemand geschikt is voor de functie, terwijl diegene de uitkering behoudt; en de jobcoach, een collega die mensen met een arbeidsbeperking in hun werk ondersteunt. Daarnaast willen wij dat werkgevers die vooroplopen daarvoor erkend worden. Dit kan bijvoorbeeld via een zogenaamd Two Ticks-keurmerk voor werkgevers die aangeven dat ze sollicitanten niet zullen afrekenen op hun beperking en ze automatisch uitnodigen voor een gesprek als ze enigszins voldoen aan de eisen, zoals

inmiddels door veel bedrijven in het Verenigd Koninkrijk wordt gedaan. Sociale ondernemingen worden bij goed gedrag fiscaal beloond.

Wij gaan in principe uit van de wil van werkgevers om onderdeel te zijn van de oplossing van deze uitdaging en dat de afspraak om 125.000 extra werkplekken te realiseren wordt nagekomen. Als dat niet het geval is, zal het afgesproken wettelijke quotum in werking treden. Wij willen daarbij wel zorgen dat werkgevers en werknemers elkaar beter vinden. Door bijvoorbeeld te experimenteren met het matchen van vraag en aanbod door private partijen, gekoppeld aan prestatieafspraken. Ook het UWV moet dergelijke experimenteeruimte hebben en prestatieafspraken maken. Wanneer werknemer en werkgever elkaar gevonden hebben, is het zaak die relatie duurzaam te maken.

Voor mensen die niet bij een reguliere werkgever aan de slag kunnen, maken we beschut werk beter bereikbaar, zodat de 30.000 beschikbare plaatsen ook daadwerkelijk worden gerealiseerd.

Daarnaast moet bijverdienen, het accepteren van een tijdelijke baan of een deeltijdbaan binnen de Participatiewet aantrekkelijker worden.

D66 wil arbeidsongeschiktheid in de eerste plaats voorkomen. Daarom zorgen we voor voldoende bedrijfsartsen. Deze krijgen een sterke preventieve rol. We willen ook dat het makkelijker wordt om weer te werken met of na kanker, bijvoorbeeld door specifieke re-integratie, het vergroten van kennis bij werkgevers en artsen en het uitbreiden van no-riskpolissen.

Meer kansen op werk voor mensen met een niet-westerse achtergrond

Nederlanders met een niet-westerse achtergrond zijn drie keer vaker werkloos dan Nederlanders met een westerse achtergrond. Het gaat daarbij om meer dan 150.000 mensen, vooral jongeren. Ongeveer de helft van de hogere jeugdwerkloosheid is te verklaren door een gemiddeld lagere opleiding. Zoals voor elke Nederlander is het ook in deze situatie aan de leerling, hun ouders en de school om dit gat te dichten. Er zijn echter zo'n 50.000 jonge werklozen met een niet-westerse achtergrond waarvan de werkloosheid zich moeilijker laat verklaren. Een deel van de verklaring is te vinden in de keuze voor opleidingen die te vaak minder goed aansluiten bij de vraag op de arbeidsmarkt. En ook lijken er verschillen te zijn in de toegang tot netwerken, tot goede voorbeelden en ervaring met sollicitaties. Hier ligt een rol voor het onderwijs. Maar uit onderzoek blijkt dat ook discriminatie en stigmatisering een significante rol spelen. Van hun vooroordelen zijn werkgevers zich overigens lang niet altijd bewust. D66 wil deze verschillen, die niets te maken hebben met uiteindelijke geschiktheid voor de baan, terugdringen. Uiteindelijk wordt dit probleem opgelost op de werkvloer en in de dagelijkse omgang tussen werkgevers en werknemers en werknemers onderling. Maar de overheid kan hier, meer dan nu, een actieve helpende hand bieden. Allereerst door te investeren in goed onderwijs, in onderwijs met tweede en derde kansen en in een gedegen studiekeuze en goede

sollicitatievaardigheden bij de betrokkenen. Ook kan de overheid als werkgever het goede voorbeeld geven door een actief diversiteits- en antidiscriminatiebeleid te voeren en te rapporteren over de samenstelling van haar personeelsbestand. Er worden experimenten opgezet voor neutrale sollicitatie- en promotieprocedures. Er worden afspraken gemaakt met vakbonden en werkgevers met duidelijke doelen en zelfverplichting. Er wordt geïnvesteerd in kennisopbouw over en verbreiding van effectief diversiteitmanagement. Tenslotte treedt de overheid actief en zichtbaar op in geval van discriminatie, waardoor onacceptabel gedrag bestreden wordt en de bewustwording toeneemt.

Sociale zekerheid

Ons stelsel van sociale zekerheid biedt houvast en zekerheid aan ons allemaal. Die verworvenheden willen we behouden door ze te laten aansluiten bij de huidige tijd. Een tijd waarin bedrijfstakken opkomen en verdwijnen, banen niet meer voor het leven zijn, mensen dubbele banen en zorgplichten hebben en ongehuwd samenwonen. Sociale zekerheid moet grote schokken helpen opvangen, snelle terugkeer naar werk bevorderen en met name de mensen met de minste financiële weerbaarheid helpen. En dat alles zo simpel mogelijk, uitgaand van vertrouwen en met zo min mogelijk verstorende effecten voor werk, zorg en wonen.

Moderne bijstand: ruim baan voor voor experimenten met basisinkomen

Wij bieden ruimte aan gemeenten om te experimenteren met de uitvoering van de bijstand. In initiatiefgemeenten Groningen, Utrecht, Wageningen, Leeuwarden en Tilburg zijn al interessante voorstellen voor experimenten gedaan. Daar ontwikkelt de bijstand zich meer en meer tot een gerichte vorm van basisinkomen.

D66 ondersteunt de principes die ten grondslag liggen aan deze experimenten: gelijke kansen, vertrouwen en meer ruimte voor eigen keuzes en ondernemerschap. Daarnaast kan een basisinkomen de grote complexiteit van het stelsel van sociale zekerheid verminderen. De gemeentelijke experimenten leveren nuttige ervaringen op, die in combinatie met (internationaal) onderzoek in de komende kabinetsperiode duidelijkheid moeten verschaffen over de haalbaarheid en wenselijkheid van de invoering van een basisinkomen in Nederland.

D66 vindt het onacceptabel als mensen die in een kwetsbare positie zitten, vastlopen in bureaucratie. Brieven van bijvoorbeeld Belastingdienst en uitkeringsinstanties zijn vaak onleesbaar of verwarrend voor de 2,5 miljoen laaggeletterden die Nederland telt. En, nog belangrijker: gebaseerd op wantrouwen en dus op veel controle en verantwoording. Klare taal en een positief mensbeeld moeten de uitgangspunten in de communicatie van overheidsinstanties zijn.

Toegankelijke kinderopvang

Kinderopvang is niet alleen een belangrijke voorziening die kinderen kansen biedt. Kinderopvang is ook cruciaal voor ouders die willen werken. D66 wil een ruim en hoogwaardig aanbod van kinderopvangvoorzieningen. De brede buurtschool gaat aan kinderen vanaf twee jaar vroeg- en voorschoolse educatie bieden. Zo zorgen we voor een goede start voor elk kind, beginnend met vier dagdelen vroeg- en voorschoolse educatie, met een eigen bijdrage voor ouders die dat kunnen betalen en die nu over het algemeen vergelijkbare bedragen uitgeven aan kinderopvang. Voor de kinderopvang willen we dat de overheid stuurt op onze wensen – veiligheid, toegang tot taal, pedagogische kwaliteit – en minder op hoe dat tot stand komt. Daarbij willen we minder, maar vooral simpelere regels en meer ruimte voor initiatief van ouders. We vereenvoudigen de huidige versnipperde financiering van de opvang.

Schulden- en armoedebeleid

We kunnen en moeten nog veel meer dan nu het geval is inzetten op het voorkomen van schulden in plaats van op het oplossen van reeds aanwezige schulden. Zeker bij jongeren. Een preventieve aanpak die bestaat uit een budgetscan, een budgetplan en een abonnement op een financiële hulpdienst kan veel leed en kosten voorkomen. Wanneer schulden toch uit de hand lopen gaat het rijk als schuldeiser niet over tot incasso maar tot actief saneren als meerdere private partijen dat ook doen. Ook kredietaanbieders dragen verantwoordelijkheid voor het oplossen en helpen voorkomen van problemen met schulden. We ontzorgen mensen die moeite hebben met het ingewikkelde systeem van sociale zekerheid en toeslagen. Zij hebben vaak niet het sociale netwerk om hen te ondersteunen. Als vaste lasten en eventuele toeslagen alvast verrekend worden met hun uitkering neemt de kans op financiële problemen af. Bovendien geven we deze mensen een gevoel van eigenwaarde, zelfstandigheid en vrijheid terug als we ze op vrijwillige basis financieel ontzorgen. Voorkomen is beter dan genezen.

Door onderwijs en werk uit de armoede

Nederland is een welvarend land met daarnaast beperkte inkomensverschillen in vergelijking tot andere landen. Maar ook in Nederland is er sprake van armoede. Gelukkig zien we nog steeds een grote sociale mobiliteit en lukt het veel mensen aan armoede te ontsnappen: hét bewijs dat werk en onderwijs de beste manieren zijn om armoede te bestrijden. Daarom investeren we in de eigen kracht van mensen door onderwijs voor iedereen en verlagen we de kosten van arbeid voor met name de laagst betaalde banen. Gemeenten krijgen voldoende middelen voor begeleiding naar werk, extra voorlichting, activering en een aanpak op maat. We investeren gericht in het bestrijden van kinderarmoede.

Niet iedereen kan mee komen

In onze snel veranderende en steeds ingewikkelder wordende digitale wereld lukt het sommigen gewoonweg niet om mee te komen. We kunnen en willen mensen in dat geval niet negeren of achterlaten. Die tweedeling is onaanvaardbaar. Allereerst willen we investeren in de weerbaarheid van en in kansen voor mensen. Wetend dat dit niet altijd tot succes zal leiden zorgen wij voor opvang en voorzieningen. Daarom willen wij dat onderwijs toegankelijk is, ook als het niet direct tot werk leidt. Bijvoorbeeld voor taal- en leesvaardigheid of digitale basisvaardigheden voor digibeten. Daarnaast investeren we in opvang voor dak- en thuislozen en verslaafden. Waar nodig met toegang tot en ondersteuning van geestelijke gezondheidszorg.

Pensioen

Nederlanders behoren tot de wereldwijde koplopers wat betreft de financiële oudedagvoorziening. Naast de AOW en persoonlijke vermogens vormen de collectief opgebouwde pensioenen het fundament onder het welzijn van huidige en toekomstige gepensioneerden. Nederlanders hebben samen een pensioenpot van ongeveer € 1200 miljard bij elkaar gespaard. Ons stelsel voor het aanvullend pensioen kent een aantal sterke kanten. Het zorgt ervoor dat mensen verplicht en fiscaal aantrekkelijk sparen. Het kent solidariteit: het delen van het risico van lang en kort leven, het uitmiddelen van mee- en tegenvallende beleggingsopbrengsten, zodat het moment waarop je met pensioen gaat minder zwaar weegt. En het is efficiënt doordat de kosten van geldbeheer gedeeld worden, er beperkte keuzestress is, er weinig marketingkosten zijn en het mogelijk is om lange termijn te beleggen. Dit heeft gemiddeld hoge rendementen tot gevolg.

Dit collectieve stelsel van aanvullende pensioenen kampt echter ook met structurele problemen. Het stelsel blijkt veel moeite te hebben met de stijgende levensverwachting, lage (reken-)rentes en de volatiliteit van de financiële markten. Er is simpelweg te weinig geld voor de gewekte verwachtingen. Er is sprake van perverse solidariteit van laag- naar hoogopgeleiden en van jong naar oud via de zogenaamde doorsneepremie. En het stelsel gaat nog te veel uit van werknemers die hun hele leven lang bij hetzelfde bedrijf of in dezelfde bedrijfstak blijven werken.

D66 wil daarom dat er een nieuw stelsel komt. Dit nieuwe stelsel moet meer keuzevrijheid bieden en het eigendom van het gespaarde pensioenvermogen moet duidelijker per deelnemer vastliggen. D66 wil belangrijke voordelen van het huidige stelsel handhaven door verplichte deelname en collectieve uitvoering te behouden. We willen toe naar een verstandig, evenwichtig stelsel, gebaseerd op keuzevrijheid, verplichte besparingen en verbondenheid. Nu pompen we geld rond met belastingen, worden gepensioneerden onverwacht geconfronteerd met kortingen en vragen jongeren zich af of er straks nog een pensioen is. D66 wil een hervorming van ons pensioenstelsel – behoedzaam, maar zeker en met behoud van solidariteit.

Afschaffen doorsneesystematiek

De doorsneesystematiek, waarin jong en oud dezelfde premie betalen en hiervoor dezelfde rechten terugkrijgen, klinkt in eerste instantie eerlijk, totdat je beseft dat geld van jongeren veel langer kan renderen dan van ouderen. Door dezelfde rechten toe te kennen, schuif je geld van jong naar oud. Op individueel niveau kleeft er een naar risico aan: zodra je niet een 'klassiek' carrièrepad doorloopt, maar na een tijd besluit (tijdelijk) voor jezelf te gaan werken, of parttime te gaan werken, ben je een dief van je eigen portemonnee.

D66 kiest voor persoonlijke pensioenpotten, waardoor de doorsneesystematiek automatisch verdwijnt. Zo ontstaat er een situatie waarin iedere pensioendeelnemer een bepaald percentage van zijn inkomen inlegt. Voor jonge deelnemers kan dit langer renderen dan voor oudere, zodat een deelnemer op jonge leeftijd meer pensioen opbouwt per ingelegde euro.

Meer flexibiliteit en keuzevrijheid

D66 wil dat mensen baas zijn over hun eigen pensioen. Dat betekent vrijheid om te kiezen voor een pensioenopbouw die past bij jouw wensen, voorkeuren en levensstijl. Ook mogen mensen hun eigen pensioenfondsen kiezen. Zo wordt het mogelijk dat mensen die van baan wisselen bij hetzelfde, door hen gekozen pensioenfondsen kunnen blijven en niet te maken krijgen met ingewikkelde vraagstukken, zoals het al dan niet kiezen voor waardeoverdracht. Om de pensioenwetgeving beter te laten aansluiten bij het vrije verkeer van personen van de EU, is het noodzakelijk om een modus te ontwikkelen waarbij werknemers ook binnen de EU bij hetzelfde pensioenfondsen kunnen blijven. In de pensioenopbouw krijgen mensen ook meer keuzevrijheid. Daarbij denken wij in het bijzonder aan het verlagen van het maximum waaronder men verplicht pensioen moet sparen en aan een vijfjarige 'premievakantie', zodat mensen ruimte krijgen om bijvoorbeeld hun hypotheek af te lossen. Zodra mensen met pensioen gaan, wil D66 ook meer flexibiliteit. Bijvoorbeeld door eenmalig 10% van het pensioenvermogen op te kunnen nemen. Dit wil niet zeggen dat iedereen continue keuzes móet maken. De verandering mag er niet toe leiden dat mensen uiteindelijk niets kiezen en geen pensioen opbouwen. Daarom zal er altijd sprake zijn van een standaardkeuze die geldt totdat een andere keuze gemaakt wordt.

Naar eigen pensioenpotjes

Op dit moment hebben deelnemers aan een pensioenfondsen een aanspraak op hun pensioen, op een deel van een collectieve pot geld. D66 wil dat duidelijk wordt hoeveel geld elk van de deelnemers in de pensioenpot heeft zitten, dit zichtbaar maken via individuele pensioenrekeningen en met vastgelegde eigendomsrechten. Daarmee beweegt ons pensioenstelsel toe naar een stelsel met duidelijkheid over de inleg van pensioenen en

zekerheid over de actuele waarde van die inleg. Er zal sprake zijn van een streefpensioen, maar de huidige, niet afdwingbare, 'zekerheid van de uitkering' zal verdwijnen. Na de pensioendatum kan verder worden belegd.

Flexibele pensioenleeftijd

Om de AOW voor de toekomst betaalbaar te houden, is het noodzakelijk dat de AOW-leeftijd wordt verhoogd naar 67 jaar en daarna wordt gekoppeld aan de levensverwachting. D66 vindt een vaste AOW leeftijd niet meer passen bij deze tijd. Wij willen dat iedereen kan gaan kiezen voor een flexibele AOW. Dat is het recht om later met de AOW te starten, of om de ingangsdatum AOW eerder te laten samenvallen met het ingaan van het aanvullend vroeg- of deeltijdpensioen. De hoogte van de uitkering verandert mee. Daarbij stellen wij twee voorwaarden. Ten eerste moet de gekozen ingangsdatum van de AOW levenslang het totale pensioeninkomen doen uitkomen boven de bijstandsnorm. Ten tweede willen wij de flexibele AOW zo vormgeven dat van de invoering hiervan geen structureel budgettair effect uitgaat. We streven ernaar dit per 2022 mogelijk te maken.

Vasthouden aan solidariteit en efficiëntie

Een aantal zaken met betrekking tot pensioen kun je beter collectief dan individueel regelen en volledige vrijheid zal bij pensioenen voor veel mensen niet leiden tot de beste uitkomst. Daarom houden we vast aan verplicht en fiscaal aantrekkelijk sparen. Ook delen wij in de pensioenfondsen nieuwe stijl nog steeds het risico van lang leven. Het moment van met pensioen gaan, en het bijpassende risico van een pensioendatum die toevallig samenvalt met een beurskrach, beperken we doordat we doorbeleggen toestaan. Daarnaast blijven we de efficiëntievoordelen genieten van het collectief beleggen in niet op winst gerichte fondsen zonder grote marketing uitgaven. Ten slotte zorgen we ervoor dat pensioenfondsen met een lange tijdshorizon, en daarmee een hoger rendement, kunnen beleggen door het risico van plotselinge grote opnames van vermogen te beperken. We stimuleren kennisdeling over duurzaam beleggen tussen fondsen en beheerders.

Een heel behoedzame overgang

Wij willen een duidelijke keuze maken voor de richting waarin we het pensioenstelsel willen ontwikkelen, maar we kunnen daar niet van de een op de andere dag naartoe bewegen. Allereerst worden we gedwongen om verborgen tekorten in ons stelsel onder ogen te zien. In het pad naar dit nieuwe stelsel zullen we binnen pensioenfondsen moeten bepalen wie welk deel van bestaande tekorten voor zijn rekening neemt. Daarnaast moeten we voorkomen dat fondsen plotsklaps 'opdrogen' uit gebrek aan inleg. Of dat pensioenfondsen massaal

gedwongen worden hun investeringen liquide te maken om massaal switchende deelnemers te accommoderen.

Met pensioenfondsen, werkgevers, werknemers, politiek en deelnemers stippelen we een zorgvuldig generatieneutraal transitiepad uit. Dat begint met het goed in kaart brengen van het probleem van de transitie en de achterliggende verdelingsvraagstukken. We spreken met sociale partners een langjarig transitiepad af en communiceren helder met alle betrokkenen – ook over de op te lossen problemen.

Economieën groeien als de productiviteit toeneemt of als meer mensen werken. Hiervoor is innovatie en openheid naar andere markten nodig. In Nederland is nog op alle fronten winst te behalen. Door te investeren in ondernemerschap, door innovatie, door ruimte te bieden en markten te openen voor handel en door te zorgen dat mensen wendbaar en mobiel zijn.

De afgelopen tien jaar waren zwaar. We moesten hard ingrijpen om het hoofd boven water te houden. Nederland had het dak niet gerepareerd toen de zon scheen. D66 heeft een grote bijdrage geleverd aan deze noodzakelijke actie. Wat zal de toekomst brengen: nieuwe bloei als gevolg van technologische doorbraken of nieuwe crisis? Eén ding is zeker: de volatiliteit zal de komende jaren verder toenemen, ontwikkelingen volgen elkaar steeds sneller op. Het betekent dat er grote kansen zullen zijn, maar ook dat stilzitten ons geld kost. Wij zijn ervan overtuigd dat we de huidige meewind moeten gebruiken om onze economie toekomstbestendig te maken.

We moeten als maatschappij en als mens tegelijk wendbaar en weerbaar worden. Wendbaar om ons aan te kunnen passen aan veranderende omstandigheden en in te springen op kansen. Maar ook weerbaar, zodat we onverwachte tegenslagen kunnen pareren.

Blijven veranderen is spannend en opwindend, maar tegelijkertijd niet voor iedereen een prettige gedachte. Immers, voor de meesten van ons geldt dat we eigenlijk best tevreden zijn met ons huidige leven. Er zullen zeker politici zijn die daarom doen alsof alles 'af' is, of dat het nu beter is een tijdje niets te doen. Het grote risico van die houding is dat we krampachtig proberen vast te houden wat we hebben en het daardoor juist verliezen. D66 ziet de risico's, maar denkt vooral vanuit onze kracht. We hebben alles om van deze dynamische tijden te profiteren. Ons opleidingsniveau is hoog, we beschikken over een uitstekende fysieke en digitale infrastructuur, en ook onze pragmatische en oplossingsgerichte mentaliteit helpt ons.

Onze investeringen in onderwijs en onderzoek bieden daarvoor een basis. Maar er moet meer gebeuren. We verwachten dat de overheid het goede voorbeeld geeft door een groeiende schone economie met meer werk als doel te stellen. Daarnaast investeert D66 € 1 miljard in innovatie met maatschappelijke relevantie. We hervormen het topsectorenbeleid. De overheid loopt met haar € 60 miljard aan duurzame inkoop voorop en zorgt voor de benodigde randvoorwaarden. De overheid geeft vervolgens ruimte aan de samenleving door zelf doelmatig en efficiënt te zijn. Maar ook door onnodige of achterhaalde regels te schrappen. Ten slotte bevordert de overheid beweging door investeringen in onderwijs en innovatie en door te zorgen dat markten werken.

Versterken innovatiekracht

Nederland loopt steeds verder achterop met investeringen in innovatie. De trend van

achteruitgang moet gekeerd. D66 wil € 1 miljard extra investeren in innovatie. Daarnaast zal een deel van het innovatiebox-budget als subsidie worden ingezet om het voor ondernemers goedkoper te maken om te investeren in innovatieprojecten. Ook bij het stimuleren van publiek-private of privaat-private samenwerking, het binnen brengen van Europees geld en het versterken van clusters van bedrijven, onderwijs en overheid, blijven overheidsinvesteringen nodig. D66 wil het innovatiebeleid inrichten op het vinden van oplossingen voor maatschappelijke uitdagingen en inzetten op regionale vernieuwing, in plaats van op het stimuleren van het verouderde denken in sectoren. Daarom moet vernieuwing, gericht op maatschappelijke uitdagingen, de kern worden van het nieuwe innovatiebeleid. Die focus voorkomt versnippering, zorgt voor schaalgrootte en versterkt onze internationale concurrentiepositie. Ambitieuze innovatiedoelen als energieopslag, gepersonaliseerde zorg, digitalisering van productieketens en duurzame voedselproductie werken positief en wervend, ook naar nieuwe generaties en investeerders.

Daarbij moet nog meer geëxperimenteerd worden, bijvoorbeeld door prijzen uit te reiken voor innovaties gericht op specifieke maatschappelijke uitdagingen zoals de energietransitie, de overgang naar een circulaire economie of een lang gezond en zelfstandig leven.

Investeren in innovatie en ondernemerschap

D66 wil dat er innovatiegelden komen om maatschappelijk relevante instituten, zoals scholen, universiteiten, zorginstellingen, openbaar vervoer en energiebedrijven, te laten experimenteren met nieuwe digitale modellen. Daarnaast worden er wegen gezocht om de beschikbare hoeveelheid durfkapitaal voor start-up's en scale-up's te vergroten en te zorgen dat deze partijen hun weg beter kunnen vinden naar het durfkapitaal dat pensioenfondsen al voor hen gereserveerd hebben.

Ondernemers bouwen niet allemaal aan de nieuwe Uber of TomTom. Veel ondernemers starten activiteiten in dienstverlening, in horeca, in zorg, in bouw, in duurzame maakindustrie. Voor al deze ondernemers wil D66 de ruimte om te ondernemen en toegang tot de middelen om te slagen.

Aangezien maar liefst de helft van alle werknemers werkt bij een familiebedrijf, wil D66 dat innovatie en ondernemerschap ook bij deze bedrijven gestimuleerd wordt. Daarbij wordt er gekeken naar de gevolgen voor familiebedrijven bij de invoering van nieuwe regelgeving. Met deze maatregelen bouwen we aan een cultuur en mentaliteit van ondernemerschap.

D66 wil het topsectorenbeleid kritisch herzien en verder bouwen op het steeds beter functionerende overleg tussen onderwijs, overheid en bedrijfsleven. Innovatie rond maatschappelijk urgente keuzes staat voor D66 centraal en niet langer het behoud of de belangen van gevestigde sectoren. D66 wil dat nieuwe spelers en MKB de kans krijgen om in dit systeem mee te doen, naast de grote partijen die tot nu toe de topsectoren domineren. Daarom

wil D66 ook de financieringsmogelijkheden binnen het fundamenteel vernieuwde topsectorenbeleid aanpassen, zodat er meer ruimte komt voor onderzoek, ondernemerschap en MKB, door bijvoorbeeld de huidige TKI-toeslag te verruimen.

Stad en regio lopen voorop

De Europese en Nederlandse overheid creëren vooral de randvoorwaarden voor economische groei en zetten kaders en richting op hoofdlijnen. De groei zelf wordt het beste aangejaagd en ondersteund in stad en regio. Daar bevinden zich de netwerken van bedrijven, universiteiten en scholen. Daar kan innovatie worden gestimuleerd en ontstaan economische clusters. De Brainport regio rond Eindhoven, Food Valley rond Wageningen, de biomedische activiteiten in Leiden, de WaterCampus in Leeuwarden, de Energy Valley rond Groningen, de Security Delta rond Den Haag, het Science Park in Utrecht en de digitale positie van Amsterdam zijn slechts voorbeelden van de kracht van deze clusters. D66 wil dat regio's de ruimte krijgen het voortouw te nemen in het aanjagen van succesclusters, mits zonder schaarse middelen te versnipperen. Dat vraagt om ruimte voor experimenten. Bijvoorbeeld op het vlak van samenwerking tussen bedrijfsleven, beroepsonderwijs en uitkeringsinstanties. Maar ook op het gebied van ruimtelijke ordening en het gebruik van bestaande gebouwen en infrastructuur, bijvoorbeeld door het stimuleren van lokale experimenten met flexibele bestemmingsplannen, om nieuwe en gemengde functies in bestaande gebouwen mogelijk te maken. Onderwijs- en kennisinstellingen moeten om deze clusters te versterken de ruimte krijgen ook buiten de vestigingsplaats onderwijs te geven. D66 wil dat de grensregio's meer ruimte krijgen om belemmeringen voor samenwerking over de grens op het gebied van arbeidsmarkt, onderwijs en gezondheidszorg weg te nemen.

Voor een succesvolle gebiedsontwikkeling is een uitnodigende overheid essentieel. D66 wil dat de overheid ruimte geeft voor lokale initiatieven en deze stimuleert. Door spelregels en heldere ruimtelijke kaders op te stellen, leidt de overheid deze initiatieven in het algemene belang in goede banen.

Krimp als kans

Bevolkingskrimp wordt in grote delen van Nederland de nieuwe realiteit. Een omslag in denken is noodzakelijk: van groeien naar gebruiken. Met betrekking tot wonen betekent dit kleiner en flexibeler bouwen voor eenpersoonshuishoudens. Voor kantoren betekent dit het stimuleren van hergebruik en het aanpakken van leegstand, door het aanpassen van de bouwvoorschriften en leegstand niet fiscaal aan te moedigen. D66 wil dat de leegstandswet wordt aangepast, zodat de maximale bestuurlijke boete voor het niet melden van (kantoor)leegstand fors kan worden verhoogd. D66 kiest hierbij voor maatwerk per regio en per gemeente. In krimpgebieden mogen vitale voorzieningen, zoals zorg en onderwijs die van voldoende kwaliteit en voor iedereen

toegankelijk zijn, niet verdwijnen. In plaats van te concurreren om voorzieningen aan te trekken of behouden, moeten gemeenten samenwerken om kwaliteit en toegankelijkheid te waarborgen. In krimpgebieden dicht bij de grens moet men over die grens heen durven kijken. Indien daar economische bloeiende regio's zijn, moet het krimpgebied de ruimte krijgen zich hierop te richten. De overheid moet in krimpgebieden haar verantwoordelijkheid nemen als werkgever, en niet zomaar de deuren van een institutie kunnen sluiten. Krimp biedt de kans op meer ruimte en nieuwe kwaliteit.

Kansen voor nieuwe bedrijven

Concurrentie zorgt voor vernieuwing en efficiëntie. Scherp mededingingsbeleid moet machtsmisbruik voorkomen, concurrentie bewaken en nieuwkomers de kans geven de gevestigde orde uit te dagen. Ook in de financiële sector is meer concurrentie gewenst. D66 wil dat nieuwe innovatieve spelers de gevestigde grootbanken kunnen uitdagen. Verouderde regels mogen nieuwe initiatieven en verdienmodellen niet langer in de weg staan. Dat vereist een actieve mededinging en toezichthouders met tanden. D66 wil wel dat er ruimte is voor keteninitiatieven.

Modern vestigingsbeleid

In het verleden bepaalden bedrijven op basis van vestigingscriteria als bereikbaarheid, infrastructuur, rechtszekerheid, aanbod van arbeid en belastingen waar zij een nieuwe vestiging wilden openen. Nederland presteert al decennia erg goed op deze criteria. De verschillen tussen landen op deze dimensies nemen echter af en andere factoren worden belangrijker. Steeds meer bepaalt de aantrekkingskracht van een stad of land voor talent of bedrijven hen volgen. Factoren als woningaanbod, internationaal onderwijs, leefomgeving, uitgaansleven en sport bepalen waar talent zich vestigt. D66 wil dat de overheid zich sterk maakt voor het vestigingsbeleid in Nederland. Daarom moet de aandacht van de overheid verschuiven naar deze nieuwe factoren.

Open armen voor kennis

Nederland moet niet alleen aantrekkelijk zijn voor bedrijven maar ook voor talent. Voor Nederlands talent dat we willen houden en internationaal talent dat we willen aantrekken. Migratie kan een bijdrage leveren aan het oplossen van tekorten in onze vergrijzende samenleving. D66 wil dat Nederland vooroploopt in het aantrekken van talenten uit het buitenland. In Europa zetten we ons in voor een migratiebeleid dat zich, naast het vluchtelingenbeleid, richt op het aantrekken en selecteren van economische migranten met vaardigheden die aansluiten bij de vraag op onze arbeidsmarkt. Daarbij kijken we naar

instrumenten als blue cards, maar ook naar het eenvoudiger in andere EU-landen kunnen werken voor eenzelfde werkgever, wanneer een werkvergunning voor één EU-land is verkregen. D66 wil niet dat toegang tot sociale zekerheid en pensioen binnen Europa een drempel vormt om te werken in een ander EU-land.

Wegnemen overbodige regeldruk

Ondernemers ervaren grote regeldruk. D66 wil meer vertrouwen en een dienstbare overheid waarmee het eenvoudiger is contact te hebben. Controle wordt op basis van een risicoanalyse voor of achteraf uitgevoerd. De ondernemer kan eenvoudig via één digitaal loket bij de overheid terecht en krijgt snel duidelijkheid over de vereisten die voor hem gelden. De ondernemer krijgt de vrijheid om te kiezen bij tegengestelde regels. Er komen minder rapportages en meer steekproeven. Er komt ook een 'ombudsman' voor ondernemers met een stevig mandaat. Daarnaast kunnen overbodige lasten (zoals die van bedrijfsschappen) worden afgeschaft en moeten aanbestedingen vereenvoudigd open staan voor het mkb en zzp'ers. D66 wil ruimte bieden voor ondernemers, door regelgeving aan te passen aan vernieuwende en gemengde winkelconcepten, onder meer door het actualiseren van de Drank- en Horecawet.

Wij accepteren daarbij dat de prijs van minder regels is dat er soms iets mis kan gaan en dat soms verschillen tussen gemeenten en regio's ontstaan.

Binnen de afnemende regeldruk heeft iedereen recht op een veilige werkvloer en fysieke leefomgeving. D66 wil dat bedrijven verantwoordelijkheid nemen voor veiligheid op de werkvloer. Dat vraagt niet om meer regels maar om een overheid die integraal toezicht houdt. D66 wil een inspectie met tanden, die ingrijpt als er sprake is van een veiligheidsrisico, en adequate bescherming voor klokkenluiders. Verschillende (bijna-)incidenten hebben duidelijk gemaakt dat het toezicht in het huidige, versnipperde systeem onvoldoende gewaarborgd is. D66 wil daarom een samenvoeging van de verschillende inspecties tot één nationale inspectie serieus onderzoeken.

Delen van welvaart: arbeid en kapitaal

De inkomsten uit kapitaal en vermogen vertegenwoordigen een groeiend aandeel van de welvaart. En het aandeel van de inkomsten uit arbeid wordt kleiner. In Nederland en in bijna alle westerse economieën. D66 vindt dit een ongewenste trend. De digitale, globaliserende economie zet de inkomens van de middenklasse onder druk; dat vraagt om politieke maatregelen die de positie van de middenklasse juist versterken. Daarom zorgen we met lagere lasten op arbeid dat inkomsten uit arbeid niet zwaarder belast worden dan inkomsten uit vermogen. Samen met Europese partners en door op te trekken met de OESO beperken we concurrentie tussen landen op belastingtarieven en belastingontwijking.

Uiteindelijk zullen belastingen deze scheefgroei niet oplossen. Onze maatregelen op het vlak van onderwijs, concurrentie en een beter werkende arbeidsmarkt zullen ervoor moeten zorgen dat arbeid meer loont.

Schulden niet meer fiscaal aanjagen

In Nederland stimuleren de fiscale regels het aangaan van schulden. Zowel voor consumenten, als voor bedrijven. Bijvoorbeeld met de hypotheekrenteaf trek en vroeger ook met het aanbod van aflossingsvrije hypotheeken en de fiscaal gestimuleerde beleggingspolissen. Bedrijven mogen op hun beurt de betaalde rente op schuld aftrekken van de belastbare winst, terwijl dit niet mag met de kosten van het eigen vermogen in de vorm van dividend. Daarom is het voor bedrijven aantrekkelijker om geld te lenen, dan om eigen vermogen aan te trekken. Dit heeft geleid tot constructies waarbij bedrijven volgestopt werden met geleend geld.

Het maximaliseren van schuld werd de normaalste zaak van de wereld, terwijl we ons onvoldoende bewust waren van de risico's die daarmee gepaard gaan. Ook de politiek heeft onvoldoende oog gehad voor deze risico's. Dat maakt Nederland gevoelig voor economische schokken. Bij een crisis komen we sneller in de problemen. D66 wil een koerswijziging. Fiscale regels moeten neutraler, zodat ze het maken van schulden niet langer stimuleren en de keuze om een woning te huren of kopen niet langer beïnvloeden. D66 wil de renteaf trek op schulden beperken.

Tegelijkertijd wil D66 de fiscale behandeling van vermogen moderniseren en meer progressief inrichten, zonder de totale belastingdruk te verhogen. De spaarrente is de afgelopen jaren flink gedaald en veel spaarders hebben het gevoel belasting te betalen over een opbrengst die er nooit is geweest. D66 wil naar een vermogensrendementsheffing die aansluit bij de werkelijke rendementen, waarbij kleine spaarders meer worden ontzien en van vermogenden juist iets extra wordt gevraagd.

Publieke investeringsbank voor maatschappelijke doorbraken

D66 kiest de komende jaren voor een investeringsplan in de economie van de toekomst. Zo investeert D66 in de komende kabinetsperiode fors in onderwijs en kennis & innovatie. Bijvoorbeeld in docenten in het onderwijs, in beter beroepsonderwijs, in meer fundamenteel- en toegepast wetenschappelijk onderzoek en in een leven lang leren en kansen voor iedereen.

Daarnaast zijn wat D66 betreft de komende jaren grote investeringen nodig in de groene infrastructuur in Nederland. Concreet gaat het dan bijvoorbeeld om investeringen in een slim elektriciteitsnetwerk ('smart grid'), in energiebesparing bij scholen, kantoren en woningen, in laadpalen voor elektrische auto's, in het gebruik van restwarmte van de industrie, en de aanleg van de productie van duurzame energie, bijvoorbeeld windparken op zee. Deze investeringen

zijn nodig om een schone en duurzame economische groei te realiseren. In gebiedsontwikkeling zien we nieuwe spelers, zoals coöperaties, die zelf bouwen, exploiteren, energie produceren en zorg (willen) leveren, maar zonder publieke investeringsbank tegen financieringsvraagstukken aanlopen.

Ook voor de digitale infrastructuur in Nederland zijn extra investeringen noodzakelijk. Van supercomputers tot kabels in de grond. De digitale economie wordt steeds belangrijker voor de maatschappij. Denk bijvoorbeeld aan nieuwe behandeltechnieken in de zorg, de productie in bedrijven via 3D-printen, of voor de ontwikkeling van ict- en internetvaardigheden in de opleidingen.

Blockchaintechnologie kan ons leven, en dat van bedrijven, makkelijker, veiliger en goedkoper maken. De overheid kan via de publieke investeringsbank een belangrijke impuls geven aan deze ontwikkeling door samen met bedrijven en wetenschappelijke instellingen te experimenteren.

Het geld voor deze investeringen is er. Binnen de overheidsbegroting is het mogelijk om, binnen de kaders van gezonde en verantwoorde overheidsfinanciën, de komende jaren direct gericht te investeren in onderwijs, kennis & innovatie. Daarnaast is er veel privaat kapitaal, bijvoorbeeld bij pensioenfondsen en andere institutionele beleggers, op zoek naar zinvolle investeringsprojecten. Er is dan ook een groot potentieel om maatschappelijke investeringen in de Nederlandse economie los te trekken. Helaas gebeurt dit in de praktijk te weinig. Ook binnen de rijksbegroting zijn budgetten beschikbaar die op dit moment nog onvoldoende worden gebruikt, bijvoorbeeld voor energiebesparing bij scholen, gebouwen en huizen. Deels komt dit omdat de bestaande overheidsregelingen en publieke financieringsinstellingen, zoals de investeringspotjes, sectorbanken en waarborgfondsen, te versnipperd zijn, langs elkaar heen werken en te weinig oog hebben voor de nieuwe maatschappelijke uitdagingen. Daarom wil D66 een nieuwe publieke financieringsbank oprichten. Daarbij koppelen we de bestaande kennis en budgetten van de overheid aan geld dat bijvoorbeeld beschikbaar is bij pensioenfondsen om te investeren in de Nederlandse economie, waarbij we de huidige versnippering sterk terug dringen en zorgen voor doorzettingsmacht. In landen om ons heen is de afgelopen jaren al ervaring opgedaan met dergelijke instellingen, bijvoorbeeld de KfW in Duitsland of de Green Investment Bank in het Verenigd Koninkrijk. Met een dergelijke instelling kan bovendien beter worden aangesloten bij de Europese initiatieven om maatschappelijke investeringen te stimuleren, zoals via het Europese Fonds voor Strategische Investeringen (EFSI). De combinatie van publieke en private investeringen in onderwijs, kennis & innovatie, de digitale economie en de transitie naar een wereld van duurzame en schone energie, zijn belangrijk voor het toekomstig verdienvermogen van de Nederlandse economie, en zorgen voor een schone en duurzame economische groei.

Digitale koploper

Technologie bepaalt en verandert ons leven en dat geldt zeker voor het internet. Privé zijn we continu online en op ons werk worden we omringd door ICT. Steeds meer apparaten worden de komende jaren aangesloten op internet en kunnen steeds meer. 3D printen verandert het mondiale productiesysteem. En door big data en artificiële intelligentie komen inzichten beschikbaar die vroeger niemand had. Technologische veranderingen gaan steeds sneller en hun maatschappelijke invloed is steeds groter. Zowel bij het benutten van kansen (economische groei, betere dienstverlening tegen lagere kosten) als bij het beperken van bedreigingen (grondrechten schendingen, zoals privacy en cybercrime) speelt de overheid een belangrijke rol. Dit vraagt om samenhangend beleid met visie. Maar het politieke debat beperkt zich vooralsnog tot boze reacties op gehackte OV-chipkaarten, mislukte ICT-projecten of irritante cookiemeldingen.

Wij geloven dat technologische ontwikkelingen, en vooral de digitalisering, veel van onze nijpende problemen zullen helpen oplossen. In de gezondheidszorg, het onderwijs, het milieu, bij de overheid en op veel andere terreinen. De concurrentiekracht van Nederland zal in grote mate afhankelijk zijn van haar koplopospositie in het digitale domein. D66 omarmt vooruitgang en wil dat Nederland hierin vooroploopt. Wij willen dat Nederland ook in 2030 de digitale koploper is van Europa, ook op het gebied van cyber security. Nederland moet een broedplaats zijn, een thuishaven en trekpleister voor innovatieve digitale bedrijven en talentvolle individuen. Met bedrijven en een overheid die de digitaliseringskansen optimaal benutten en waarbij de digitale afhankelijkheid van enkele grote spelers wordt vermeden. Met een digitale infrastructuur van topniveau. Met inwoners die dankzij goede digitale vaardigheden grip hebben op digitale kansen en bedreigingen. Echter, bij het vormgeven van de nieuwe wereld blijft ook het bewaken van principiële grenzen nodig. Technologie kan de tweedeling in de maatschappij vergroten. Dat iets kan, betekent niet automatisch dat het moet. Dat het technisch mogelijk is alles van iedereen te weten, wil niet zeggen dat het menselijk en wenselijk is. Onze digitale groei agenda gaat hand in hand met een heldere grondrechten agenda (zie hoofdstuk Zelfbeschikking).

De beste digitale infrastructuur

D66 wil dat Nederland vooroploopt met een digitale infrastructuur met de snelste netwerken, dataopslag en internetknooppunten, zowel in de stad als in het buitengebied. Investeerdere worden aangetrokken en bureaucratische barrières afgebouwd. Zo kunnen steden zich ontwikkelen tot 'smart cities' en een voortrekkersrol vervullen op het gebied van innovatie, gezondheid en duurzaamheid. Netneutraliteit wordt ook in de toekomst gewaarborgd.

Behalve in technische infrastructuur moet Nederland ook investeren in technische vaardigheden. In het reguliere onderwijs nemen digitale vaardigheden en databewustzijn een belangrijke plaats in en in het kader van het leven lang leren wordt iedereen de mogelijkheid geboden digitaal vaardig te worden en te blijven. Regels voor Europese staatssteun moeten

aangepast worden om lokale overheden meer ruimte te bieden om snel internet aan te leggen.

Eén digitale Europese markt

Er zijn nog te veel barrières voor digitaal ondernemerschap over landsgrenzen heen. Daardoor profiteert Europa, en Nederland in het bijzonder, onvoldoende van onze grote thuismarkt. Wij willen dat Nederland een leidende rol speelt binnen Europa in het zekerstellen van één digitale markt binnen de EU. Dat vraagt vooral om het wegnemen van praktische barrières rond productbezorging, productgaranties, btw-heffing, eenvoudig rekeningen sturen en laten betalen en het toelaten van dienstverleners op de markt. Maar het gaat ook om meer ingewikkelde zaken zoals een auteursrecht dat dezelfde spelregels heeft in alle Europese landen en waar het verkrijgen van lokale rechten op één plek geregeld kan worden. Met speciale Europese regelingen voor gebruik van inhoud voor maatschappelijke doelen, zoals onderwijs en toegang tot cultureel erfgoed. Ook zijn Europa-brede regelingen nodig voor andere digitale innovaties, zoals aansprakelijkheid bij zelfrijdende voertuigen en regelgeving voor digitale financiële dienstverlening.

Die digitale Europese markt moet vervolgens vooral ook werken voor de consument. D66 wil daarom zekerstellen dat de digitale wereld niet door enkele spelers wordt gedomineerd door binnen Europa te vechten voor een gelijk speelveld voor alle spelers en het voorkomen van machtsmisbruik door digitale platformen. Daarom wil D66 dat digitale grenzen binnen de EU (geo-blocking) verdwijnen.

Mkb ook digitaal

Digitale kansen zijn zeker niet beperkt tot nieuwe bedrijven. Het mkb vormt het hart van de Nederlandse economie waar, naast een groot aantal koplopers, nog veel te veel bedrijven de kansen van een digitale economie in Nederland, Europa en daarbuiten, onvoldoende omarmen. Uiteindelijk moeten deze bedrijven zelf in actie komen, maar de overheid kan, naast het waarborgen van toegankelijke markten en een topinfrastructuur, bewustwording en experimenten aanjagen.

Consumentenbescherming software

D66 wil dat maatregelen rond consumentenbescherming ook gelden voor software. Alhoewel er een ISO-norm voor software is, is de aansprakelijkheid bij fouten of fraude vaak niet duidelijk. D66 wil dat bedrijven aansprakelijk gesteld kunnen worden voor slechte software. Hierbij geldt een brede definitie van software in de hele dataverwerkingsketen, dus ook software in apparaten, apps en bots en zelflerende software. Software moet een redelijke garantietermijn

hebben, zodat een consument zijn recht kan halen.

Investeren in onderzoek

D66 wil dat onderzoek in vooruitstrevende technologische ontwikkelingen, zoals artificiële intelligentie, het Internet of Things, Industrie 4.0, 3D-printing en robots gestimuleerd wordt, zowel in toegepast als in meer fundamenteel onderzoek. Daarbij bouwen we op nauwe relaties tussen onderwijs en bedrijfsleven. We stimuleren onderzoek naar het versterken van democratie, rechtsstaat, openbaar bestuur en burgerparticipatie met behulp van datatechnologie.

Overheid loopt zelf voorop

De overheid moet zelf vooroplopen in de digitalisering van haar diensten zonder daarbij het menselijke contact te verliezen. Technologie en internet krijgen een centrale rol in het kabinetsbeleid. De inkoop en aanbesteding van ICT wordt geprofessionaliseerd. D66 onderschrijft de adviezen van de tijdelijke commissie ICT-projecten. Maar de wijze waarop het kabinet het Bureau ICT-toetsing (BIT) heeft ingericht, is niet goed, omdat onafhankelijke toetsing nu onmogelijk is. Dit moet alsnog geregeld worden. Daarnaast zal de BIT-toets ook moeten worden uitgebreid om nadrukkelijk te toetsen wat de effecten van ICT-projecten zijn op grondrechten zoals privacy. Verder moet de ICT-kennis bij de rijksoverheid snel worden verbeterd en moet standaard gekozen worden voor open source software, zodat de afhankelijkheid van leveranciers afneemt, tenzij er zwaarwegende argumenten zijn om dit niet te doen. Software die de overheid zelf ontwikkelt wordt in de regel vrijgegeven als open source.- Om voorop te kunnen lopen en snel te kunnen inspelen op de behoefte van burgers en bedrijven, is het nodig dat de Nederlandse overheid vaker inzet op flexibele (agile) softwareontwikkeling.

Alle niet persoonlijke of gevoelige overheidsdata moet worden ontsloten als open data. Informatiebestanden die met belastinggeld zijn aangelegd moeten vrij toegankelijk zijn. Dit maakt niet alleen controle op de overheid makkelijker, maar leidt ook tot innovaties. Denk aan apps als Buienradar of apps waarmee je de actuele positie van treinen kunt zien, zodat je weet wanneer een trein vertraagd is. Als er hierdoor sprake is van ernstige marktverstoring, kunnen bestaande marktpartijen compensatie krijgen. Hetzelfde geldt voor semipublieke organisaties, zoals het handelsregister van de Kamer van Koophandel. Natuurlijk worden daarbij persoonsgegevens van zzp'ers niet zomaar vrijgegeven. Mensen moeten te allen tijde tegen misbruik worden beschermd.

Big data biedt veel mogelijkheden voor wetenschappelijk onderzoek. D66 wil die mogelijkheden benutten, uiteraard met oog voor de privacy van mensen en patiënten.

Samenhangend technologie- en internetbeleid

De digitale agenda raakt vele beleidsterreinen en departementen. Dat vraagt om coördinatie. D66 wil dat de regering een Digitale Driehoek voor technologie- en internetbeleid vormt, bestaande uit de ministeries van Binnenlandse Zaken, Justitie en Economie en Technologie, waarbij ook de digitale markt en digitale handel op de agenda staan. Naast deze drie ministeries zijn er vijf sterke en onafhankelijke toezichthouders: het NCSC (cybersecurity), de CTIVD (inlichtingendiensten), het BIT (projecttoetsing), de AP (persoonsgegevens) en de ACM (mededinging). Op basis van de aanbevelingen van het WRR-rapport 'iOverheid' uit 2011 wordt een iPlatform ingesteld waar burgers en organisaties kritisch kunnen reflecteren op de digitale samenleving en er komt een jaarlijkse bespreking van de relatie tussen technologie en grondrechten, zoals privacy, in beide Kamers, die wordt voorbereid door een speciale commissie.

Nieuwe arbeidsmarkt

Door de digitale transitie zal de economie fundamenteel van karakter veranderen. Banen in de productie verdwijnen, terwijl de kenniseconomie en platformeconomie groeit. Automatisering en robotisering maken productie steeds efficiënter, een beweging die al vele generaties plaatsvindt. Ook hoogwaardige arbeid wordt deels door automatisering of artificiële intelligentie vervangen en de maakindustrie wordt steeds technisch complexer. Er zullen andere vaardigheden worden gevraagd. Dit kan al op korte termijn grote consequenties voor de arbeidsmarkt en specifieke beroepen hebben. Het proberen innovatie tegen te houden is geen antwoord. Er zullen banen verdwijnen, maar ook weer nieuwe banen terugkomen. Zo hebben bijvoorbeeld bij NedCar in Born of Philips in Drachten duizenden mensen een baan, doordat robots de productie van auto's en scheerapparaten in Nederland juist rendabel houden. D66 zet in op een economie en arbeidsmarkt waarin mensen wendbaar en weerbaar zijn en waar het eenvoudig is nieuwe werkgelegenheid te creëren. Dit gaat niet vanzelf. Het vraagt onder andere om een leven lang leren waarin we investeren in het opbouwen van nieuwe digitale vaardigheden, maar ook aandacht hebben voor de mensen die moeite hebben met de snelle ontwikkelingen en mensen die hun baan verliezen. Er moet ruimte zijn voor experimenten met nieuwe vormen van werkverdeling.

Europa en de wereld zijn cruciaal voor duurzame welvaart

De Europese Unie is en blijft, ook na een Brexit, voor Nederland van economisch levensbelang. Wij zijn een handelsnatie. Onze vrije export naar EU-lidstaten levert jaarlijks € 120 miljard op. En aan voordelen die de euro ons brengt verdienen we jaarlijks ongeveer een weksalaris. Anderhalf miljoen Nederlanders danken hun baan aan de export naar EU-landen. De Europese vrije interne markt moet de komende jaren worden vervolmaakt. Vrij verkeer van werknemers is

daarbij voor D66 een groot goed. Handel met landen buiten de Europese Unie moet eenvoudiger worden. Een vrije interne markt en vrije handel met onze omgeving creëert onmiddellijk welvaart en werk. Een gezonde Europese economie is duurzaam en groen. De overgang naar zo'n groene economie moet zeker ook op Europees niveau slagvaardig worden ingezet. Het fundament voor concurrerende en duurzame groei is een Europese monetaire unie die toekomstbestendig en gezond is.

Versterken van de interne markt

Het vrij verkeer van diensten, van juridische diensten tot verzorging, is in de praktijk nauwelijks 'vrij' te noemen en ook de markt voor energie of digitaal ondernemerschap schiet tekort. Er is nog heel veel welvaart en werk te creëren door barrières weg te nemen. D66 wil dat Nederland in Europa vooroploopt in het versterken van de interne markt. Daarom werken we met Europa aan het bevorderen van concurrentie, het terugdringen van regeldruk en het vereenvoudigen van grensoverschrijdend vervoer en werken over de grens. Ook willen we belasting aanpakken door de introductie van een eenduidige basis voor belastingheffing: de zogenaamde gemeenschappelijke geconsolideerde heffingsgrondslag voor de vennootschapsbelasting op een Europees niveau (CCCTB).

Wij willen ook werk maken van het openen van Europese markten die nu nog te gesloten zijn. Een Europese digitale markt die digitaal ondernemerschap over grenzen heen makkelijker maakt. Er komt één Europese energiemarkt die ons helpt te komen tot een duurzame en toekomstbestendige energievoorziening, met betere transportverbindingen tussen landen en ruimte voor meer uitwisseling van energie. Een gemeenschappelijk Europees luchtruim. Europees betalen en bankieren. Op deze onderwerpen blijven we in Europa werken aan vrije markten. Wanneer dat nodig is, lopen we voorop door met landen om ons heen de markten al vrijer te maken door regels te harmoniseren en wederzijds te erkennen.

Naar de duurzaamste en meest concurrerende economie

Europa is de grootste economie ter wereld. Door samen te werken, kunnen we deze positie versterken en uitbouwen. Dat begint met samen investeren in de pijlers van groei: onderwijs, kennis en innovatie. En de groei die we willen is groene groei. D66 streeft naar een radicale verduurzaming van onze samenleving en economie, met ruimte voor duurzame vernieuwing en Europa als voorloper in het oplossen van het klimaatprobleem – als noodzaak, morele plicht en als economische kans. We moeten snel naar een gezamenlijke duurzame energievoorziening, duurzaam transport en schone lucht. Met duurzame landbouw, visserij, watermanagement en natuurbescherming. We zetten onze invloed in om niet alleen onze eigen activiteiten, maar die van de ketens waarin wij deelnemen, duurzaam te maken.

Handel blijft groeien

Handel met het buitenland vormt een belangrijke aanjager voor toekomstige groei. De sterke exportpositie van Nederland op (duurzame) gebieden, zoals water, tuinbouw, milieutechnologie en afvalmanagement, moet gestimuleerd worden. Daarbij is Nederland, en zeker het mkb, nog erg gericht op handel met de EU. D66 wil dat handel met opkomende markten wordt gestimuleerd en dat gewerkt wordt aan eerlijke toegang voor Nederlandse bedrijven tot die groeiemarkten. D66 streeft daarbij naar harmonisering van regelgeving. D66 wil hierbij meer aandacht voor het mkb en meer, gerichte, handelsmissies met aandacht voor maatschappelijk verantwoord ondernemen.

Bedrijven doen er veel aan om sneller handel te kunnen drijven. Ze optimaliseren hun bedrijfsprocessen steeds meer om hun producten sneller op de plek van bestemming te krijgen. Dit geldt zeker bij bederfelijke waar. Controlerende instanties als de Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit en de douane moeten hierin mee gaan en ook sneller handelen, zij mogen niet de bottleneck vormen.

Vóór handel, met heldere waarborgen

Handel brengt welvaart en kansen en steunt de ontwikkeling van vreedzame relaties tussen landen. Deze positieve effecten van handel vereisen wel heldere waarborgen voor milieu, dierenwelzijn, privacy, consumentenbescherming en rechtszekerheid. D66 is en blijft, binnen die waarborgen, voorstander van handelsverdragen, zoals CETA met Canada, maar zeker ook initiatieven zoals de Doha-rondes, waarbij gezorgd wordt voor veel betere markttoegang en handelskansen voor armere landen. De details van het nieuwe handelsverdrag tussen Europa en de Verenigde Staten zijn nog niet bekend. D66 ziet de economische potentie van een verdere groei van de handel tussen de VS en Europa en van een grote EU-VS markt die ruimte biedt aan innovaties en het ontstaan van nieuwe wereldwijde technologische standaarden. Ook is er een geopolitiek belang van nauwe banden tussen Europa en de VS. Tegelijkertijd eist D66 heldere waarborgen voor milieu, privacy, consumentenbescherming en de voortdurende zeggenschap hierover voor Europese en Nederlandse beleidsmakers. Wanneer meer details bekend zijn, kunnen wij ons oordeel pas echt vellen. Door de betrokkenheid van het Europees Parlement en de Tweede Kamer bij het uitwerken van het verdrag en het uiteindelijke stemmen over het verdrag sturen wij aan op een ambitieus verdrag dat aan deze voorwaarden voldoet. Als niet aan onze harde voorwaarden wordt voldaan, zullen wij de handelsverdragen niet steunen. D66 pleit daarnaast voor transparante onafhankelijke arbitrage met beroepsmogelijkheid voor geschillen tussen staten en bedrijven door een permanent internationaal tribunaal, in lijn met andere internationale gerechtshoven.

Euro in rustiger vaarwater

De Euro is cruciaal voor onze economie. Een stabiele munt voedt vertrouwen, vereenvoudigt handel en geeft Europa een relevante munt in een turbulente wereldeconomie. De voordelen van onze gezamenlijke munt wegen ruimschoots op tegen de tastbare pijn die in de afgelopen periode veroorzaakt werd door haar gebreken. Sinds de Eurocrisis zijn de noodzakelijke fundamenten onder de Euro versterkt. Stevigere begrotingsregels, de oprichting van de bankenunie en het terugdringen en soms saneren van schulden waren broodnodig. Maar we zijn er nog niet. Het handhaven van strengere begrotingsregels en een gelijke behandeling van lidstaten is belangrijk, maar nu nog onvoldoende. Recente ervaringen hebben de geloofwaardigheid van de begrotingsregels onder druk gezet.

Om de problemen structureel aan te pakken is het de hoogste tijd dat de fundamentele gebreken eindelijk, en binnen democratische structuren, worden aangepakt. Dit betekent in de eerste plaats dat de afspraak – dat de schulden van het ene land niet door de andere landen worden overgenomen, geloofwaardig moet worden hersteld. Daarnaast mogen de financiële problemen van het ene land, niet leiden tot ‘besmetting’ van andere landen in de Eurozone. De Bankenunie moet daarom de komende jaren verder moet worden versterkt, zodat landen en banken elkaar in de toekomst niet langer kunnen gijzelen. Dit betekent dat een gezamenlijk Europees depositogarantiestelsel moet worden opgetuigd en dat gelijktijdig de bestaande risico’s in het Europese bankwezen moeten worden verminderd. Daarnaast is D66 voorstander van het oprichten van een Eurozone Monetair Fonds (EMF), dat kan worden ingezet om landen met schuldenproblemen te helpen om hun schuld te herstructureren en de economie te hervormen.

De onafhankelijke Europese Centrale Bank (ECB) is een cruciaal onderdeel van het fundament van de Eurozone. En D66 vindt dat deze onafhankelijkheid moet worden beschermd. We hebben echter niet alleen een monetaire, maar ook een economische unie. Het beschermen van de Euro is niet alleen de verantwoordelijkheid van het ECB, maar ook van de nationale overheden die hun economieën en begrotingen op orde moeten brengen. Dit vereist dat de economische politiek van Eurolanden verder naar elkaar toe groeit. Daarbij moet de nadruk wat D66 betreft liggen op het versterken en moderniseren van de economieën van de eurozone, het slimmer en eenvoudiger maken van de begrotingsregels, het tegengaan van te grote macro-economische verschillen in productiviteit, lonen en schulden tussen landen. En focus op gezonde overheidsfinanciën die structureel in balans zijn. Daarmee wordt ruimte gecreëerd voor toenemende overheidsinvesteringen in tijden van recessie, wat een positief effect heeft op de stabiliteit van de economie in de Eurozone.

Voor de lange termijn zet D66 in op een volledige, democratische economische en monetaire unie. Dit betekent, naast de bovenstaande stappen, een grotere Europese begroting voor die taken die beter – gezamenlijk – op Europees niveau geregeld kunnen worden. Dit betekent dat de democratische controle op de Europese instrumenten en begrotingen beter moet worden geregeld.

Banken in dienst van economie en samenleving

Een gezonde financiële sector is van groot belang. Als het mis gaat hebben banken het vermogen de hele economie mee te sleuren. Door hun belang, maar ook vanwege hun bijzondere vermogen om geld te scheppen, gelden er speciale regels en streng toezicht voor banken. Deze regels en dit toezicht zijn sterk aangescherpt en uitgebreid als reactie op de bankencrisis. Daarbij is D66 vooral voorstander geweest van regels die leiden tot een groter vermogen van banken om tegenvallers op te vangen, tot het tegengaan van banken die 'too big to fail' zijn, tot duidelijke afspraken voor de afwikkeling van banken die het zelf niet redden en tot een bankenunie die stabiliteit biedt onder de bankensector van de hele Eurozone.

Er is nog te weinig concurrentie in de bankensector, de Nederlandse markt wordt gedomineerd door drie grote banken. Hoge leenrentes en lage spaarrentes, als gevolg van minder concurrentie, gaan ten koste van de consument en het bedrijfsleven. D66 wil dat het mogelijk wordt om een bankrekeningnummer inclusief alle bijbehorende klantdata te behouden bij het overstappen naar een andere bank. Op die manier kunnen consumenten en ondernemers makkelijker overstappen, als ze ontevreden zijn. Met name kleine ondernemers zijn nu sterk afhankelijk van hun huisbank. D66 wil dat zij dezelfde bescherming krijgen in de wet als consumenten, zodat zij kunnen vertrouwen dat banken in hun belang handelen. Niet alleen de klanten moeten banken uitdagen. Ook nieuwe spelers moeten de ruimte krijgen om de gevestigde orde uit te dagen. Technologische innovatie in de financiële dienstverlening (FinTech) biedt nieuwe mogelijkheden. Toetreding van FinTech startups kan de diversiteit van de financiële sector vergroten, waardoor de afhankelijkheid van de sterk geconcentreerde bankensector minder wordt. Het is voor nieuwe spelers nu nog te lastig om een vergunning te krijgen van de toezichthouder, daarom wil D66 een lichter toezichtregime voor startups. Bij kleinschalige initiatieven zijn de publieke risico's kleiner en is er ruimte voor een zogenaamde 'bankvergunning-light' en kleinschalige experimenten. Waar grootbanken in het belang van klanten willen innoveren, kan de toezichthouder hen ook ruimte geven.

D66 wil een bankensector met gezonde concurrentie, maar die concurrentiestrijd moet er niet toe leiden dat banken uiteindelijk toch weer te grote risico's nemen. Daarom moeten er ook stevigere eisen aan de veiligheid van banken worden gesteld. D66 vindt het belangrijk dat risico's goed worden ingeprijsd. Nu worden staatsobligaties bijvoorbeeld nog steeds beoordeeld als risicovrij, terwijl de ervaring leert dat ook landen in de problemen kunnen komen, zoals we gezien hebben met Griekenland. Dit zorgt ervoor dat banken lagere kapitaalbuffers aanhouden dan noodzakelijk en dat Eurolanden onevenredig goedkoop schulden kunnen blijven opbouwen. Daarom is D66 voor de introductie van maatregelen en prikkels om te grote risico's te verkleinen of te diversifiëren.

Wanneer kapitaalbuffers verhoogd worden, risico's meer bij aandeelhouders worden gelegd én de concurrentie in het bankenlandschap wordt vergroot, worden rendementen voor aandeelhouders kleiner. Aandeelhouders zullen dan niet snel geneigd zijn om de hoge

salarissen en bonussen die nu betaald worden bij banken, te blijven betalen. Klanten kunnen zelf ook gewenst gedrag bij banken afdwingen door over te stappen als ze het niet met de koers eens zijn. Er zijn banken die geen bonussen uitkeren en een gematigd salarisbeleid hebben. Of die alleen verantwoord investeren. Het overboeken van spaargeld naar zo'n bank kost net zo veel tijd als het schrijven van een boze reactie over een bonus. Banken moeten dan wel transparant zijn over hun investerings- en beloningsbeleid.

Wonen

Iedereen in Nederland wil een goede, veilige en betaalbare woning, of je nu koopt of huurt. Zo'n woning is echter niet voor iedereen weggelegd. De huurmarkt, met haar wachtlijsten van gemiddeld acht jaar, zit op slot. De vrije huurmarkt bestaat nagenoeg niet. Hier zijn vooral mensen met een inkomen tussen de € 30.000 en € 50.000 die in de steden willen wonen de dupe van. Zij maken geen kans op een sociale huurwoning, verdienen te weinig om te kunnen kopen en kunnen niet terecht op de niet bestaande vrije huurmarkt. Veel huisbezitters wonen weliswaar goed, maar hebben hoge schulden die zij niet aflossen, met alle risico's van dien. Over het geheel gezien, wordt er te weinig gebouwd, en wordt er bij het bouwen niet geluisterd naar de vraag. Hier moet verandering in komen. De afgelopen jaren zijn er vele hervormingen op de woningmarkt doorgevoerd, maar we zijn er nog niet. Er moeten passende woningen bij komen, en mensen moeten sneller de weg vinden naar de woning die hen past. Ook moet er meer aandacht zijn voor energiebesparingen en veiligheid in huis. Door de hervormingen op de woningmarkt aan te scherpen en door te zetten, zal de markt als geheel beter werken. Dit zal leiden tot kortere wachtlijsten, lagere schulden en een beter passend aanbod.

Meer huurhuizen: zowel op de vrije huurmarkt, als de sociale

De gemiddelde wachtlijst voor een sociale huurwoning bedraagt in Nederland acht jaar, met uitschieters tot 21 jaar. Hier moet zo snel mogelijk een einde aan komen. Door deze zeer lange wachtlijsten komen zowel nieuwkomers, die zoeken naar een eerste huis, als ouderen, die zoeken naar een seniorenwoning, lelijk in de knel. Ouderen blijven wonen in een woning die hen niet past, en nieuwkomers zijn aangewezen op de weinige vrije sector huurwoningen die er zijn. Door een gebrek aan vrije sector huurwoningen zijn de prijzen hiervoor zeer hoog. Het is daarom niet vreemd als een nieuwkomer in de stad meer dan de helft van zijn inkomen aan woonlasten kwijt is. Om een einde te maken aan de malaise op de huurmarkt, moet er veel veranderen, zowel bij de sociale huur als bij de sector huur. D66 wil dat er de komende jaren 100.000 extra sociale huurwoningen worden bijgebouwd. Deze woningen zijn nodig om de wachtlijsten weg te werken en vluchtelingen met een verblijfstatus te kunnen huisvesten, zonder dat er sprake is van verdringing. Met een korting op de verhuurdersheffing bij met name transformatie en inbreidingsbouw hebben de corporaties extra financiële middelen om hier, naast in verduurzaming van de woningvoorraad, de komende jaren flink in te kunnen investeren.

Daarbij moet meer onderscheid worden gemaakt tussen regio's. In krimpregio's, bijvoorbeeld in Limburg of Groningen, gelden andere opgaven dan in bijvoorbeeld de regio Amsterdam of Utrecht. Het woningmarktbeleid moet, anders dan nu het geval is, meer ruimte bieden voor deze regionale verschillen.

In de grote steden is er in absolute zin geen gebrek aan sociale huurwoningen. Meer dan de helft van Amsterdam bestaat bijvoorbeeld uit sociale huurwoningen. Het probleem is dat er te weinig doorstroming is naar vrije sector huurwoningen. Mensen die ooit in een sociale huurwoning zijn gaan wonen, maar inmiddels hiervoor te veel verdienen, blijven deze woning vaak bezet houden. Dat is logisch, omdat ze niet kunnen doorstromen. De vrijhuursector waarin zij graag terecht zouden willen, met huren tussen €700 en €1000 per maand, bestaat nauwelijks. De vrije huur die wel bestaat is voor hen even onbereikbaar als kopen. Er zijn de afgelopen jaren verscheidene maatregelen genomen om mensen die te veel verdienen om recht te hebben op een sociale huurwoning meer bij te laten dragen aan de werkelijke kosten van hun woning. Daarnaast zijn woningcorporaties gestimuleerd om zich enkel te richten op sociale woningbouw, en hun overige activiteiten af te stoten. Zo zijn er vele woningen uit het bezit van woningcorporaties naar de vrije sector gegaan, of verkocht. Dit was echter niet genoeg om het gebrek aan vrije sector huurwoningen op te lossen. Dit kunnen we alleen aanpakken door simpelweg meer te bouwen. D66 wil daarom dat gemeenten in het lokale woonbeleid, naast aantallen sociale huurwoningen, ook harde doelstellingen opnemen voor vrije sector huurwoningen. Ook moet men leegstaande kantoorpanden ombouwen, bijvoorbeeld naar kleinschalige wooneenheden voor studenten en alleenstaanden. Op die manier krijgt de levendigheid van onze binnensteden ook meteen een impuls. Dit moet op termijn leiden tot 80.000 extra vrije sector huurwoningen. Bij dit alles hecht D66 eraan dat we in buurten blijven zorgen voor een gemengd woningaanbod. Dit komt spreiding ten goede, en zorgt ervoor dat buurten niet te eenvormig worden. Dat betekent dat er ook sociale huurwoningen bijgebouwd zullen worden daar waar die er te weinig zijn. Voor de woningen die gebouwd worden, geldt dat zij moeten passen bij de vraag, ook als die verandert; dat vraagt om flexibel bouwen..

Studentenhuisvesting

Het voorzien in voldoende goede studentenhuisvesting is een bijzondere opgave die in een aantal steden in Nederland speelt. D66 wil dat de rijksoverheid met studentensteden specifieke afspraken maakt om niet alleen het aantal, maar ook de kwaliteit van studentenhuisvesting te vergroten. Zowel voor de studenten als voor hun omgeving. Regelgeving kan hier in die steden op worden aangepast door bijvoorbeeld fietsparkeerplekken en geluidsnormering onderdeel te laten zijn van de bouwvergunning en de wettelijke mogelijkheden van huurders om op te treden tegen malafide verhuurders te vergroten.

Corporaties dienen het publieke belang

D66 wil dat woningcorporaties zich richten op hun kerntaak: het aanbieden van goedkope huurwoningen voor mensen met een lager inkomen. Woningcorporaties moeten geen grote riskante projecten aangaan met gemeenschapsgeld. Corporaties moeten meer mogelijkheden krijgen om te investeren in leefbaarheid en maatschappelijk vastgoed in wijken waarin zij veel (sociaal) bezit hebben, om te voorzien in een evenwichtige en toegankelijke woningmarkt. Door een korting op de verhuurdersheffing ontstaat hiervoor ruimte en hebben corporaties een prikkel om te investeren in kwalitatieve sociale woningbouw. Commerciële investeringen door corporaties zijn daarom alleen toegestaan daar waar aantoonbaar sprake is van marktfalen én een publiek belang. Checks en balances bij corporaties moeten hiervoor worden versterkt door versteviging en professionalisering van de huurdermedezeggenschap.

Afbouwen schulden koophuizen

Nederlandse koophuizen zijn veelal gekocht met hypotheek, die niet of slechts beperkt afgelost worden. Tegelijkertijd hebben Nederlanders veel spaargeld en pensioenopbouw. De grote schulden op huizen lijken geen probleem, omdat hier de waarde van het huis tegenover staat. Door de combinatie van grote spaarpotten en grote leningen zijn mensen, en ons land als geheel, echter bijzonder kwetsbaar voor schommelingen op de financiële markt. Het verleden heeft geleerd dat onverwachte tegenvallers en crises er in Nederland daarom hard inhakken. Deze – internationaal gezien uitzonderlijke – situatie is voor een groot deel gedreven door overheidsregelingen. Zowel internationale adviesorganen, zoals het IMF, als DNB en CPB adviseren al jaren afscheid te nemen van de zogenaamde lange balansen. Na lang aandringen van D66 zijn we eindelijk begonnen die overheidsregelingen aan te passen. D66 wil deze aanpassingen blijven doorzetten.

D66 wil ten eerste de huur- en koopmarkt meer met elkaar in lijn brengen. Hiervoor moet de fiscale behandeling van koopwoningen worden aangepast. De hypotheekrenteaftrek wordt – geleidelijk en stapsgewijs – verder teruggebracht. Tegelijkertijd verlaagt D66 het eigenwoningforfait en wordt de overdrachtsbelasting afgeschaft. Daarnaast blijven we mensen stimuleren de hypotheek af te lossen. Door deze maatregelen tezamen worden de schulden in de woningmarkt teruggedrongen, en ontstaat er een gelijk spelveld tussen koop en huur. De opbrengsten van deze maatregelen worden gebruikt om de belastingen op werk te verlagen.

Ten tweede wil D66 ook een kleine koppeling aanbrengen tussen sparen voor het pensioen, en sparen voor een huis. Investeren in stenen, is immers ook investeren, en kan goede diversiteit toevoegen aan de beleggingsportefeuille van het pensioen. Om deze koppeling mogelijk te maken, zal er een gemaximeerde premievakantie van vijf jaar ingevoerd worden. Gedurende deze periode kunnen mensen geld inzetten voor een gelijkwaardig financieel doel als

pensioensparen, zoals bijvoorbeeld het aflossen van de hypotheek.

Minder energieverbruik, lagere woonlasten

Onze woningen verbruiken veel energie. Dat energieverbruik zorgt voor hoge woonlasten en draagt ook nog eens bij aan klimaatverandering. In Nederland kunnen op de woningmarkt grote stappen in energiebesparing worden gezet. In 2030 zijn als het aan D66 ligt drie miljoen huizen energieneutraal. Op de huurmarkt zorgt de recent ingevoerde energieprestatievergoeding ervoor dat huisbazen blokken huurwoningen in een keer energiezuiniger kunnen maken. D66 is er echter niet van overtuigd dat de energieprestatievergoeding in de huurmarkt alleen alle problemen gaat oplossen. Daarom wil D66 ook andere mogelijkheden onderzoeken. En we willen dat nieuwbouw toekomstvast en dus energieneutraal is.

Op de koopmarkt beperken de energiebesparingen zich tot nu toe vooral tot vrijstaande huizen en rijtjeshuizen. In appartementencomplexen kan nog veel winst behaald worden. Om dit voor elkaar te krijgen, zorgt D66 dat verenigingen van eigenaren makkelijker kunnen besluiten om tot een gezamenlijke aanpak van energiebesparing over te gaan en hier geld uit de vereniging van eigenaren voor kunnen oormerken. Waarbij zij als ware een rechtspersoon verplichtingen aan kunnen gaan, bijvoorbeeld door garantstelling vanuit de overheid.

D66 wil tenslotte een nieuw energielabel dat de juiste informatie verschaft en dat mensen daadwerkelijk inzicht biedt in het verbruik van een woning.

Veilig wonen

Een woning is pas goed, als deze veilig is. Helaas schiet de veiligheid van woningen te vaak tekort. Hier zijn vooral senioren de dupe van. Zij komen bijvoorbeeld makkelijk ten val. Ook hebben zij – vergeleken met de rest van de bevolking – een grote kans slachtoffer te worden van brand in de woning. Het aantal brandslachtoffers onder ouderen door brand in de woning neemt de afgelopen jaren toe. Daarom moet er een checklist voor brandveiligheid in woningen komen. Als ouderen een nieuw zorgpakket krijgen, moeten ze ook een bijpassend brandveiligheidspakket krijgen dat gepaard gaat met goede voorlichting voor de ouderen en eventuele verzorgers.

Schone en intelligente mobiliteit

Onze mobiliteit neemt toe met onze welvaart. Kunnen gaan en staan waar je wilt, is een belangrijke verworvenheid. We willen wel dat die mobiliteit schoon is. De fiets, elektrisch openbaar vervoer en elektrische scooters zijn heel schoon. Onze benzine en diesel auto's,

scooters, vrachtwagens, vliegtuigen en schepen stoten nog steeds te veel roet, fijnstof, CO2 en andere viezigheid uit. Daarom moeten we afscheid nemen van vervuilende energiebronnen en toe naar duurzame bronnen. De snel afnemende kosten van batterijtechnologie maakt elektrische mobiliteit niet alleen veel schoner, maar ook steeds goedkoper. Aan de horizon zien wij de kansen die zelfrijdende voertuigen bieden. D66 wil dat Nederland vooroploopt in schone en intelligente mobiliteit en al de innovaties die hierdoor mogelijk worden.

Betere bereikbaarheid, niet auto of trein staan centraal

Voor onze dagelijkse rit naar school of werk, maar ook voor ondernemers en internationale handel is goede bereikbaarheid cruciaal. Nu de economie aantrekt, nemen de files toe. Het medicijn van steeds maar weer meer asfalt is uitgewerkt. Dit hebben we gezien op de A4 bij Leiden, waar iedereen na forse investeringen in asfalt nog steeds elke dag vaststaat. We moeten werken aan betere alternatieven om de reistijd, zowel op de handelsroutes naar het buitenland, maar ook het verkeer binnen Nederland en zelfs binnen steden te verbeteren. Daarbij kiest D66 voor een regionale aanpak, en een uitgeknipte mix van wegen, water, spoor, lightrail, fiets en andere, nieuwe, vervoersvormen. Zeker nu in de komende jaren intelligente en elektrische mobiliteit onze wijze van vervoeren fundamenteel veranderen. We zorgen voor goede ontsluiting van de plek waar je woont, en de plek waar je werkt, ook met openbaar vervoer. Voor D66 hoort een uitbreiding van het NS-nachtnet hierbij. Met Duitse en Belgische autoriteiten werken we aan goede mobiliteit in de grensregio's. Economische regio's zoals Groningen, Twente en Eindhoven moeten vanuit de Randstad dag en nacht goed te bereiken zijn. Dat is essentieel voor de bedrijvigheid in geheel Nederland. OV en infrastructuur staan de komende tien jaar voor een grote opgave. Daarom moet Nederland wat D66 betreft slimme keuzes maken in mobiliteit en werken aan een integraal mobiliteitssysteem waarin reizigers kiezen uit een duurzame mix van mobiliteitsopties.

D66 wil dat het huidige infrastructuurfonds met haar aparte zuilen voor spoor en wegen uitloopt en wordt opgevolgd door een mobiliteitsfonds waaruit projecten kunnen worden betaald die zich richten op de combinatie van maatregelen die nodig is om bereikbaarheid van deur tot deur te verbeteren. Op deze wijze voorkomen we te veel focus op een nieuwe weg als enige mogelijkheid om files te voorkomen. In de afweging welke projecten deel uit zullen maken van het mobiliteitsfonds spelen naast economische effecten ook bijvoorbeeld de bijdrage aan het behalen van de gestelde klimaatdoelstellingen een rol. Bij de nieuwe bereikbaarheidsprojecten wordt een gebiedscoördinator aangesteld die zorgt dat burgerinitiatieven bijtijds en serieus kunnen worden meegenomen. In de uitvoering van MIRT-projecten blijft er binnen de geschetste kaders ruimte om mee te bewegen met nieuwe ontwikkelingen.

Er zullen de komende jaren vervoermiddelen en diensten bedacht worden die wij ons nu nog niet kunnen voorstellen. Met onze hoge bevolkingsdichtheid en geavanceerde infrastructuur kunnen we koploper zijn en nieuwe banen creëren. Dat vraagt wel om een overheid die ruimte biedt aan innovatie. Dus bijvoorbeeld snel toestemming verlenen voor experimenten met

zelfrijdende vervoermiddelen, of haast maken met de vereiste juridische raamwerken rond aansprakelijkheid.

Betalen voor autogebruik in plaats van autobezit

D66 wil af van de ingewikkelde combinatie van autobelastingen als accijnzen, aanschafbelasting en wegenbelasting. We willen naar betalen voor gebruik van de auto in plaats van betalen voor bezit. Daarbij kan de daadwerkelijke CO₂-uitstoot meegewogen worden. Daarvoor is nu ook nieuwe technologie beschikbaar die weinig investeringen vergt en waarbij de privacy van weggebruikers gewaarborgd is. Zo vereenvoudigen we het belastingstelsel en worden de kosten voor mobiliteit eerlijker over autobezitters verdeeld.

Tegemoetkoming reiskosten niet gebonden aan de auto

De tegemoetkoming in reiskosten die werknemers krijgen is nu vaak gekoppeld aan óf de auto óf het OV. D66 wil een tegemoetkoming die los staat van de manier waarop je reist, zodat je de ene dag de fiets kunt pakken en geld overhoudt, je wanneer het regent de auto pakt en als je wilt werken de trein neemt.

Bevorderen schoon vervoer

Wij willen dat er vanaf 2025 (in de hele EU) alleen nog emissieloze voertuigen bijkomen. De markt moet betaalbare auto's ontwikkelen, maar de overheid moet ervoor zorgen dat de randvoorwaarden voor snelle groei van elektrisch en ander schoon verkeer aanwezig zijn, bijvoorbeeld door het snel uitbreiden van laadpalen en snellaadpunten. De (lokale) overheid neemt daarin actief de leiding en met provincies werkt het rijk aan oplossingen langs snelwegen. Daarbij zorgt de overheid ervoor dat bij alle overheidsgebouwen voldoende laadpalen zijn geplaatst.

Al het OV rijdt op groene stroom of waterstof en bussen zijn in 2020 emissievrij door dit als voorwaarde in aanbesteding op te nemen. We nemen afscheid van dieseltreinen.

Experimenten met duurzame bezorgdiensten voor internetbestellingen bevorderen we – nu al zorgen we dat deze groeiende sector duurzaam wordt.

Geef de fiets de ruimte

Nederland is een fietsland. Als we kunnen, gaan we het liefst op de fiets naar ons werk of naar

school. Met de elektrische fiets en door het aanleggen van snelfietsroutes kunnen we ook steeds grotere afstanden afleggen. Hierdoor wordt woon-werkverkeer per fiets steeds aantrekkelijker. Wij willen fietsgebruik verder stimuleren, omdat het gezond en schoon is. Daarom maken we middelen vrij voor aanleg, verbreden of verbeteren van fietspaden of de aanleg van fietsstallingen en voor het stimuleren van (elektrische) deelfietsconcepten. Fietsvervoer neemt een volwaardige plek in bij het opstellen van verkeer- en vervoersplannen. Veiligheid en gezondheid van fietsers als deelnemer aan het verkeer krijgt continue aandacht.

Schone lucht in de stad

In de stad ademen mensen de hele dag uitlaatgassen in. Inmiddels hebben een miljoen mensen in Nederland een longziekte. Daarom willen we schone voertuigen, zoals schone scooters, bestelbusjes en snorfietsen. We streven ernaar dat er vanaf 2025 alleen nog emissieloze voertuigen bijkomen op de weg. D66 wil de aankoop van een elektrische auto ook op de tweedehandsmarkt en voor particulieren aantrekkelijk te maken, bijvoorbeeld door een tijdelijke aankoopsubsidie of een verlaging van de energiebelasting op laden.

Gemeenten moeten meer mogelijkheden krijgen om zelf lokale maatregelen te nemen om de uitstoot te beperken, maar wel binnen landelijk gestelde kaders, om willekeurig in de regelgeving te voorkomen. Landelijk worden voor milieuzones categorieën vastgesteld, naar voorbeeld van het Duitse systeem, zodat het voor automobilisten duidelijk is of ze een stad in mogen rijden. Milieuzones zijn tijdelijke maatregelen, want we maken uiteindelijk al het verkeer schoner. Om dat verder te stimuleren moeten gemeenten ook kunnen differentiëren in de parkeertarieven, bijvoorbeeld door een vrijstelling voor elektrische auto's. We zorgen ervoor dat het verkeersbord dat een schone lucht zone aankondigt op een rijksweg of provinciale weg in heel het land herkenbaar en hetzelfde is.

We werken samen in Europa en daarbuiten om sloop- en luchtvaart schoner te maken en de uitstoot van CO₂, roet, stikstof en andere vervuilende stoffen te verminderen. Bijvoorbeeld door samen normen op te stellen en te werken met gedifferentieerde havengelden.

Vervoer van goederen verandert snel door onder andere online winkelen. D66 wil dat aan- en afvoer slimmer, schoner en stiller wordt, door meer in te zetten op bundeling van goederenstromen.

Makkelijker de vaker langskomende trein pakken

Het spoor moet een snelle, veilige en betrouwbare verbinding tussen steden en gemeenten bieden. Daarbij vragen steden om verbindingen met de kwaliteit en frequentie van een metro. ProRail en de vervoerder worden aangestuurd op die prestatie. D66 wil dat Almere en Lelystad aangesloten worden op het Nederlandse nachtnet van treinen, om de verbinding met de Metropoolregio Amsterdam (MRA) te versterken en Schiphol Lelystad Airport vanaf 2020 te

ontsluiten.

Na lang onderhandelen stevenen we in Europa af op een inrichting van het spoor waarbij er meer ruimte is voor nieuwe toetreders, meer innovatie en meer concurrentie. Dit moet leiden tot betere dienstverlening voor reizigers en tot kansen voor ondernemers. In Nederland is de NS de hoofdspeler op het spoor, maar krijgen concurrenten kansen op regionale lijnen. Ter voorbereiding op een mogelijke discussie in 2024 over verdere marktopening wordt tijdig onderzoek gedaan en duidelijkheid geboden aan alle belanghebbenden. ProRail komt net als Rijkswaterstaat dicht bij de overheid te staan, als dit noodzakelijk is om de lange termijn-doelstellingen te realiseren.

Schone en gezonde mainports

Nederland heeft twee mainports: Schiphol en de Rotterdamse haven. Beide zijn cruciaal voor onze economische ontwikkeling. Duurzame groei, het terugdringen van de uitstoot van schadelijke stoffen en geluidsoverlast en een gezonde relatie met de omgeving is daarbij noodzakelijk. Schiphol zorgt voor banen, een aantrekkelijk vestigingsklimaat en de mogelijkheid voor iedere Nederlander om naar alle uithoeken van de wereld te vliegen. Maar Schiphol betekent ook overlast voor omwonenden en negatieve effecten op flora en fauna. D66 streeft naar een optimale balans tussen vliegen, wonen en het beschermen van de natuur in de regio Schiphol. Dat geldt ook voor de vliegvelden Rotterdam The Hague Airport, Eindhoven en Lelystad. D66 blijft zich inzetten om hinder voor omwonenden te beperken en effecten op natuur te minimaliseren. D66 wil dat Schiphol en de havens van Rotterdam en Amsterdam de meest duurzame (lucht)havens ter wereld worden. Schiphol en de Rotterdamse haven kunnen een grote rol spelen in de transitie naar een meer duurzame en circulaire economie. D66 wil dat in het beleid voor beide mainports verankeren.

Ook de Rotterdamse haven is van grote economische waarde voor onze economie. D66 stimuleert de verdere verduurzaming van de haven. Daar waar er sprake is van lasten die de haven oneerlijk op achterstand zetten ten opzichte van andere wereldhavens, dan worden die herzien. We willen een gelijk speelveld met hoge eisen voor elke haven.

Snelle directe treinverbindingen tussen hoofdsteden in Europa kunnen een alternatief zijn voor een deel van het vliegverkeer. D66 wil bedrijven stimuleren om deze verbindingen te exploiteren en dit fiscaal aantrekkelijk maken.

Voorbereid op een revolutie: zelfrijdende voertuigen en drones

De overheid, nationaal en lokaal, moet zich als gevolg van smart mobility, zoals zelfrijdende vervoermiddelen, gaan voorbereiden op een toekomst waarin parkeerplaatsen, trams, bussen, treinen en wellicht eigen autobezit minder van belang of fundamenteel anders van aard worden.

Dat vraagt om slimme vervoersystemen die klaar zijn voor de toekomst. En het vraagt om een andere, meer flexibele manier van investeren in infrastructuur, omdat met name grote investeringen in infrastructuur met lange levensduur een kritische toets behoeven. Verder wil D66 dat netneutraliteit in de toekomst ook geldt in het verkeer.

D66 is voorstander van Europese regelgeving voor de veilige integratie van drones in het Europese en Nederlandse luchtruim. De maatschappelijke voordelen van de inzet van civiele drones kunnen groot zijn, mits de veiligheid en de privacy- en gegevensbescherming geborgd zijn. Extra inzet op handhaving is noodzakelijk.

Grotere verkeersveiligheid

De impact van verkeersongelukken op het leven van mensen is enorm. In Nederland betreurden we in 2015 621 verkeersdoden en meer dan 20.000 mensen belandden in het ziekenhuis. D66 wil een sluitende registratie op rijks-, provinciaal en gemeentelijk niveau van de plaats en de oorzaak van verkeersongelukken. Alleen zo kunnen maatregelen genomen worden die de ongelukken op termijn voorkomen, bijvoorbeeld door waar dat mogelijk is een 'shared space'-benadering toe te passen. Daarnaast moet verkeersveiligheid als toetssteen worden meegenomen in de prioritering van de aanleg/aanpak van infrastructurele projecten. Daar waar een maximumsnelheid leidt tot onveiligheid of grote gezondheidslasten, passen we haar aan. D66 wil dat gemeenten meer mogelijkheden krijgen om zelf lokale maatregelen te nemen om de verkeersveiligheid te vergroten.

Op de volgende pagina's belichten wij een aantal thema's, zoals diversiteit en een internationale oriëntatie, die voor D66 bijzonder van belang zijn.

Tweedeling aanpakken
Diversiteit
Denk en handel internationaal
Toekomstvast
Innoveren en experimenteren

Deze waarden lopen als een rode draad door dit verkiezingsprogramma en worden hier dus van alle kanten bekeken.

Aanpakken van de échte tweedeling

In een rechtvaardige samenleving mag je afkomst nooit je toekomst bepalen. Wanneer sociale mobiliteit stopt, stopt de rechtvaardigheid en groeit wantrouwen.

D66 maakt zich grote zorgen over een toenemende tweedeling in Nederland. Een tweedeling in kansen, in belevingswerelden, in optimisme en pessimisme. De tweedeling tussen groepen in een samenleving die meer en meer langs elkaar heen leven, zonder elkaar te ontmoeten of zich rekenschap van elkaar te geven. Een tweedeling die van generatie op generatie wordt doorgegeven en een duurzame en harmonieuze samenleving ondermijnt.

Wij maken ons sterk voor een open samenleving waarin iedereen meedoet en mensen zich verbonden voelen met elkaar. We worden daarin gesterkt door onze verkiezingsresultaten. De keuze van D66 voor optimisme, verbinding en daadkracht vond de laatste verkiezingen juist ook weerklank in zogenaamde achterstandswijken, onder jongeren met een Turkse of Marokkaanse achtergrond en bij kiezers buiten de Randstad. Zij vormen samen meer dan de helft van de D66-kiezers.

Want wij zorgen dat mensen van jongs af aan meer kansen krijgen en dat wie minder goed meekomt op zijn eigen manier kan bijdragen aan de samenleving. We investeren in plaatsen waar mensen met een verschillende achtergrond elkaar ontmoeten. Wij blijven weg van het stigmatiseren van groepen, en van het reduceren individuen tot een enkele dimensie.

Een aantal concrete maatregelen tegen de tweedeling:

- Alle kinderen gaan vanaf hun tweede jaar vier dagdelen per week naar vroeg- en voorschoolse voorzieningen -of hun ouders nu werken of niet-, zodat elk kind met een goede basis aan de schoolcarrière begint.
- Op brede buurtscholen (kindcentra) groeien kinderen van verschillende afkomst samen op en komen in aanraking met sport, cultuur, gezonde voeding, techniek en natuur.
- In brede en meerjarige brugklassen geven we elk kind tweede (en derde) kansen door stapelen en doorstromen eenvoudiger te maken en het onnodig uitselecteren van minder kansrijke kinderen te voorkomen.
- Geen kind zit gedwongen thuis. Voor laag- en hoogbegaafde leerlingen bieden we passend onderwijs aan, vluchtelingen krijgen vanaf hun eerste dag in Nederland taalles en we dringen analfabetisme en digibetisme fors terug.
- Met gerichte investeringen bestrijden we samen met gemeenten de armoede waarin 400.000 kinderen in Nederland leven. Wij maken werk van een leven lang leren door mensen toegang te geven tot individuele opleidingsbudgetten en door het aanbod van vervolgonderwijs beter en toegankelijk te maken en langdurig werklozen opnieuw een opleiding te laten volgen.

- We zorgen voor meer vaste banen door het voor werkgevers aantrekkelijker te maken om een nieuwe medewerker aan te nemen met lagere lasten op arbeid en minder werkgeversrisico.
- We gaan naar één arbeidscontract voor onbepaalde tijd voor alle werknemers, zodat het gat tussen mensen met een vaste baan en hen zonder wordt verkleind.
- Door ook voor werknemers een belastingkorting te introduceren voorkomen we dat vaste banen op basis van belastingverschillen door zelfstandigen worden weggeconcurrereerd.
- Voor zzp'ers mag het tarief niet leiden tot oneerlijke concurrentie of tot armoede. Zij krijgen toegang tot een collectief pensioen en verzekeringen.
- Oudere werknemers krijgen betere arbeidsmarktkansen door opleiding en door te voorkomen dat zij uit de markt geprijsd worden door speciale regels en ontsiemaatregelen.
- Arbeidsgehandicapten krijgen meer kansen op werk door onterechte vooroordelen te bestrijden, werkgevers beter bekend te maken met bestaande regelingen en vraag en aanbod beter te op elkaar af te stemmen.
- Discriminatie van en vooroordelen over mensen met een niet-westerse achtergrond op de arbeidsmarkt worden bestreden. Startend met de overheid die het goede voorbeeld geeft.
- Naast de tweedeling in het onderwijs en op de arbeidsmarkt, pakken we de tweedeling in wonen aan. We bouwen 100.000 extra goedkope sociale huurwoningen en blijven werken aan gemengde wijken. Samen met een groeiend aanbod van vrije sector huurwoningen zorgen we zo dat mensen met een bescheiden inkomen, onder wie nieuwkomers en ouderen, sneller een passende woning vinden.
- Wij steunen de onafhankelijke journalistiek en het rijke medialandschap, zodat wij online en offline goed en vanuit verschillende invalshoeken geïnformeerd worden en ruim de kans krijgen een brede kijk op de wereld te ontwikkelen.

We omarmen diversiteit

Nederland is een land waar het al eeuwenlang een komen en gaan van mensen is. Een land dat voorop heeft gelopen in het ruimte bieden aan en omarmen van verschillen. Waar mensen de vrijheid hebben hun leven vorm te geven zoals zij dat zelf willen. Dat is een kernwaarde voor liberalen. Je keuzes, kansen of vrijheden mogen niet anders zijn omdat je vrouw bent, omdat je van vrouwen of van mannen houdt. Niet omdat jij of je ouders ergens anders geboren zijn, of omdat jij in een god gelooft, of juist niet. In de samenleving die wij willen, is er ruimte voor diversiteit.

Wij willen diversiteit niet alleen toestaan wij willen diversiteit omarmen, omdat wij er van overtuigd zijn dat diversiteit een kracht is en ons verrijkt. Diversiteit laat ons uitdagingen op meerdere manieren bekijken, waardoor we sneller en creatiever tot oplossingen komen. Diversiteit stelt ons in staat beter te begrijpen wat er in de wereld gebeurt en hoe daar op in te springen.

Diversiteit gaat niet vanzelf. Waar sommige politici beweren dat 'iemand die anders is maar extra hard zijn best moet doen', vinden wij dat getuigen van angst, luiheid of desinteresse. De overheid kan natuurlijk het omarmen van diversiteit niet afdwingen, maar kan door woord, daad en het goede voorbeeld, de toon en het tempo helpen bepalen.

De diversiteitsagenda van D66 richt zich op het actief bestrijden van discriminatie en achterstelling. Als mensen niet dezelfde kansen en mogelijkheden hebben om invulling te geven aan hun eigen leven en zichtbaar zichzelf te zijn, ongeacht achtergrond, afkomst, geslacht, seksuele oriëntatie, gender identiteit of huidskleur, dan treden we op. We nemen stelling als deze vrijheid dreigt te worden ingeperkt en treden op als religieuze of culturele gebruiken de vrijheid van de ander beperken. Daarnaast treden wij ook actief op om diversiteit, samen met de betrokken individuen, te bevorderen. Daarbij zijn gerichte kans-verhogende maatregelen en transparantie van resultaten de eerste instrumenten.

Een aantal concrete maatregelen ter omarming van diversiteit:

- Ouderschapsregelingen bevorderen de arbeidsparticipatie van vrouwen: de partner van de geboortemoeder krijgt twaalf weken betaald ouderschapsverlof.
- Vrouwen krijgen meer kansen om door te stromen naar de top, met dezelfde beloning voor hetzelfde werk. De overheid geeft daarin het goede voorbeeld en alle organisaties maken hun prestaties op dit vlak transparant. In 2021 is de grens van 30 procent vrouwen op belangrijke maatschappelijke functies doorbroken.
- We bestrijden discriminatie op de arbeidsmarkt door regels beter te handhaven en door transparantie en voorlichting. We richten ons in het bijzonder op discriminatie van vrouwen, oudere werknemers, arbeidsgehandicapten en mensen met een niet-westerse achtergrond.

- Ook in het onderwijs komt meer aandacht voor diversiteit en gelijkwaardigheid. Meisjes en kinderen met een niet-westerse achtergrond worden actief gestimuleerd ook exacte en technische vakken en opleidingen te volgen.
- We gaan etnisch profileren binnen de politie tegen.
- D66 wil dat organisaties als politie, defensie en publieke omroep en de pabo's in hun toelatingsbeleid meer nadruk leggen op diversiteit. Deze organisaties en de leraren van onze kinderen moeten een betere afspiegeling van de samenleving worden.
- We laten wet- en regelgeving aansluiten op de bestaande diversiteit aan leefvormen. We maken meerouderschap en -gezag mogelijk, ongehuwde partners die een kind erkennen kennen we automatisch ouderlijk gezag toe, we versterken de positie van kinderen in een scheiding tussen de ouders, moderniseren de vermogensgevolgen van het huwelijk en de partneralimentatie en bieden alleenstaanden mogelijkheden om voordelig te schenken en na te laten aan dierbaren.
- D66 wil volledige gelijkwaardigheid voor lesbiennes, homoseksuelen, biseksuelen, transgenders en personen met een intersekse conditie, bijvoorbeeld in regelgeving rond ouderschap en huwelijk. Bijvoorbeeld door naast de geboortemoeder en de partner ook de zaaddonor juridisch ouder kunnen laten zijn van een kind.
- D66 wil gendersensitief beleid: geen onnodige geslachtsregistratie, meer kennis over intersekse – we nemen een expliciet verbod op genderdiscriminatie op in de Algemene wet gelijke behandeling (Awgb).
- Geen diversiteit zonder veiligheid: we treden op tegen (seksueel) geweld tegen vrouwen en LHBTI's. Er komt meer aandacht voor bewustwording van het probleem, slachtoffers kunnen anoniem aangifte doen en hebben recht op bescherming na aangifte, er komt meer geld beschikbaar voor het Centrum Seksueel Geweld en er komt voldoende opsporingscapaciteit om zaken in behandeling te kunnen nemen.
- Niemand hoeft zijn oorspronkelijke nationaliteit op te geven. Dat geldt voor Nederlanders die langere tijd in het buitenland verblijven en voor mensen die naar Nederland komen.
- Ook in andere landen komen we op voor seksuele en reproductieve gezondheid en rechten (SRGR) van vrouwen en meisjes en de positie van LHBTI's.
- We trekken een grens als vrijheden van de ander worden bedreigd. Voor homofobie, antisemitisme, moslimhaat, eerwraak, vrouwenbesnijdenis, kinderhuwelijken, gedwongen huwelijken, haat zaaien en geweld tegen andersdenkenden en minderheden is geen plaats in onze samenleving.

Over de grens kijken: denk en handel internationaal

We raken steeds sterker met anderen op deze wereld verbonden. Wat elders in de wereld gebeurt, heeft grotere gevolgen voor onze levens – en andersom. Die verwevenheid kunnen we niet ongedaan maken door te doen alsof het buitenland niet bestaat. Bovendien wil D66 die globalisering niet terugdraaien. Meer contact met mensen uit andere culturen heeft ons leven verrijkt. Onze welvaart is toegenomen, we hebben ideeën en gewoonten uitgewisseld. Het bevredigt én prikkelt onze nieuwsgierigheid, verruimt onze blik. Maar onze internationale verbondenheid gaat verder. Veel verder. Wij zijn ervan overtuigd dat we onze ambities voor veiligheid, vrijheid, welzijn en ontplooiing alleen kunnen realiseren als we met andere landen samenwerken.

Dat begint met onze partners in Europa, maar op vele terreinen zijn bredere coalities noodzakelijk. Geen enkel land kan het zich veroorloven zich af te sluiten van de wereld. Een klein land met een open economie als Nederland zeker niet. Internationalisering en Europese samenwerking zijn voor D66 dan ook altijd van cruciaal belang geweest. Vanwege dat besef zijn wij vaak ook veeleisender dan andere partijen. Zo moet de Europese Unie veel beter om aan onze hoge eisen en verwachtingen te voldoen.

De steun voor Europese samenwerking staat onder grote druk. De maatschappelijke en politieke consensus brokkelt af. De internationale crises op een paar uur van Schiphol maken die tendens niet alleen zorgelijk maar levensgevaarlijk. De komende jaren zal D66 het motto 'denk en handel internationaal' dan ook met extra motivatie verdedigen en uitdragen. Wij moeten een actieve rol spelen op het wereldtoneel, onze verantwoordelijkheid nemen, onze belangen behartigen en gezamenlijk optrekken met Europese gelijkgestemden. Binnen onze landsgrenzen bouwen we bovendien aan een open, internationaal georiënteerde samenleving.

Een aantal concrete maatregelen die het internationale denken en handelen demonstreren:

- Samen met onze Europese partners werken we aan een schone en veilige toekomst door de ontwikkeling van een Energie Unie die onze energievoorziening duurzaam en minder afhankelijk van autoritaire olie-exporteurs maakt.
- We willen de obstakels voor ondernemers op de digitale markt wegnemen zodat een goed functionerende Europese markt ontstaat met meer kansen voor groei en innovatie.
- De klimaatcrisis is een mondiaal probleem. Dat kunnen we alleen oplossen als alle landen hun bijdrage leveren. Na het hoopvolle klimaatakkoord van Parijs moeten we zorgen dat de mooie beloftes leiden tot concrete acties.
- Op termijn wordt Europa onze stem in de wereld, met een gezamenlijk buitenlands- en veiligheidsbeleid, en een netwerk van EU-ambassades, zodat we met de EU als één blok onze belangen beschermen en voor onze idealen voor de vrijheden en rechten van mensen wereldwijd staan, tot en met de Veiligheidsraad.

- We gaan er alles aan doen om ervoor te zorgen dat vluchtelingen vanaf de eerste dag kunnen meedoen in Nederland, door de taal te leren en door hen een kans te geven op werk.
- Tegelijkertijd kiezen we voor een stevig investerings- en hulpbeleid om de economie en de rechtsorde in instabiele landen te versterken.
- Er is volop plaats voor buitenlandse talenten die in Nederland willen studeren of werken. Daarom bieden we ruimte voor tweetalig en Engelstalig onderwijs en steunen we initiatieven om getalenteerde studenten en docenten naar Nederland te halen.
- We stimuleren dat internationale uitwisseling en stages ook in het beroepsonderwijs steviger verankerd worden.
- We zijn trots dat mensen uit alle delen van de wereld Nederlander zijn. Niemand hoeft zijn oorspronkelijke nationaliteit op te geven om Nederlander te worden.
- Nederlanders die wonen of werken in het buitenland zijn onze ambassadeurs. Zij krijgen betere ondersteuning om te stemmen vanuit het buitenland en het organiseren van onderwijs voor hun kinderen. Zij verliezen onder geen beding automatisch het Nederlanderschap, zoals momenteel voorkomt.
- Er komt meer geld beschikbaar voor internationale samenwerking en we gaan dit budget effectiever besteden, onder meer door te investeren in het opbouwen en beschikbaar stellen van de kennis die Nederland beroemd heeft gemaakt in de wereld, zoals watermanagement, landbouw en voedselzekerheid en internationaal recht.
- Door importheffingen en andere barrières voor producten uit ontwikkelingslanden af te bouwen, geven we boeren en ondernemers daar de kans een beter bestaan op te bouwen.
- Oneerlijke belastingpraktijken bestrijden we en we stimuleren eerlijke handel, onder andere door handelsverdragen te sluiten waarmee we onze hoge eisen tot wereldwijde standaarden maken.
- Een moderne, direct inzetbare krijgsmacht is nodig als stok achter de deur voor ons internationale handelen. Daarom willen we investeren en specialiseren.

Verder kijken dan morgen: toekomstvast

Al vijftig jaar ziet D66 het als haar taak om de grote vraagstukken van morgen vandaag op de agenda te zetten. Dat deden we in 1966 door het voortdurende kraken van onze democratie op de agenda te zetten. Door in de jaren zeventig duurzaamheid in het hart van de politiek te brengen. Door keer op keer uit volle overtuiging te kiezen voor Europa. Door aan het begin van deze eeuw de discussie aan te gaan over de achterstallige hervormingen van woningmarkt, arbeidsmarkt en AOW.

D66 schuwt het niet gevestigde belangen elke keer weer ter discussie te stellen en korte termijn ongemak te verduren om daar op de lange termijn vruchten van te plukken. D66 komt op voor de belangen van grote groepen outsiders, die te lang aan de zijlijn stonden ten faveure van een kleine, machtige groep insiders. Vaak werden wij weggehoond door conservatieven op links en rechts, om vervolgens te zien dat dezelfde partijen jaren later, onnodig laat, met ons tot actie overgaan.

Een toekomstvaste politieke agenda is nooit af. Elke periode kent haar eigen vastgeroeste arrangementen of achterhaalde principes. D66 blijft er daarbij voor kiezen om dat wat niet meer van deze tijd is of niet geschikt is voor de toekomst proactief te hervormen. Omdat we daarmee sneller klaar zijn voor die toekomst en omdat snel handelen de tijd geeft om geleidelijk te hervormen. Zo werken we toe naar een toekomst die schoon, veilig, gezond, digitaal en onderling verbonden is.

Een aantal concrete toekomstvaste maatregelen:

- We gaan om naar een schone economie met weinig of geen CO₂-uitstoot. De uitstoot van CO₂ brengen we terug met tenminste 25% in 2020, 55% in 2030 en klimaatpositief in 2050. Duurzame energie is niet alleen schoon en gezond, maar ook noodzakelijk om in de toekomst economische concurrerend en geopolitiek onafhankelijk te zijn.
- Alle kolencentrales gaan dicht voor 2025, vrijstellingen voor grootverbruikers verdwijnen, in Europa maken we ons hard voor een hogere belasting op CO₂ en in eigen land betalen mensen die zelf groene stroom opwekken niet langer energiebelasting.
- In 2030 zijn drie miljoen woningen en 40% van het aantal vierkante meters aan kantoorpanden energieneutraal. Voor sociale huurders gaan we aan de slag met isolatie en huiseigenaren krijgen ruimte om te investeren door gebouwgebonden financieringsconstructies voor bijvoorbeeld zonne-energie of energiebesparing.
- We recyclen veel meer dan nu, op weg naar een economie zonder afval. Regelgeving die verhindert dat afval hergebruikt wordt als grondstof schrappen we en we maken producenten verantwoordelijk voor het verantwoord verwerken van hun producten.

- We breiden fiscale vergroening uit als onderdeel van de hervorming van het belastingstelsel. De ingewikkelde combinatie van autobelastingen vervangen we voor een systeem waarin je betaalt voor het gebruik van een auto, in plaats van voor het bezit. Daarbij kan daadwerkelijke CO2-uitstoot meegewogen worden. We stimuleren fietsgebruik met snelfietsroutes en voldoende stallingen.
- De overheid maakt, ook lokaal, ruim baan voor de komst van de schone en zelfrijdende auto.
- Toekomstvast betekent ook natuur beschermen. We beschermen de natuur door meer gebieden op land en zee een beschermde status te geven, hardere biodiversiteitsdoelen in Nederland en Europa te stellen en steviger op te treden tegen milieucriminaliteit.
- De digitale infrastructuur van Nederland heeft de snelste netwerken, dataopslag en internetknooppunten, zodat ondernemers nieuwe producten en diensten kunnen ontwikkelen. Er komt één digitale markt met Europa en koplopers om ons heen.
- We dringen de schulden op de Nederlandse woningmarkt terug door het verder verlagen van de hypotheekrenteaf trek, verlaging van het eigenwoningforfait en afschaffing van de overdrachtsbelasting.
- We moderniseren de arbeidsmarkt: we introduceren een nieuw contract voor onbepaalde tijd en we verlagen de lasten op arbeid.
- We hervormen het pensioenstelsel: met behoud van de voordelen van verplichte deelname en collectieve uitvoering geven we mensen meer keuzevrijheid en leggen het gespaarde vermogen per deelnemer vast. De overdracht van jong naar oud verdwijnt.
- We investeren in fundamenteel onderzoek en in het onderwijs komt meer aandacht voor digitale vaardigheden als programmeren.
- We stellen in de zorg gezondheid centraal in plaats van ziekte. Er komt meer aandacht voor kwaliteit en welzijnswinst en nieuwe vormen van bekostiging in de zorg, gericht op preventie. We zetten in op een generatie die gezond eet, sport en rookvrij opgroeit.
- We gaan bepaalde typen (soft)drugs veilig en gereguleerd aanbieden, om de gezondheidsschade door drugsgebruik terug te dringen en criminele winsten weg te nemen.
- We investeren in defensie en werken samen met de landen om ons heen, binnen de NAVO en in Europa, omdat dit leidt tot meer veiligheid en meer efficiëntie.

- We investeren wereldwijd in de opbouw van de rechterlijke macht, steunen de organisatie van vrije verkiezingen, waarborgen een vrije pers en media en pleiten voor een stevig ontwikkelingssamenwerkingsbeleid, om te werken aan stabiele samenlevingen en tegelijkertijd vluchtelingenstromen te voorkomen.

Innoveren en experimenteren

Wij leven in een tijd waarin verandering steeds sneller plaatsvindt. Velen van ons herinneren zich nog hun eerste computer, e-mailadres, mobiele telefoon en internetaankoop. Zaken die zeer snel gemeengoed zijn geworden en waar niemand meer zonder kan.

In deze snel veranderende wereld, willen wij ook dat elk van ons als individu op maat geholpen wordt door bedrijven, de overheid, in de zorg, in het onderwijs. Maatwerk en snelle aanpassing gaan niet samen met vanuit Den Haag in detail vastgelegde regels en draaiboeken. Dat heeft gevolgen. Er zullen verschillen ontstaan tussen scholen, ziekenhuizen en gemeenten. Deze verschillen moeten transparant zijn. In Den Haag zullen politici de illusie van centrale maakbaarheid en bijpassende politieke verantwoordelijkheid moeten loslaten. En niet alles zal altijd meteen goed gaan. Zolang we dit vervolgens herstellen en er van leren, zijn wij er van overtuigd dat de uitkomsten veel beter zijn dan die van vanuit Den Haag opgelegde eenheidsworst.

Daarom kiest D66 heel bewust voor innovatie en voor experimenten. We geven ruimte aan bedrijven, ondernemers, lokale overheden en professionals in de publieke sector om hun taak uit te voeren op de manier die zij het beste achten. Er zijn uiteraard minimumvereisten en er wordt toezicht gehouden op de kwaliteit van uitkomsten. Maar we kiezen met open ogen voor meer proberen, dingen niet overal op dezelfde manier doen en uiteindelijk het beste kiezen.

Een aantal concrete maatregelen om meer te innoveren en experimenteren:

- We investeren een miljard in innovatie, waarbij maatschappelijke uitdagingen, zoals de energietransitie en langer gezond leven, centraal komen te staan.
- D66 hervormt het Nederlandse innovatiebeleid. We stoppen met de topsectoren. Regionale netwerken zoals in Eindhoven (high tech) en Wageningen (voedsel en milieu) krijgen juist meer ruimte om te werken aan vernieuwing.
- D66 maakt publiek en privaat geld vrij door de oprichting van een publieke investeringsbank. Daarbij koppelen we de bestaande kennis en budgetten van de overheid aan geld dat bijvoorbeeld beschikbaar is bij pensioenfondsen om te investeren in schone en digitale groei, waarbij we de huidige versnippering sterk terug dringen en zorgen voor doorzettingsmacht
- D66 steunt duurzame en sociale ondernemers door samenwerking eenvoudiger te maken.
- Aanbestedingen staan vereenvoudigd open voor het mkb en zzp'ers.
- We verminderen de regeldruk voor ondernemers door niet langer iedereen vooraf te controleren, maar achteraf op basis van steekproeven.

- Overheidsdata wordt ontsloten als open data, zodat ondernemers nieuwe toepassingen kunnen ontwikkelen, zoals Buienradar.
- Door scherp mededingingsbeleid geven we kansen aan nieuwkomers.
- We maken Nederland aantrekkelijk voor innovatieve buitenlandse bedrijven en buitenlands talent door te investeren in (internationaal) onderwijs, cultuur en sport en de arbeidsmarkt te moderniseren.
- We bouwen voort op de eerdere decentralisaties en geven meer ruimte aan sterke lokale overheden, rusten lokaal bestuur en politiek beter toe en accepteren dat er verschillen ontstaan.
- Ook professionals, zoals leraren, huisartsen en wijkverpleegkundigen, krijgen meer ruimte om hun vak uit te oefenen en te innoveren.
- We experimenteren met bekostiging, snelle en betrouwbare gegevensuitwisseling en nieuwe vormen van samenwerking in de zorg.
- We investeren in uitkomstmetingen en kwaliteitsregistraties in de zorg en in eHealth.
- Gemeentes krijgen meer ruimte om te experimenteren met de uitvoering van de Bijstandswet als een soort van basisinkomen.
- We experimenteren met het online ontwikkelen van wetsvoorstellen.
- We maken ruim baan voor elektrische en zelfrijdende voertuigen.
- In de EU maken we ons hard voor flexibelere begrotingen die gericht zijn op innovatie, duurzame infrastructuur en kennis.
- We maken ons hard voor één energie- en digitale markt in de EU.
- We investeren in het opbouwen en beschikbaar maken van kennis voor andere landen op terreinen waar Nederland een koppositie heeft, zoals watermanagement, landbouw, voedselzekerheid en internationaal recht.

Wat de overheid over zorg beslist, raakt ons allemaal. Het raakt onze eigen gezondheid, en die van onze kinderen, partner, ouders en vrienden. Het raakt de kwaliteit van ons leven maar ook onze portemonnee. Wanneer het om zorg gaat, staat er veel op het spel voor ons allemaal.

Wij hebben een van de beste stelsels voor gezondheidszorg ter wereld. Onze zorg is toegankelijk voor iedereen en van hoge kwaliteit. Toch kunnen we niet tevreden achterover leunen. Ons stelsel bestaat nu ongeveer tien jaar in de huidige vorm. D66 wil binnen dit stelsel experimenteren om te verbeteren. Want het kan beter. Ons stelsel vertoont bureaucratische trekjes. Terwijl het om mensen gaat, is de menselijke maat soms zoek. Als kwetsbare patiënt, of betrokken mantelzorger, voelen we ons wel eens volstrekt onbegrepen, of vertwijfeld over wie ons nu echt helpen kan. En dan de kosten. Die lopen stevig op en het einde lijkt nog niet in zicht.

Er ligt dus een grote uitdaging. Daarbij moeten we een paar dilemma's oplossen. Als patiënt of 'zorgconsument' nemen wij het liefste zelf de regie en praten en beslissen we mee. Soms kan een patiënt die keuzes niet goed maken, omdat hij te kwetsbaar is of onvoldoende inzicht heeft in kwaliteit en consequenties – hoe zorgen we dat het in die situaties toch mogelijk is de goede keuzes te maken? Daarnaast hebben we graag maatwerk. Daar staat tegenover dat de zorg een massale omgeving is met prijzen, protocollen, checklists, en grote instellingen. Hoe zorgen we voor mensenwerk en maatwerk in de zorg?

De kosten tenslotte: sinds 1970 zijn de overheidskosten voor zorg met een factor acht toegenomen. Die kosten, zo'n € 5000 per persoon per jaar, moeten we samen opbrengen. Voeg hier de groeiende inzet van mantelzorgers en betalingen voor premie en eigen bijdragen aan toe, en we spreken over een astronomisch bedrag. De verwachting is dat de zorgkosten blijven stijgen en daarom, ondanks de verwachte economische groei, de komende jaren geen stijging van koopkracht verwacht mag worden. Hoe houden we goede zorg voor iedereen toegankelijk en op lange termijn voor de samenleving betaalbaar? Het is zaak deze kostenstijging samen met de mensen in de zorg te beheersen.

D66 wil de menselijke maat terug in de zorg – naar zorg met een menselijk gezicht – en van daaruit vernieuwend vooruit. Inventief, betaalbaar en kwalitatief beter. Want dat kan, met beleid dat zijn vertrekpunt vindt in de wensen van ons allemaal. Zo willen wij allemaal graag gezond blijven. Het belangrijkste is daarom investeren in preventie om te voorkomen dat mensen ziek worden. Daar is soms hulp bij nodig, of een nieuw inzicht of goed advies. En wanneer het tegenzit en we zorg nodig hebben, moet dit zo snel mogelijk in onze eigen, vertrouwde leefomgeving georganiseerd worden. Vooral voor de groeiende groep ouderen is dit belangrijk, en voor degenen die hen als mantelzorger bijstaan. We zullen brede zorg moeten concentreren in de buurt, voor patiënten en ter ondersteuning van mantelzorgers. Met meer aandacht voor chronisch zieken die kansen moeten krijgen ondanks beperkingen en voor mensen die re-

integreren na hun ziekte. eHealth zal de zorg ingrijpend veranderen en geeft de patiënt meer regie over eigen gezondheid en behandeling. Het helpt patiënten én professionals om heel nauwkeurig en efficiënt te monitoren en te diagnosticeren. De patiënt krijgt meer grip op de eigen situatie en het scheelt een regelmatige gang naar de arts. Voor het bedrijfsleven ligt hier een kansrijk terrein voor innovatie.

Hoogcomplexe zorg, bijvoorbeeld een openhartoperatie of longtransplantatie, hoeft niet in de buurt plaats te vinden. Die zorg concentreert zich in een aantal centra waar professionals veel ervaring opbouwen in deze complexe ingrepen en de kwaliteit nieuwe impulsen kunnen geven.

In ons stelsel staat de patiënt centraal, met de huisartsen en andere medische professionals als de eerste vertrouwenspersoon. Zorgverzekeraars spelen een cruciale rol in het bevorderen van innovatie, efficiëntie en transparantie van kwaliteit. D66 wil dit stelsel verder verbeteren.

Doorontwikkelen zorgstelsel

Het Nederlandse zorgstelsel wordt internationaal geroemd om de kwaliteit van zorg en behoort tot een van de beste zorgstelsels van Europa. Voor iedereen is een verzekering toegankelijk en het overgrote deel van het zorgaanbod is gegarandeerd via een ruim basispakket. Bovendien zijn de uitvoeringskosten sinds het ziekenfonds gedaald en is de solidariteit geborgd. Maar we zijn er nog niet en verdere uitkristallisering is nodig om kwaliteit hoog, zorg betaalbaar en toegankelijk te houden. D66 wil dat zorgaanbieders, in samenspraak met zorgverzekeraars en patiënten, zich nadrukkelijk bezighouden met het inzichtelijk maken en bevorderen van kwaliteit, op basis van maatstaven die zijn vastgesteld door professionals. Onnodige behandelingen en verkeerde prikkels komen nog teveel voor. D66 wil samen met patiënten, verzekeraars en zorgaanbieders bekijken waar verbeteringen mogelijk zijn en hoe deze knelpunten opgelost kunnen worden. En daarnaast wil D66 onderzoeken hoe financiële belemmeringen voor mensen met chronische aandoeningen beperkt kunnen worden, zodat de toegankelijkheid van zorg niet onder druk komt te staan. Dat vraagt ook om ruimte voor experimenten met de bekostiging van zorg en voor innovatie, om het zwaartepunt in de gezondheidszorg te verschuiven van het behandelen van ziekte naar het bevorderen van gezondheid.

Liever voorkomen dan genezen: een rookvrije generatie die gezond eet en sport

Het is voor iedereen altijd het beste dat een zorgvraag voorkomen wordt. De maatschappij en de gezondheidszorg zouden in de kern gericht moeten zijn op gezondheid. Voor duurzame gezondheid is veel meer nodig dan zorg, bijvoorbeeld toepassing van kennis over voeding. D66 wil in alle geledingen van de zorg meer aandacht voor de bescherming van gezondheid. Dit maken we eenvoudiger door ruimte te bieden aan experimenten rond bekostiging van

gezondheidszorg en voor samenwerking tussen instellingen die levensstijl, gezondheid en zorg raken. Een bijzonder speerpunt is en blijft roken – nog steeds een zeer grote belasting voor onze gezondheid. Het is ons streven dat de volgende generatie een rookvrije generatie wordt. Dat bereiken we door een combinatie van voorlichting, gereguleerd aanbod en gereguleerde marketing. Jongeren zijn zich vaak onvoldoende bewust van de schadelijke effecten van overmatig alcoholgebruik. D66 vindt het belangrijk dat hier in het onderwijs meer aandacht aan wordt besteed. De overheid heeft hier ook een taak in door in publiekscampagnes duidelijk te wijzen op de risico's van onverantwoorde alcoholconsumptie.

Daarnaast zijn wij een voorstander van een actief voedingsbeleid dat gezonde patronen in de kindertijd aanleert door betere voedselvoorlichting, een actief voedingsbeleid in kindertijd, bescherming van kinderen tegen marketing en impulsaankoop van ongezonde producten en ook voor volwassenen voldoende keuze in onder andere bedrijfsrestaurants.

De overheid moet mensen stimuleren te sporten en te bewegen: door hier vroeg op school mee te beginnen, maar ook door het zekerstellen van infrastructuur. De overheid maakt met zorgverzekeraars afspraken om gezamenlijk een substantieel bedrag te investeren in het stimuleren van de gezondheid van Nederland.

De rol van de huisarts

De huisarts is voor de meeste mensen al de toegangspoort tot de zorg: zij spelen een cruciale rol bij het vinden van goede specialistische ondersteuning en bij preventie en het voorkomen van zorgvraag. Door te vertellen dat huisartsenzorg niet van het eigen risico afgaat, kunnen we het mijden van zorg voorkomen en kan de huisarts zijn taak beter uitoefenen. D66 wil deze rol verder versterken omdat we daarmee betere, snelle zorg dichtbij mogelijk maken. Dat begint met het bevorderen van samenwerking tussen huisarts, apotheker, jeugdhulp en welzijn in de wijk – bijvoorbeeld in gezondheidscentra of praktijkteams – en met meer innovatie in huisartsenzorg. Met meer ondersteuning door praktijkondersteuners huisartsenzorg (POH's) zijn huisartsen in staat efficiëntere en betere zorg te verlenen. Wij willen experimenteren met bekostiging gericht op het bevorderen van gezondheid en het voorkomen van zorgvraag – bijvoorbeeld via populatiebekostiging of door een deel van de huisartsenvergoeding te bestemmen voor innovatie. Voor ondersteuning bij complexe transmurale ketenzorg willen wij dat huisartsen gebruik kunnen maken van tweedelijns verpleegkundig specialisten of nurse practitioners. We willen ook experimenteren met 'kijk- en luistergeld' voor huisartsen en specialisten, zodat zij niet een perverse prikkel hebben om onnodig diagnoses te stellen en interventies voor te schrijven. Daarnaast willen we financiële prikkels en budgetten die zorg in instellingen (intramurale zorg) aanjagen wegnemen. Net als prikkels die investeringen in eHealth belemmeren. Wij willen dat huisartsen als professionals de ruimte krijgen om, met minimale bureaucratie, deze rol te vervullen. Dat vertrouwen in en de verantwoordelijkheid van de arts gaat gepaard met hoge verwachtingen. Een goede professional werkt aan geleverde

zorgkwaliteit, houdt kennis en vaardigheden up-to-date en zorgt bijvoorbeeld met flexibele openingsuren voor betere toegankelijkheid.

Meer zorg dichtbij

D66 wil meer doen om de basiszorg in de buurt te versterken. Daarbij denken we met name aan zorg voor chronische patiënten met bijvoorbeeld diabetes of de ondersteuning van mantelzorgers die zorgen voor dementerenden. Deze zorg willen we in de buurt organiseren. Dat vraagt om nieuwe vormen van zorginstellingen tussen de eerste (de huisarts) en de tweede lijn (het ziekenhuis) in. Deze instellingen kunnen zorg bieden die dichterbij, meer gespecialiseerd en ook nog goedkoper is. Daarbij investeren we in wijkverpleegkundigen die voor chronische patiënten het gezicht van de zorg in de wijk zijn en die veel zorgvragen, bij bijvoorbeeld huisartsen, kunnen voorkomen. Deze verandering vraagt samenwerking tussen ziekenhuizen, huisartsen, wijkverpleegkundigen en gemeente, met steun van zorgverzekeraars. D66 wil ruimte bieden voor experimenten, onder andere met bekostiging en veilige, snelle en betrouwbare gegevensuitwisseling, maar ook met mededinging, en vervolgens de successen verder uitrollen.

D66 vindt de inzet van vrijwilligers en actieve bewoners belangrijk. D66 wil de bureaucratische barrières die mooie initiatieven in de weg staan wegnemen en meer experimenteeruimte bieden. Daarnaast wil D66 de toegankelijkheid van vrijwilligerswerk vergroten, zeker ook voor werklozen en asielzoekers.

Eigen regie versterken

Patiënten nemen het liefste zelf de regie en willen meepraten en -beslissen. Soms kunnen patiënten geen goede keuzes maken, omdat ze te kwetsbaar zijn of onvoldoende inzicht hebben in kwaliteit en consequenties. De huisarts, specialist, verpleegkundige of onafhankelijke cliëntondersteuner zorgt ervoor dat de patiënt mee kan beslissen over de zorg door de juiste informatie beschikbaar te stellen en te adviseren. Daarnaast publiceren ziekenhuizen en zorgverzekeraars de kosten van behandelingen die binnen het eigen risico vallen. Op deze manier heeft de patiënt ook financieel meer regie. Gezamenlijke besluitvorming is goed voor patiënt én zorgverlener. Dit is niet nieuw, maar nog niet breed ingevoerd en vraagt allereerst om vertrouwen tussen patiënt en arts. Dat wordt bevorderd door de patiënt de eigen huisarts te laten kiezen. De versterkte eerstelijnszorg geeft de huisarts meer middelen en meer inzicht om zijn rol te vervullen waardoor deze ook minder snel hoeft door te verwijzen. Geholpen door meer en betere kwaliteitsinformatie kunnen artsen hun adviezen op objectieve feiten baseren. Deze advies- en navigeerrol kost tijd en daarmee geld. De overheid geeft zorgverleners hier budget voor waar dit nu nog niet gedekt is door een vaste patiëntenvergoeding of een budgetcode (DBC).

Verbeteren kwaliteit – weten en delen wat werkt

Er zijn in de zorg grote verschillen in de geleverde zorgkwaliteit. De kans op complicaties en bijwerkingen verschilt sterk tussen instellingen en artsen. Natuurlijk willen artsen en verpleegkundigen als professionals zelf steeds betere zorg leveren. En patiënten willen kunnen kiezen voor de beste zorg. Door informatie over kwaliteit beschikbaar te maken voor patiënten en hun huisartsen krijgen zij meer regie en verbetert de kwaliteit. Daarom moet de overheid stimuleren en faciliteren dat zorgverleners en patiënten (vertegenwoordigers) manieren ontwikkelen om de kwaliteit van zorginstellingen en artsen inzichtelijk te maken. De overheid kan dit stimuleren door te zorgen voor de ontwikkeling van een nationaal platform waarop ondernemende artsen of anderen kwaliteitsregistraties kunnen starten. Daarnaast kan de overheid in woord en daad stimuleren dat informatie over kwaliteit beschikbaar komt en wordt gebruikt. Wij kunnen ons voorstellen dat er zelfs disciplines zijn waar de overheid dit verplicht, omdat de verwachte gezondheidswinst heel groot is.

Wij willen dat zorgverzekeraars zich nadrukkelijk bezighouden met het inzichtelijk maken en het bevorderen van kwaliteit. Zorgverzekeraars moeten aangeven op wijze de kwaliteit van zorg een rol heeft gespeeld bij de inkoop van de zorg bij de zorginstellingen die zij hebben gecontracteerd. Daarbij spelen preventie en ketenzorg een rol. De overheid maakt ruimte voor zorgverzekeraars om daar meer mee te experimenteren en voert een innovatieagenda met vernieuwing en implementatie van reeds bewezen interventies. Dit kan versterkt worden door experimenteerruimtes te creëren, bijvoorbeeld in de vorm van een pilotregio waar zowel met interventies als met kwaliteitsmeting geëxperimenteerd kan worden. Het Radboudumc in Nijmegen heeft met twee verzekeraars een nieuw soort zorgcontract afgesloten, waarbij de kwaliteit van de zorg leidend is, in plaats van het aantal verrichte medische handelingen. Dit soort initiatieven ziet D66 graag. Met de sterke nadruk op de kwaliteit van zorg is er geen ruimte voor winstuitkering door zorgverzekeraars. Winstuitkering leidt tot verkeerde prikkels.

Ook de kwaliteit van de door zorgverzekeraars geleverde diensten moet hiermee beter vergelijkbaar worden, waarbij online vergelijkers een grote rol kunnen spelen in het creëren van transparantie maar wel met waarborgen voor onafhankelijkheid en privacy. Tenslotte geeft de overheid zelf het goede voorbeeld door in het eigen beleid bij 'waarde' altijd te redeneren vanuit kwaliteit van leven en niet alleen vanuit kosten. De overheid speelt ook een rol in het beperken van bureaucratie en de beheersing van het aantal geregistreerde indicatoren. De minister heeft tot taak de bureaucratie te verminderen. Dat lukt alleen wanneer ook de verschillende zorgsectoren, toezichthouders en financiers hierin gezamenlijk optrekken. Vertrouwen, betrokkenheid en openheid vormen de noodzakelijke basis voor minder procedures. De overheid stimuleert een vermindering van de bureaucratische lasten door zorgverzekeraars te verbieden meer gegevens bij zorginstellingen uit te vragen dan volgens het overeengekomen aantal kwaliteitsindicatoren.

Experimenten om de zorg nog meer patiëntgericht te maken

Het belang en de gezondheid van de patiënt vraagt er om dat zorgverleners meer samenwerken. Zeker bij chronisch zieken en patiënten met meerdere aandoeningen. Daarnaast moeten ze meer sturen op preventie. De manier van vergoeden van zorg en de deelbelangen van verschillende zorgverleners maken dit soms moeilijk. Daarom moeten financiële schotten en belangen worden doorbroken. D66 wil, binnen het huidige zorgstelsel, experimenteren met vormen van zorgbekostiging die het vervangen van dure door goedkopere zorg, preventie en vroegsignalering en -interventie bevorderen. Dit kan bijvoorbeeld door met populatiebekostiging te experimenteren. Om dit mogelijk te maken, maakt de overheid afspraken met zorgverzekeraars en gemeenten over die experimenten en verschaft ze de benodigde speelruimte door flexibele toepassing van mededingingsregels. Regionale zorgnetwerken zouden daarbij, rondom specifieke vormen van zorg, als één geheel kunnen worden gecontracteerd en afgerekend op kwaliteit van geleverde zorg of preventie. De minister neemt de regie over versimpeling van bekostiging binnen de bestaande DBC-systematiek. Deze is onnodig bureaucratisch geworden. Tenslotte willen we vooral in de langdurige zorg experimenteren met persoonsvolgende bekostiging of een persoonsgebonden budget (PGB) met een nieuwe vorm van trekkingsrecht. D66 blijft voorstander van meer persoonsgebonden budgetten die patiënten de regie geven over de inrichting en invulling van hun zorg.

Echt patiëntgerichte zorg houdt ook meer rekening met verschillen tussen patiënten. Bijvoorbeeld tussen vrouwen en mannen, maar ook tussen mensen met een westerse en mensen met een niet-westerse achtergrond. Zij verschillen namelijk niet alleen in de manier waarop zij het effectiefst benaderd kunnen worden, maar ook in de effectiviteit van sommige geneesmiddelen of behandelmethoden.

Versterken patiëntenorganisaties

Patiëntenorganisaties geven de patiënt een stem en spelen een belangrijke rol bij veranderingen rond meer eigen regie, verhoogde kwaliteit en meer patiëntgerichte zorg. D66 wil dat zij bij deze interventies en experimenten een stem hebben in de details rond uitvoering en de evaluatie.- Om de patiëntenorganisaties in staat te stellen deze rol als derde partij volwaardig te kunnen uitoefenen, wil D66 hun financiering structureel verbeteren.

Ziekenhuizen nog beter

D66 wil in de hoogwaardige, maar ook kostbare ziekenhuiszorg de juiste balans vinden tussen specialisatie en concentratie van complexe zorg en goede brede zorg in de regio. Daarbij verwachten wij dat er uiteindelijk meer locaties met brede zorg in de zogenaamde anderhalve lijn (tussen de huisarts en de specialist in) ontstaan, er een groot aantal ziekenhuizen met goede

brede zorg nodig is en er beduidend minder locaties met complexe zorg nodig zijn. Dit wordt nog versterkt door de opkomst van eHealth, waardoor steeds meer zorg buiten de muren van een ziekenhuis plaatsvindt. Vastgoed en bedden worden minder belangrijk, voorkomen dat mensen ziek worden belangrijker. Bij de bouw en renovatie van ziekenhuizen moet een fundamentele scheiding komen tussen het basisgebouw en de zorgspecifieke invulling, om te kunnen inspelen op een veranderende zorgvraag. Op deze manier wil D66 bijdragen aan toekomstbestendige ziekenhuizen. Dat betekent een geleidelijke, maar grote, verandering en vereist samenwerking en overleg tussen ziekenhuizen, zorgverzekeraars en aanbieders in de eerste lijn. De minister neemt samen met de zorgverzekeraars en de beroepsverenigingen de regie in dit proces. Een langetermijnperspectief is nodig, zodat het pad naar een nieuw landschap ingezet kan worden. Bij dit proces stelt D66 bij toepassing van de mededingingswet het belang van de patiënt en de invloed op geleverde zorgkwaliteit in relatie tot kosten voorop. Onnodige belemmeringen voor samenwerking of herschikking worden voorkomen.

De vereiste veranderingen van ziekenhuizen om deze betere zorg te leveren, vragen erom dat bestuurders besluiten tot bijvoorbeeld samenwerking eenvoudiger kunnen nemen. Maatschappen en specialisten BV's maken dit moeilijker. D66 wil daarom dat specialisten zo snel mogelijk werknemers worden van ziekenhuizen.

Investeren in innovatie zoals eHealth

De gezondheidszorg staat bol van innovatie. Innovatie helpt de kwaliteit van zorg te verhogen, maakt preventie en het leven met aandoeningen draaglijker en kan ook zorgkosten helpen verlagen. D66 wil dat Nederland vooroploopt met zorginnovatie. D66 wil zorgaanbieders stimuleren om meer gebruik te maken van eHealth-oplossingen, zoals patiënten portalen en apps. Waar nodig wordt ruimte gemaakt voor experimenten, bijvoorbeeld wanneer uitwisseling van (patiënt-)informatie nodig is. Onder voorwaarden staan we privaat kapitaal toe in innovatieve zorg, mede omdat nieuwe toetreders een belangrijke bron van innovatie kunnen zijn. Een fonds voor zorginnovatie, gericht op grote doorbraken, zou nieuwe aanbieders moeten ondersteunen. Patiënten en hun vertegenwoordigers moeten nauw betrokken worden bij innovatie. Ook procesinnovaties die leiden tot kwaliteitsverbetering of kostenverlaging verdienen aandacht.

Om gezondheidsrisico's te beheersen is er sprake van een toelatingstoets voor nieuwe geneesmiddelen door het College ter beoordeling van geneesmiddelen (CBG). D66 wil dat het CBG ook de toelating van nieuwe hulpmiddelen beoordeelt. Het toetsingskader mag, zeker voor levensreddende middelen, geen onnodig vertragende factor vormen.

Dure geneesmiddelen

Er zijn gelukkig baanbrekende medicijninnovaties. Mede daardoor komen er ook meer dure geneesmiddelen beschikbaar, vooral voor complexe ziektes, zoals kanker. Vaak zijn deze geneesmiddelen niet genezend, maar levensverlengend. Voor patiënten zijn zij een laatste strohalm. D66 wil de bestaande praktijk van een niet-gepolitiseerd advies over toelating en vergoeding van medicijnen door professionals en patiëntenorganisaties versterken. Ook als dit leidt tot de keuze een medicijn niet op te nemen wegens onvoldoende gezondheidsbatens in verhouding tot de kosten. Door te streven naar transparantie in de kostenopbouw van dure medicatie kan de onderhandelingspositie van de minister versterkt worden en kan een lagere prijs bedongen worden. Daarnaast wil D66 dat tussen zorginstellingen en ook binnen Europa samengewerkt wordt op het vlak van inkoop van medicijnen. Uiteraard binnen heldere mededingingskaders. Verder wil D66 dat op Europees niveau onderzoek wordt uitgevoerd naar alternatieve financieringsmodellen voor dure medicijnen. De invloed van farmaceutische bedrijven op artsen en patiëntenorganisaties vereist continue waakzaamheid – zij moet transparant zijn en worden teruggedrongen. Perverse prikkels bij inkoop en distributie van dure geneesmiddelen moeten worden weggenomen. De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport functioneert als regiehouder bij de implementatie van de maatregelen die nodig zijn om de toegang van patiënten tot dure geneesmiddelen te borgen.

Tevens wil D66 dat Nederlandse universiteiten hun maatschappelijke verantwoordelijkheid nemen met betrekking tot dure medicijnen. Universiteiten worden namelijk grotendeels gefinancierd met belastinggeld. Veelbelovende werkzame stoffen voor nieuwe geneesmiddelen worden door deze onderzoeksinstellingen voor verdere ontwikkeling doorverkocht aan bedrijven. Hierbij worden er licentieovereenkomsten gesloten. D66 wil dat bij deze overeenkomsten het uitgangspunt wordt gehanteerd dat iedere geneeskundige stof die aan de universiteit wordt ontdekt, toegankelijk moet zijn voor alle patiënten in Nederland en de rest van de wereld. D66 wil dat de overheid universiteiten ondersteunt met het opstellen van de licentievoorwaarden, zodat uiteindelijke winsten terugvloeien naar de universiteiten en de samenleving.

D66 wil het voorschrijven van biologisch afbreekbare geneesmiddelen bevorderen door bij het voorschrijven bij gelijke werking en kosten voorkeur te geven aan een biologisch beter afbreekbaar geneesmiddel.

Belang van privacy en medisch beroepsgeheim

Mede als gevolg van digitalisering, innovaties rond eHealth, preventie en de toenemende kracht van big data is er meer en meer mogelijk. Dit biedt enorme kansen voor gezondheid, maar brengt ook risico's voor privacy met zich mee. Dit kan beperkingen opleveren voor het delen van tot de individuele patiënt herleidbare gezondheidsinformatie, maar dat mag niet verworden tot

een oneigenlijk argument tegen zorginnovatie. De patiënt heeft altijd het recht te beschikken over zijn medische gegevens. D66 streeft naar een gedecentraliseerde uitwisseling van gegevens, zodat medische informatie niet buiten het zicht van arts en patiënt uitgewisseld kan worden en het medisch beroepsgeheim onaangetast blijft.

Geestelijke gezondheidszorg: professioneel en met menselijke maat

Ook in de geestelijke gezondheidszorg (GGZ) is voorkomen beter dan genezen. Daarom wil D66 werk maken van preventie en het bespreekbaar maken van psychische problemen, vooral ook onder jongeren en op de werkvloer. Veel mensen wachten te lang met het zoeken van hulp uit angst voor stigmatisering. Als je er vroeg bij bent, kan medische hulp worden voorkomen. Anderzijds moeten we ervoor waken dat vroege signalering leidt tot behandeling van problemen die vanzelf overgaan. Om deze balans te vinden is laagdrempelige toegang tot GGZ noodzakelijk. Juist door de decentralisaties van bijvoorbeeld de jeugdhulp is lokale GGZ-expertise belangrijk, bijvoorbeeld door GGZ-expertise in sociale wijkteams op te nemen. Via kennisontwikkeling en kennisdeling tussen alle betrokken partijen in het GGZ-domein zorgen we voor verbetering van de zorg. D66 wil dat bij de behandeling van fysieke aandoeningen, zoals kanker, psychosociale zorg altijd onderdeel kan uitmaken van de behandeling. Wij waarborgen dat er in de GGZ een gevarieerd aanbod is aan hulpverleners, zodat mensen terecht kunnen bij een hulpverlener die goed bij hen past.

Mensen met zware psychische problemen kunnen ernstige overlast veroorzaken. D66 vindt dat ook verwarde mensen recht hebben op een plek in de samenleving. Hiertoe zal de maatschappelijke opvang en GGZ-opvang moeten worden versterkt. Daar waar er onaanvaardbare risico's zijn, moeten er voor acute zorg 24 uur per dag voldoende veilige plekken zijn.

Rust in langdurige zorg

In de langdurige zorg is de afgelopen jaren heel veel veranderd. D66 wil dat de decentralisaties de komende jaren de kans krijgen hun toegevoegde waarde te laten zien. Wij waren en zijn voorstanders van die decentralisaties, omdat ze de kans tot maatwerk en betere samenwerking tussen zorg en welzijn en bijvoorbeeld ook onderwijs bieden. Het maakt betere kostenbeheersing mogelijk, omdat brede domein overschrijdende zorg ook betere en dus efficiëntere zorg is. De komende jaren zullen we, gemeente na gemeente, de resultaten zien. We moeten dan wel zorgen dat transparant is wat werkt en wat niet werkt. Daarbij zullen we zeker successen zien, maar ook uitdagingen en problemen. Wij willen dat gemeenten de komende jaren van elkaar leren en hun prestaties vergelijken, maar willen dat de rijksoverheid niet vervalt in een reflex van detailsturing en gelijkschakeling. De regeldruk in de langdurige zorg moet de komende periode omlaag. De aandacht moet weer naar de zorg kunnen gaan in plaats

van naar de administratie.

Een voorwaarde voor decentralisatie is vertrouwen in de gemeentelijke overheid en de lokale democratie om haar scherp te houden.

In de gehandicaptensector moeten de komende periode ouder en kind weer centraal komen te staan en het beleid zich naar die belangen voegen door te zorgen voor maatwerk en toegankelijkheid.

Zorgen om verpleeghuiszorg

Doordat we door een betere zorg langer thuis wonen, verandert ook het karakter van het verpleeghuis. We verblijven daar steeds korter, met complexere problemen en een intensieve zorgbehoefte. Het verpleeghuis wordt daardoor steeds meer het verlengstuk van het ziekenhuis en is tegelijk voor velen het laatste thuis. Met al die veranderingen moeten we blijven zorgen dat zorg en verblijf zoveel mogelijk op maat van de cliënt zijn. Intimiteit en seksualiteit is bijvoorbeeld belangrijk, de behoefte hieraan verdwijnt niet als je gehandicapt bent of in een verpleeghuis woont. Toch is in deze instellingen niet altijd aandacht voor deze behoeften. Pesten en buitensluiten komt in de ouderenzorg dagelijks voor. D66 wil instellingen waar mensen langdurige zorg ontvangen stimuleren om in de huisregels expliciete aandacht te hebben voor tolerantie voor elkaar en voor de persoonlijke vrijheid om te mogen zijn wie je bent. Dit kan bijvoorbeeld door het stimuleren van een Roze Loper. Ook persoonsvolgende bekostiging zou meer maatwerk kunnen bevorderen.

De komende kabinetsperiode wil D66 dat er transparantie komt over kwaliteit van de verpleeghuiszorg. Ook vindt D66 het belangrijk dat onderzoek wordt gedaan naar de verzwaring van de zorgfunctie die op dit moment plaatsvindt in de verpleeghuizen. Met de resultaten hiervan kan een volgend kabinet dan aan de slag. Van gemeenten vragen wij nu al aandacht om deze woningen zo te bouwen dat deze passend gemaakt kan worden op de nu nog onbekende, maar ongetwijfeld veranderde zorg- en ouderenvraag.

Bijzondere aandacht voor kwetsbare groepen

Er is een aantal zeer kwetsbare groepen die zorg ontberen en soms zorg ontwijken. Binnen de zorg moet er genoeg aandacht zijn voor kindermishandeling, oudermishandeling en huiselijk geweld. Zorgverleners zijn in de positie om deze misstanden vroeg te signaleren en hebben ook de vertrouwenspositie om hulp te verlenen. Toch is er vaak sprake van spanning tussen de wens zorg te bieden, en het medisch beroepsgeheim. Met zorgverleners, voornamelijk huisartsen en wijkverpleegkundigen, moet gewerkt worden aan oplossingen om beide te combineren. D66 wil voor de problematiek rond kwetsbare ouderen een nieuwe ambtsdrager toevoegen aan de Nationale ombudsman: de Ombudsman voor ouderen.

Opvanglocaties in Nederland zijn overvol, mede als gevolg van de sterke toename van het aantal daklozen in de laatste jaren. Zij weten bovendien niet altijd de weg naar hulp te vinden. Het gaat om mensen die het vaak niet meer op eigen kracht redden. D66 vindt het de taak van ons allemaal om extreem kwetsbare mensen beter op te vangen. Lokale initiatieven, zoals bijvoorbeeld het Straat Consulaat in Den Haag, kunnen hier een belangrijke rol in spelen. Op de eerste plaats moeten knelpunten bij het vroegtijdig signaleren opgelost worden, zodat minder mensen in deze situatie terechtkomen. Ook de toegang tot de schuldhulpverlening moet worden verbeterd. Het komt nog steeds voor dat gemeenten daklozen, onder wie zwerfjongeren en alleenstaande moeders met kinderen, een plek in de opvang weigeren. De rijksoverheid moet knelpunten in de toegankelijkheid van de opvang samen met de gemeenten oplost. Daarnaast wil D66 dat gemeenten actief ondersteuning aanbieden aan deze kwetsbare mensen. Voor mensen die geen zorgverzekering kunnen afsluiten, moet er een passende regeling voor noodzorg komt.

Zorgen voor kwetsbare kinderen: jeugdhulp

Er zijn helaas veel kwetsbare kinderen en jongeren die hulp nodig hebben. Deze kinderen moeten die hulp krijgen. Daarvoor is het nodig dat de, soms vele, instellingen die daarvoor zorgen, samenwerken en maatwerk leveren. Bij de uitwisseling van persoonsgevoelige gegevens tussen deze instellingen mag de privacy van het kind en zijn ouders niet uit het oog worden verloren. De behoeften van het kind staan daarbij centraal. D66 was en is daarom voorstander van de decentralisatie van de jeugdhulp, met uitzondering van de jeugd-GGZ. Die overgang is nog maar net begonnen. De decentralisatie krijgt vorm, maar er is ook nog veel onrust door wachtlijsten en een gebrek aan uniformiteit. Eén van de problemen bij de jeugdhulp is dat de zorgaanbieders te veel administratieve last ervaren. De gemeenten ervaren op hun beurt dat de gegevens niet juist of op tijd worden aangeleverd. D66 wil daarom dat de overheid faciliteert dat gemeenten eenzelfde standaard voor die administratie gaan gebruiken. De inbedding van de jeugd-GGZ verdient bijzondere aandacht omdat er aan de ene kant behoefte is aan nauwe samenwerking met de brede jeugdhulp en aan de andere kant ook met psychische, psychiatrische en bredere medische zorg.

Gemeenten worden gestimuleerd om regionaal samen te werken om de beschikbaarheid van schaarse en vaak dure zorg zeker te stellen. Zorgaanbieders zullen zich met behoud van professionaliteit sector overstijgend moeten richten op gemeenten en regio's. Zo kan de effectiviteit van de zorg omhoog en kunnen administratieve lasten omlaag. De primaire verantwoordelijkheid hiervoor ligt bij gemeenten die daar, binnen landelijke kwaliteitskaders, de ruimte voor krijgen. Daarbij moedigt D66 gemeenten en aanbieders aan burgers te betrekken bij de inrichting van hun jeugdhulp.

D66 zal in de komende kabinetsperiode inzetten op het verder ontwikkelen en flexibiliseren van de jeugdgezondheidszorg, gericht op vroegsignalering, vroeg-interventie en een betere aansluiting op de jeugdhulp. D66 wil dat het Familiegroepsplan meer wordt toegepast.

Het tegengaan van kindermisbruik en mishandeling hebben bijzondere aandacht. De veiligheid van kinderen moet beter geborgd worden in de jeugdhulp door een betere signalering en snelle interventies. Waarheidsvinding moet voorop staan, zodat alle partijen – allereerst het kind – gehoord worden. Wij zien een abrupte overgang van intensieve begeleiding naar hulp op afstand wanneer kinderen achttien jaar worden. Dat gaat soms ten koste van deze jongvolwassenen. We willen voorkomen dat kinderen wanneer zij achttien worden, volledig van de zorgradar verdwijnen, zonder dat dit in de weg staat van hun vrijheid en zelfstandigheid. D66 wil dat de komende jaren gezocht wordt naar en geëxperimenteerd wordt met oplossingen.

D66 wil meer aandacht voor seksuele gezondheid. D66 wil dat anonieme SOA-testen laagdrempelig voor iedereen toegankelijk zijn. D66 zet daarnaast ook in op preventie.

Minder medicijnen voor kinderen

Wij maken ons zorgen over het hand over hand toenemende gebruik van medicijnen door kinderen. Veel te veel kinderen zijn chronisch gebruiker van middelen tegen bijvoorbeeld depressie, drukte of angst. D66 wil dat artsen terughoudender zijn in het voorschrijven van medicijnen en dat er meer naar alternatieven wordt gezocht, ook als die meer behandelijd en meer werk van de arts vragen. Met medicatie bij ongewenst of onbegrepen gedrag, bijvoorbeeld het drogeren van ouderen in een verpleeghuis, moet ook met terughoudendheid worden omgegaan.

Aanpakken kinderarmoede

400.000 kinderen groeien op in een gezin dat rond moet komen van een huishoudinkomen onder of rond het sociaal minimum. Ongeveer 127.000 kinderen leven in een gezin dat zich minstens vier jaar lang in die situatie bevindt. Onderwijs en werk zijn de belangrijkste ladders om armoede te ontstijgen en daarom investeren we sterk in kansen. Maar daarnaast wil D66 ook gericht kinderarmoedebeleid. Uitvoerende verantwoordelijkheden voor participatie en jeugdhulp liggen bij gemeenten, omdat dit ruimte biedt voor maatwerk. De financiering van deze activiteiten vindt plaats vanuit het gemeentefonds, zonder specifieke oormerken. D66 wil geen nadere verplichting van gemeenten, maar zal zelf lokaal van kindarmoede een prioriteit maken en streeft daarbij naar een integrale aanpak, uitgaand van één plan per familie, met één aanspreekpunt. Landelijk zorgen we dat er meer geld beschikbaar komt voor de kinderen die het hardst nodig hebben. Bijvoorbeeld door de kinderbijslag te integreren in een kindgebonden budget en zo bestaande regelingen meer te richten op de mensen die de hulp echt nodig hebben.

Vrijheid voor mensen met een beperking

D66 staat voor de vrijheid om jezelf te zijn. Ook mensen met een beperking moeten de vrijheid krijgen om in de samenleving volwaardig mee te kunnen doen. Dit vraagt om een toegankelijke samenleving en het wegnemen van drempels. Daarom heeft D66 het VN-Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap met kracht ondersteund. Toegankelijkheid moet de norm worden; ontoegankelijkheid de uitzondering. Het gaat daarbij bijvoorbeeld om fysieke toegankelijkheid van gebouwen of openbaar vervoer, maar ook bijvoorbeeld de toegankelijkheid van informatie, zoals websites die raadpleegbaar zijn voor mensen die blind of slechtziend zijn.

Het is nu aan de gemeenten om er in de praktijk op toe te zien dat barrières voor mensen met een handicap, bijvoorbeeld dat assistentiehonden nog steeds niet overal welkom zijn terwijl dit wel in de wet is opgenomen, worden weggenomen. D66 zet zich ervoor in dat deze wetgeving op alle niveaus wordt nagevolgd.

Sport en bewegen als kernonderdeel van preventie

De brede steun van D66 voor sport en bewegen vormt een hoeksteen van het preventiebeleid. D66 is van mening dat sport en bewegen onontbeerlijk zijn voor een gezonde en vitale bevolking – voor jong of oud, arm of rijk, met of zonder handicap, ongeacht afkomst. Nog niet voor iedereen is het echter normaal om te gaan sporten en dat een leven lang te blijven doen. Naast de aandacht voor sport in het onderwijs spelen buurtsportcoaches hierin een belangrijke, stimulerende rol. Wij vinden dat het werk van de buurtsportcoaches moet worden voortgezet en worden uitgebreid in wijken waar de sportparticipatie laag is en het vermogen tot zelforganisatie (aanvankelijk) beperkt is. Een studie-, werk- en woonomgeving die sporten en bewegen stimuleert is van groot belang, inclusief actieve vormen van woon-werkverkeer. De overheid kan zelf het voortouw nemen wat betreft fysieke voorzieningen. Werkgevers worden gestimuleerd bij te dragen aan de gezondheid en inzetbaarheid van hun werknemers door beweeg- en vitaliteitsprogramma's. Interventies die volwassen inactieve Nederlanders helpen om uiteindelijk op eigen kracht structureel in beweging te komen en te blijven, steunen wij.

De voordelen van sporten en bewegen gaan verder dan alleen zorg. Investeren in sport is vaak een goede investering in welzijn en leefbaarheid. D66 wil daarom dat lokale overheden de ruimte krijgen en nemen om in sport te investeren als onderdeel van hun sociale zaken- en welzijnsbeleid. Landelijk willen we dat een bewindspersoon zich verantwoordelijk voelt voor een sportagenda die een belangrijk onderdeel vormt van haar of zijn takenpakket.

Het gaat om sport, niet om hoe die georganiseerd is

In Nederland hebben wij een rijk sportverenigingsleven. Vrijwilligers zorgen daar, met gerichte steun van vooral de lokale overheid bij met name het aanbieden van faciliteiten, voor een bloeiend sportleven voor jeugd en volwassenen. Sportverenigingen en sportvelden zijn plekken

waar dwarsdoorsneden van de samenleving elkaar ontmoeten en met elkaar plezier hebben. Dat is een groot goed en moet in een tijd van toenemende maatschappelijke tweedeling gekoesterd worden. Diversiteit van sportverenigingen verdient daarom steun. De overheid biedt ruimte aan verenigingen om zich aan te passen aan veranderende behoeften van sporters, zoals het sporten op andere tijden of in nieuwe spelvormen.

Tegelijkertijd zien we dat met name volwassenen buiten verenigingsverband sporten en actief bewegen. Alleen of met anderen en op een tijdstip dat het haar of hem uitkomt. D66 wil graag dat de overheid actief inspeelt op deze veranderende vraag en de ongeorganiseerde sport en de commercieel georganiseerde sport, net als de meer traditioneel georganiseerde sport, betreft bij overleg en raadpleging over op te stellen provinciaal of lokaal sportbeleid. Ook sportondernemers spelen een belangrijke rol in het in beweging brengen van grote groepen Nederlanders. De openbare ruimte is voor deze ongeorganiseerde sport vaak cruciaal. D66 wil dat de overheid daarop inspeelt door te zorgen voor een openbare ruimte die beweging stimuleert. Denk aan het aanleggen, verlichten en verzorgen van fiets-, wandel-, skeeler- en ruiterspaden, maar ook skateplekken, basketbalpleintjes en plekken voor bootcamps. De gezondheids- en welzijnsbaten van deze investeringen wegen ruimschoots op tegen de kosten. Ook al ziet de lokale overheid de baten slechts indirect terug in haar eigen begroting. Bijkomend voordeel van deze sportinfrastructuur is dat zij kansen biedt aan sportondernemers en zzp'ers om hun diensten aan te bieden.

Topsporters inspireren

D66 koestert topsporters: dit zijn onze helden. Met hun doorzettingsvermogen en discipline om de top te bereiken zijn zij een inspirerend voorbeeld voor anderen, binnen en buiten de sport. D66 vindt dat topsporters een belangrijke bijdrage leveren aan de samenleving en de internationale zichtbaarheid van Nederland. Daarom moeten zij zo goed mogelijk ondersteund worden in aanloop naar en tijdens hun topsportcarrière, bijvoorbeeld door een stipendium aan te bieden. Maar ondersteuning betekent ook dat sporters gestimuleerd worden naast hun sportcarrière een maatschappelijke carrière te ontwikkelen. Slechts een enkele sporter slaagt er immers in financieel onafhankelijk te worden. Daarom zal een aantal uitzonderingsposities voor (oud-)topsporters moeten worden gecreëerd. Vaak vallen de beste jaren voor sporters samen met de tijd waarin anderen studeren. D66 wil oud-topsporters de mogelijkheid geven om ook na hun sportcarrière een studielening aan te vragen.

Evenementen boeien

Sportevenementen brengen Nederlanders bij elkaar en trekken toeristen aan. Daarnaast dragen zij bij aan het imago van Nederland in het buitenland. Sportevenementen zijn een investering in ons vestigingsklimaat en een instrument om talent voor Nederland te interesseren. Denkend

vanuit die toegevoegde waarde wil D66 dat de overheid kijkt naar het steunen van de organisatie van internationale sportevenementen.

D66 wil de Nederlandse kandidatuur voor de Olympische Spelen nieuw leven inblazen. Dit zouden Olympische Spelen nieuwe-stijl moeten zijn: niet megalomaan en exorbitant, maar zoveel mogelijk gebruik makend van bestaande voorzieningen, echt duurzaam, waarbij de samenleving zoveel mogelijk wordt betrokken en waarden op het gebied van mensenrechten, eerlijke arbeidsomstandigheden en good governance worden gerespecteerd.

Eerlijke sport

Topsport stimuleert sporten en heeft een voorbeeldfunctie. Wij willen daarom een eerlijke sport en bestrijden matchfixing, doping en geweld. Daarbij moeten niet alleen frauderende sporters, maar ook de netwerken rond de sporters worden aangepakt: de artsen, coaches en bonden. D66 stimuleert dat het klimaat rondom (top)sportevenementen en in stadions uitnodigend is, ook voor kinderen en ouderen.

Veilig en verantwoord drugsgebruik

Drugsgebruik is van alle tijden. Zowel het gebruik van soft- als harddrugs is onderdeel van de samenleving. De keuze om drugs te gebruiken is voor iedereen een eigen, individuele keuze. Wel vindt D66 dat de overheid een verantwoordelijkheid heeft om het gebruik van drugs die schadelijk kunnen zijn, op een verantwoorde en veilige manier te reguleren. D66 verzet zich daarom tegen het verbieden van drugs, omdat dit het gebruik ervan alleen maar gevaarlijker maakt. Jaarlijks sterven mensen, omdat zij vervuilde XTC-pillen gebruiken. Ook is onbekend hoe hasj en hennep worden geteeld en komt het gebruik van schadelijke bestrijdingsmiddelen voor, die de gezondheid kunnen schaden. D66 vindt het belangrijk dat consumenten weten wat zij gebruiken of innemen, net zoals voor alle andere producten die genuttigd kunnen worden het geval is. Gereguleerde productie en verkoop is daarom noodzakelijk. De Nederlandse politiek durft, ondanks het pleidooi van D66, dit taboe niet te doorbreken. Dit terwijl sommige landen in de wereld al wel tot regulering zijn overgegaan. Waar Nederland ooit koploper was met een vooruitstrevend drugsbeleid, realistisch en gericht op het terugdringen van gezondheidsrisico's, lopen we nu achter de feiten aan. D66 wil daarom stappen zetten naar regulering van (soft)drugs en waar mogelijk legalisering, inclusief het heffen van accijns, waarbij maatwerk als het gaat om de soort drug voorop staat. De focus ligt hierin op de beperking van gezondheidsschade en decriminalisering van het gebruik. Op deze manier komt bovendien ruimte voor adequate voorlichting aan (jonge) gebruikers, die gepaard moet gaan met een ontmoedigingsbeleid vanuit de overheid, zoals ook voor alcohol en tabak het geval is. Ook lijdt de natuur onder het ongecontroleerd gebruik van drugs, aangezien drugsafval in de natuur gedumpt wordt en in ons drinkwater terecht kan komen. Met de regulering van drugs kan

georganiseerde criminaliteit uit de handel van drugs geweerd worden. Politie en justitie kan zich gerichter focussen op de aanpak van illegale drugscriminaliteit. Ten slotte vindt D66 dat Nederland zich op internationaal niveau moet inzetten om de internationale drugsverdragen te flexibiliseren, zodat deze beter aansluiten op de huidige ontwikkelingen. Deze zijn nog teveel gericht op de criminalisering van drugs, terwijl het tegengaan van de gezondheidsproblematiek centraal moet staan.

Vrijheid is ons grootste recht en een belangrijke verworvenheid. Onze overtuiging is dat mensen in vrijheid de beste keuzes maken om hun leven vorm te geven en hun vermogens in te zetten. Voor henzelf en, naar ons rotsvaste vertrouwen, ook voor de mensen om hen heen. Vrijheid in verbondenheid, dat moeten we koesteren. Sinds haar oprichting staat D66 pal voor de vrijheid van het individu. Persoonlijke autonomie en zichtbaar jezelf kunnen zijn, stonden én staan daarbij steeds centraal. Niet de uitbreiding van zelfbeschikking, maar de inperking moet steeds bevraagd en beargumenteerd worden. Waarbij de vrijheid van de een ophoudt waar die van de ander begint.

De afgelopen decennia hebben mensen, mede dankzij D66, meer vrijheid gekregen om zelf te beschikken over hun lichaam en leven. Bij iedere nieuwe tijd horen nieuwe uitdagingen. Als gevolg van demografische, maatschappelijke en technologische ontwikkelingen ontstaan nieuwe spanningen voor keuzevrijheid en zelfbeschikking. Dit vraagt om een actieve overheid, die optreedt om vrijheid te beschermen en bevordert dat mensen in vrijheid zinvolle keuzes kunnen maken. Ook wanneer dit fundamentele vragen over het leven of een vrijwillig levenseinde betreft.

D66 wil dat het personen- en familierecht meer ruimte biedt voor de toegenomen diversiteit van leefvormen. Mensen moeten meer ruimte krijgen om met de arts te beslissen over belangrijke medische keuzes. Ook online moeten mensen vrij kunnen bewegen, want een steeds groter deel van ons leven speelt zich daar af. D66 maakt zich hard voor het beschermen van vrijheid en het koesteren van diversiteit, zodat iedereen dezelfde kansen krijgt, ongeacht leeftijd, achtergrond, herkomst, geslacht, seksuele oriëntatie, genderidentiteit, leefvorm of huidskleur.

Familie van nu

De diversiteit aan leefvormen is toegenomen. Mensen beslissen zelf hoe ze relaties en ouderschap invullen. Ons recht gaat te vaak nog uit van meer traditionele leefvormkeuzes. Dat knelt. D66 wil dat in alle wet- en regelgeving het perspectief omgekeerd wordt. D66 wil wet- en regelgeving zoveel mogelijk leefvormneutraal maken. We maken geen onderscheid tussen alleenstaand, getrouwd of anderszins samenlevend. Alleen als er een dringende reden voor is, wijken we van dit uitgangspunt af.

D66 wil dat mensen de mogelijkheid hebben om dierbare relaties juridisch te erkennen en te beschermen. Het huidige personen-, familie-, erf- en schenkrecht staat dit niet voor iedereen toe. D66 wil dat veranderen, omdat we pal staan voor zelfbeschikking en gelijke behandeling. Zeker als het gaat om familierelaties, want voor veel mensen is familie het belangrijkste dat er is. Uiteraard toetsen we telkens kritisch of keuzes voor de inrichting van het familieleven niet ten

koste gaat van de vrijheid van anderen, in het bijzonder het kind.

Ook niet-biologische ouders zijn echte ouders

Door medische vooruitgang kunnen steeds meer mensen een kind krijgen. Soms komt het voor dat meer dan twee personen betrokken zijn bij de geboorte van een kind, bijvoorbeeld twee wensmoeders met een donorfader of twee wensvaders met een draagmoeder. Het huidige personen- en familierecht staat echter niet toe dat meer dan twee personen juridisch ouder zijn van het kind. D66 vindt dat dit moet veranderen. Ouderschap is meer dan alleen een biologische relatie. Het gaat erom dat mensen zich duurzaam betrokken bij en verantwoordelijk voelen voor een kind. Dit kan volwaardig wanneer dat gepaard gaat met alle wettelijke verantwoordelijkheden. Als de donorfader, zijn partner en wellicht ook de draagmoeder het kind met liefde, zorg en aandacht willen opvoeden, dan verdienen zij de mogelijkheid om dit juridisch te erkennen en te beschermen – óók in het belang van het ongeboren kind.

In het verlengde hiervan wil D66 dat het juridisch mogelijk wordt gemaakt dat meer dan twee ouders het ouderlijk gezag krijgen toebedeeld, bijvoorbeeld als na een scheiding een derde volwassene betrokken raakt bij de opvoeding en verzorging van een kind. Onder de voorwaarde dat beide juridische ouders instemmen met het ouderlijk gezag voor de derde ouder én dit in het belang is van het kind.

Koppeling erkenning en gezag voor ongehuwde partners

D66 vindt het niet meer van deze tijd dat bij de koppeling van erkenning van en gezag over een kind onderscheid wordt gemaakt tussen gehuwde en ongehuwde partners. Steeds meer mensen kiezen ervoor niet te trouwen of krijgen hun kind(eren) voordat zij trouwen. Momenteel moet de ongehuwde partner het kind met toestemming van de geboortemoeder erkennen bij de burgerlijke stand en apart het gezamenlijk gezag aanvragen bij de rechter, terwijl dit bij gehuwde partners automatisch geregeld is. Omdat veel partners dit niet weten, laten zij na het gezag aan te vragen, wat later tot juridische moeilijkheden kan leiden na bijvoorbeeld het overlijden van de geboortemoeder of wanneer partners uit elkaar gaan. Wat D66 betreft gaat de wetgever uit van de regel dat ook de ongehuwde partner de opvoeding en verzorging van het kind op zich zal nemen, in plaats van het tegenovergestelde, zoals nu het geval is. Wel blijven uitzonderingen mogelijk.

Meer aandacht voor belangen kind na scheiding

Ruim een op de drie huwelijken eindigt in een scheiding. Meestal komen de ex-partners er samen uit, maar ongeveer één op vijf scheidingen eindigt in een vechtscheiding. Als hier

kinderen bij betrokken zijn, kunnen zij onderdeel van de strijd worden. D66 wil zoveel mogelijk voorkomen dat het kind de dupe wordt van een scheiding van de ouders. D66 moedigt daarom aan dat de belangen van het kind zo goed mogelijk worden behartigd, door mediators, bijzondere curatoren en andere preventieve maatregelen. De leeftijdsgrens van twaalf jaar waarop kinderen gehoord kunnen worden in een scheidingszaak vindt D66 arbitrair en willen wij loslaten. Tot slot wil D66 meer inzicht in het contactverlies tussen kinderen en uitwonende ouders na een scheiding. We vinden het onwenselijk als ruzie tussen ouders ertoe leidt dat het kind zich gedwongen voelt partij te kiezen. Helaas zijn hierover weinig feiten bekend. D66 wil daarom eerst onderzoeken waardoor het contactverlies wordt veroorzaakt.

Zelf beslissen of je trouwt of scheidt

Ook in Nederland zijn vrouwen onder dwang getrouwd, of blijven zij onder dwang getrouwd. D66 maakt zich er hard voor dat iedereen in Nederland het recht heeft zelf te beslissen over huwelijk én scheiding, ook als het huwelijk niet in Nederland is voltrokken. Daarom wil D66 investeren in voorlichting voor en hulpverlening aan vrouwen in deze situatie. In etnische of religieuze gemeenschappen waar huwelijkse gevangenschap voorkomt, moet het taboe op scheiden worden doorbroken.

Moderniseren van vermogensgevolgen van het huwelijk

De regels voor het delen van vermogen bij het aangaan van een huwelijk en voor alimentatie wanneer een huwelijk eindigt, sluiten niet meer goed aan bij de moderne verhoudingen tussen partners. D66 heeft daarom het initiatief genomen de automatische algehele gemeenschap van goederen bij een huwelijk uit het wetboek te schrappen en te vervangen door een huwelijk waarbij er meer erkenning is van de eigen vermogens die partners inbrengen.

Ook de gegroeide praktijk van partneralimentatie is aan herziening toe. Daarbij moeten de kansen op de arbeidsmarkt, en niet alleen huidig inkomen, het uitgangspunt zijn. Wanneer die kansen kleiner zijn als gevolg van langdurig niet werken tijdens het huwelijk heeft dit gevolgen voor de alimentatie. Partneralimentatie moet zorgen voor een prikkel om weer zelfstandig te zijn en op eigen benen te staan, in plaats van afhankelijkheid van de ex-partner in stand te houden.

Beschikking over je eigen erfenis

D66 wil dat iedereen vrij is zelf te bepalen aan wie hij zijn erfenis nalaat. Mensen bepalen zelf wie hen dierbaar zijn. D66 wil dat de overheid hier geen waardeoordeel over uitspreekt. Op dit moment is het erf- en schenkrecht niet leefvormneutraal. Mensen zonder partner en kinderen kunnen hun erfenis niet fiscaal voordelig nalaten. D66 wil dat mensen zonder partner of

kinderen gelijk behandeld worden. Omgekeerd betekent deze uitgebreide zeggenschap ook dat ouders het recht zouden moeten hebben om hun erfenis niet na te laten aan hun kinderen. Daarom wil D66 de legitieme portie afschaffen. Een uitzondering wordt daarbij gemaakt voor de zorgverplichting naar minderjarige en jongmeerderjarige kinderen.

Baas over eigen lijf en leven

Onze zorg wordt steeds beter en onze kennis en keuzemogelijkheden nemen toe. Mensen met zware gebreken leven steeds langer – gelukkig ook vaak met steeds hogere kwaliteit van leven. En het lichaam overleeft steeds vaker de wens tot leven. Het is technisch mogelijk steeds meer keuzes maken. Maar de zelfbeschikking om die keuzes te maken is niet altijd goed geregeld. Dat wil niet zeggen dat alles maar moet omdat het kan. Voor D66 ligt de zeggenschap over belangrijke medische keuzes bij de patiënt, die met de arts een afweging maakt. Daarbij is juiste informatie over genezingskansen en behandelingsrisico's essentieel.

Ruime kansen om een kind te krijgen

Een onvervulde kinderwens kan een persoonlijk drama zijn. D66 wil voor wensouders de kans op een kind zo groot mogelijk maken. Het moet kunnen daartoe eicellen in te vriezen, mits bewezen veilig en effectief. D66 wil daarnaast het verbod op het maken van embryo's opheffen, zodat mensen die onvruchtbaar zijn geboren of zijn geworden door kankerbehandelingen of een erfelijke ziekte, op termijn toch kinderen kunnen krijgen. D66 steunt onderzoek naar mogelijkheden voor ouders om ernstige genetische aandoeningen bij hun kinderen te voorkomen, onder meer door embryoselectie en mogelijk in de toekomst – onder duidelijke voorwaarden – embryomodificatie.

Sommige mensen zijn aangewezen op draagmoederschap of adoptie om ouder te worden. Die mogelijkheden moeten ook voor alleenstaanden en homostellen bestaan. Wij willen geen commercieel draagmoederschap, maar wel een kostendekkende financiële compensatie voor de draagmoeder, ook voor gemist inkomen. D66 wil een vergoeding voor de kinderwens van homostellen in het basispakket. We willen dat draagmoederschap (deels) wordt vergoed, vergelijkbaar met bestaande vergoedingen voor andere stellen met een kinderwens.

Bewust kiezen voor een kind

Als een vrouw ongewenst zwanger raakt beslist zij in samenspraak met de arts of zij haar zwangerschap wil voortzetten of niet. Als zij concluderen dat abortus of overtijdbehandeling gewenst is, dan wil D66 dat dit mogelijk is, zonder wettelijke bedenktijd, op basis van goede informatie en laagdrempelig. Dat betekent ook dat onder deze voorwaarden een abortuspil via

de huisarts beschikbaar moet zijn. In sommige gevallen is een zwangerschap hoe dan ook ongewenst, in andere gevallen is inzicht in de gezondheid van het ongeboren kind een reden de zwangerschap af te breken. Ongewenste zwangerschappen willen we zoveel mogelijk voorkomen. Goede seksuele voorlichting en de eenvoudige beschikbaarheid van voorbehoedsmiddelen moeten daarom aan iedere jongere geboden worden. Prenatale screening verschaft aankomende ouders de informatie waarmee zij een keuze kunnen maken over het al dan niet afbreken van een zwangerschap. Of geeft hen, gelukkig in de meeste gevallen, meer rust over de gezondheid van hun kind. Vrouwen en hun partners zullen een keuze voor abortus niet lichtvaardig maken. Wij willen hen zoveel mogelijk de toegang tot zinvolle informatie over hun ongeboren vrucht verschaffen. Prenatale screening wordt daarom aangeboden en vergoed voor alle zwangere vrouwen.

Iedereen beslist zelf over orgaandonatie

Iedereen kan in volledige vrijheid beslissen om wel of niet donor te worden. Wat je kiest, dat staat je vrij, maar dát je kiest wordt van je verwacht. Ondanks alle inspanningen van de overheid heeft op dit moment nog steeds 60% van de Nederlanders géén keuze gemaakt. Nabestaanden die de keuze dan voor hen moeten maken, op een zeer moeilijk en emotioneel moment, zeggen vaak 'nee'. Het gevolg is dat ernstig zieke mensen onnodig lang moeten wachten op een nieuw orgaan of zelfs sterven. Daarom is D66 voorstander van Actieve Donor Registratie (ADR). Bij ADR wordt iedere Nederlander van 18 jaar en ouder een brief gestuurd met de vraag een keuze vast te leggen. Er wordt duidelijk uitgelegd dat wanneer je niet reageert, er wordt uitgegaan van instemming met orgaandonatie. Zes weken later volgt een herinnering, waarbij opnieuw de consequenties van niet reageren worden uitgelegd. Weer zes weken later ontvangt je een bevestiging van je registratie. Deze kan altijd en eenvoudig weer worden aangepast. Zo is straks van iedereen een eigen keuze bekend.

Voorkomen ongewenste behandeling in de zorg

D66 wil dat patiënten, zeker in hun laatste levensfase, goed geïnformeerd worden over de meerwaarde die een behandeling voor hen nog kan hebben. Automatisch doorbehandelen is niet altijd in het belang van de patiënt.

D66 wil ook eerlijk zijn over de afweging tussen de verwachte gezondheidswinst en de kosten van een behandeling. Die afwegingen worden nu in de praktijk al gemaakt. Wij helpen zorgverleners en patiënten door met hen het kader scheppen voor deze afweging. Daardoor worden afwegingen op een meer transparante en minder arbitraire manier gemaakt

Thuis of in een hospice sterven

Veel mensen overlijden in een ziekenhuis, terwijl ze liever in een vertrouwde omgeving zouden sterven. D66 wil dat er meer aandacht is voor het einde van het leven in de zorg en dat door artsen meer en beter wordt voorgelicht over de mogelijkheid van het sterven in een hospice. Onnodige barrières voor thuis sterven moeten worden weggenomen. Daarvoor moeten zorgverleners beter samenwerken en knelpunten in de financiering worden opgelost.

Voltooid leven

Mensen die tot de conclusie komen dat hun leven voltooid is, moeten zelf kunnen bepalen hoe en wanneer ze willen sterven. D66 vindt dat het verstrekken van een laatstewilpil onder strikte voorwaarden van zorgvuldigheid en toetsbaarheid in die situatie mogelijk moet worden. Er moet in ieder geval getoetst worden of de persoon die het verzoek om hulp bij zelfdoding doet in staat is tot een redelijke waardering van zijn belangen ter zake en of het verzoek vrijwillig, weloverwogen en duurzaam is. Ook een tweede consulent moet hiervan overtuigd zijn. De consulent die na zorgvuldige afweging, op basis van vrijwilligheid en onbaatzuchtigheid, middelen en/of begeleiding verschaft aan iemand die op grond van eigen overwegingen het leven wil beëindigen, moet niet langer strafbaar zijn. Ook voor pasgeborenen en kinderen die ernstig, ondraaglijk en uitzichtloos lijden, behoort actieve levensbeëindiging in overleg tussen ouders en gespecialiseerde dokters tot de mogelijkheden. Op dit moment komen kinderen onder de twaalf jaar niet in aanmerking voor euthanasie, terwijl ook zij uitzichtloos en ondraaglijk kunnen lijden. D66 wil dat de feitelijke wilsbekwaamheid van het kind leidend is. De arts kan wilsbekwaamheid vaststellen. Als een kind niet wilsbekwaam is volgens de arts, kan bij ondraaglijk en uitzichtloos lijden ook besloten worden tot actieve levensbeëindiging. Dit gebeurt wederom in samenspraak tussen ouders en gespecialiseerde artsen.

Invoeren verwijsrecht euthanasie

De euthanasiewet zorgt dat mensen die uitzichtloos en ondraaglijk lijden regie over hun eigen levenseinde kunnen hebben. Soms wil een arts – om wat voor reden dan ook – een verzoek met levensbeëindiging echter niet toetsen. Een arts heeft het recht om een dergelijk verzoek te weigeren. Maar tegelijkertijd moet ook elke patiënt het recht hebben om zijn verzoek getoetst te zien. Het invoeren van een verwijsrecht zorgt ervoor dat elke patiënt moet worden doorerwezen naar een arts die zo'n verzoek wel in behandeling neemt, en toetst of aan de zorgvuldigheidscriteria voldaan is.

Vrij zijn te denken, zeggen, zijn en doen

Persoonlijke vrijheid is samen te vatten als de vrijheid te denken wat we willen, te zeggen wat we vinden en in diezelfde vrijheid te handelen: de vrijheid om zichtbaar jezelf te zijn. Deze vrijheid moet actief beschermd worden. Dat vraagt om continue aandacht in een wereld die zich snel ontwikkelt. Onze persoonlijke vrijheid eindigt daar waar de persoonlijke vrijheid van de ander begint.

Vrijheid van meningsuiting

Vrijheid van meningsuiting is, net als het recht om niet gediscrimineerd te worden en het recht op godsdienstvrijheid, een hoeksteen van onze vrije samenleving en democratie. Wij zijn zeer beducht op inperkingen van deze vrijheid. Haatzaaien is en blijft verboden, maar specifieke beperkingen, zoals het verbod op majesteitsschennis en het beledigen van een bevriend staatshoofd, zijn onwenselijk.

Wij vinden uiteraard niet dat alles wat gezegd kan worden ook gezegd moet worden, discriminatie of het aanzetten tot haat vormen wettelijke grenzen. De overheid is echter niet de hoeder van fatsoen en goede smaak. Dat regelen mensen onderling. De overheid zorgt er wel voor dat mensen die zich benadeeld voelen onder het mom van vrijheid van meningsuiting voor zichzelf kunnen opkomen.

Verder uitbreiden en beschermen LHBTI-rechten

D66 wil volledige gelijkwaardigheid voor elke seksuele gerichtheid. Niet alleen in de letter van de wet, maar zeker ook in de vrijheid zichtbaar jezelf te zijn in het dagelijkse leven. Waar die vrijheid wordt beknot, er gediscrimineerd wordt of mensen zelfs niet veilig zijn moet de overheid actief optreden. D66 heeft veel bereikt bij het uitbreiden van die rechten. D66 was de initiatiefnemer van het openstellen van het huwelijk voor mensen van gelijk geslacht, dat in Nederland als eerste land ter wereld wettelijk werd bekrachtigd. D66 was ook de drijvende kracht achter het 'Roze Stembusakkoord', dat onder meer een einde maakte aan de weigerambtenaar. De gelijkwaardigheid van LHBTI's wordt verder vormgegeven in ons familierecht. Ook in het onderwijs is er aandacht voor diversiteit en gelijkwaardigheid. Hoewel we de afgelopen jaren klinkende resultaten hebben geboekt, is de LHBTI-emancipatie in Nederland niet af. Soms lijkt het of de wet van de remmende voorsprong op dit terrein zijn vat op Nederland heeft gekregen. Ooit liepen we voorop in tolerantie en acceptatie, maar uit de LHBT-monitor van het Sociaal en Cultureel Planbureau blijkt dat in 2016 33% van de Nederlandse bevolking twee zoenende mannen aanstootgevend vindt. D66 blijft zich daarom onverminderd inzetten voor de acceptatie van LHBTI's in de maatschappij. Wij ondersteunen gemeenten om lokaal de maatregelen te nemen die nodig zijn om geaardheid weer breed bespreekbaar te

maken en de sociale acceptatie en emancipatie van LHBTI's te bevorderen. D66 maakt zich hard voor de acceptatie van interseksuelen. Deze mensen worden geboren met een lichaam dat biologisch gezien niet voldoet aan de strikte definitie van man of vrouw. D66 wil dat de kennis over intersekse wordt vergroot in de maatschappij en in het bijzonder onder zorgverleners. Onwetendheid leidt namelijk tot onbegrip en tot ongewenste medische behandelingen. We willen toe naar gendersensitief beleid, zodat er voor iedereen ruimte is, ongeacht geslachtskenmerken en gender. D66 wil nadrukkelijk niet dat geslacht wordt geregistreerd als daartoe geen noodzaak is. De Algemene wet gelijke behandeling (Awgb) wordt aangepast, zodat deze wet een expliciet verbod op genderdiscriminatie realiseert.

Vrij van (seksueel) geweld

Veiligheid is een voorwaarde voor vrijheid en gelijke kansen. Teveel mensen worden geconfronteerd met geweld. Bijna de helft van alle vrouwen in Nederland is slachtoffer geweest van fysiek of seksueel geweld. Ook LHBTI'ers en (jonge) jongens worden regelmatig slachtoffer van seksueel geweld. Het bestrijden van dit geweld vraagt om aandacht van politie en justitie, maar ook om preventie. D66 wil dat het aanbieden van kwalitatief goede, uitgebreide seksuele voorlichting gericht op meiden én jongens op alle scholen wordt gestimuleerd. D66 wil dat aangiftebereidheid wordt verhoogd door maatregelen als anonieme aangifte en bescherming van mensen die aangifte doen, bijvoorbeeld van huiselijk geweld. D66 heeft gesteund en blijft steunen dat er meer geld beschikbaar komt voor het Centrum Seksueel Geweld (CSG). Waar nodig worden aangifte en opsporingscapaciteit vrijgemaakt om deze zaken in behandeling te nemen en te vervolgen. Het terugdringen van geweld tegen vrouwen en LHBTI's vraagt ook om preventie. Beginnend bij bewustwording van het probleem en het eigen recht op lichamelijke integriteit.

Vrij om te werken waar je wilt

Veel Nederlanders werken in het buitenland. Dat is van grote waarde: ze zijn ambassadeurs voor Nederland. Het huidige kabinet heeft stemmen voor hen lastiger gemaakt en subsidies voor onderwijs in het buitenland afgeschaft. Ook hebben deze Nederlanders geen indirect stemrecht voor de Eerste Kamer. D66 wil een spoedige aanpassing van de Kieswet en Grondwet om dit democratisch tekort op te lossen. Verder kunnen expats zonder hierover te zijn geïnformeerd automatisch het Nederlanderschap verliezen. Voor D66 is dit een principekwestie. Iedere Nederlander is vrij om te gaan en staan waar hij wil. D66 wil de maatregelen die het huidige kabinet heeft genomen tegen Nederlanders die verblijven in het buitenland terugdraaien. Werken in het buitenland kan niet op zichzelf een reden zijn om iemand het Nederlanderschap te ontnemen. Bovendien wil D66 dat het innemen van het Nederlanderschap altijd een beslissing is van de rechter.

Het recht op het streven naar genot

Het streven naar genot is een kernonderdeel van de menselijke aard. Daar hoort ook bij dat mensen middelen tot zich nemen die dat genot versterken. Wij vinden dit allereerst de eigen keuze van die mensen, ook als het ongezond is. Bij dit recht hoort uiteraard goede voorlichting, want mensen kunnen pas een keuze maken als ze weten wat de gevolgen zijn. Bij dit recht past niet dat we alles verbieden. D66 vindt het belangrijk om de gezondheidsschade te verminderen. Daarom willen we naast goede voorlichting een veilig en gereguleerd aanbod, door allereerst softdrugs te legaliseren. Tegen aanbieders die verboden middelen verkopen, middelen verkopen aan jonge gebruikers voor wie dit verboden is of aansturen op het verslaafd maken van mensen treden we strafrechtelijk op.

Vrijheid van religie, religie met vrijheid

Iedereen heeft de vrijheid te geloven of niet te geloven. Geloof geeft veel mensen houvast. In Nederland gelden wetten voor iedereen en hebben we normen en omgangsvormen tussen mensen onderling. Daarbinnen vinden mensen met verschillende geloven of levensovertuigingen al eeuwen een manier om samen of langs elkaar te leven. Daar kan wrijving ontstaan. Op school, werk, vereniging en in de buurt komen we juist nader tot elkaar. Wij bevorderen ontmoetingen tussen verschillende groepen en de zelfontplooiing van elk individu. Wij trekken de grens zodra geloof de vrijheid van anderen bedreigt of beperkt. Voor discriminatie, homofobie, antisemitisme of moslimhaat is in onze samenleving geen plaats. Geloof geeft niemand het recht de vrijheid van denken, zijn of doen van de ander te beperken. En er is in Nederland ook geen ruimte voor eerwraak, vrouwenbesnijdenis, kinderhuwelijken, gedwongen huwelijken, haatzaaien of geweld tegen andersdenkenden, afvalligen of minderheden. Daar stopt de vrijheid van religie of cultuur en treedt de overheid op en trekt de grens.

Privacy in een digitale wereld

Vrijheid begint met het recht op de eigen levenssfeer. We kunnen ons ontwikkelen en ontplooiën doordat we in vrijheid en veiligheid op onszelf en met anderen kunnen zijn en communiceren. Onbespied en onbewaakt kunnen leven en zelf kunnen bepalen wie welke informatie over ons krijgt, is een kernwaarde in een open en vrije samenleving. Privacy als grondrecht betekent daarmee persoonlijke vrijheid en veiligheid.

In een digitale wereld neemt het risico op verlies aan privacy snel toe. Door toenemende dataregistratie en voortschrijdende techniek staat privacy in onze samenleving steeds meer onder druk. Er worden steeds meer persoonsgegevens en andere persoonlijke informatie

verzameld, bekeken en gedeeld met bekende maar ook onbekende derden of zelfs doorverkocht. Dit doen we zelf, het gebeurt door de overheid en ook door bedrijven. Er is sprake van een transparantieparadox, waarbij burgers steeds transparanter worden, terwijl overheden en bedrijven juist steeds meer gesloten te werk gaan. Die paradox zullen we moeten doorbreken. Het verzamelen van gegevens gebeurt vaak zonder dat mensen het weten of zich bewust zijn van wat er met hun gegevens gebeurt of kan gebeuren. Zowel wijzelf als de overheid en bedrijven hebben daarmee een verantwoordelijkheid om zorgvuldig met onze privacy om te gaan. D66 wil daarom geen ongebreidelde dataverzamelingen door de overheid of door bedrijven, geen sleepnetten aan informatie over willekeurige mensen. Een adequate en zorgvuldige bescherming van persoonsgegevens door waarborgen, bewustwording en regels is nodig.

Nederland is altijd een voorloper geweest in het streven naar een open en veilig internet. Het was het tweede land ter wereld dat netneutraliteit wettelijk verankerde. We liepen voorop met de leidraad Responsible Disclosure om ethische hackers te beschermen en zetten ons in voor sterke encryptie.

D66 heeft, hierop voortbouwend, de ambitie om Nederland in 2030 digitale koploper en veilige datahavens te laten zijn. Dat kan alleen als grondrechten, zoals privacybescherming, gelijke pas houden met de technologische ontwikkelingen die we een warm hart toedragen. Om maximaal gebruik te kunnen maken van nieuwe technologieën zijn maatregelen nodig die gegevens van consumenten beschermen tegen inbreuken. We moeten waken voor de opkomst van een 'data proletariaat' waarin burgers afhankelijk zijn geworden van bedrijven en overheden die hun data beheersen en voor misbruik van kwetsbare groepen. Daarvoor is van belang dat consumenten en burgers weten wat de overheid en bedrijven aan gegevens over ons verzamelen, wat zij met die informatie doen en welke zeggenschap consumenten en burgers daar zelf over hebben. Punten van zorg zijn vooral dataveiligheid, databewustzijn, bescherming van de digitale persoonlijke identiteit en normen voor cyber-omgang. D66 vindt namelijk dat het individu zelf invloed moet kunnen uitoefenen op welke gegevens worden gedeeld met anderen. Maak mensen bewust van de hoeveelheid gegevens die wordt gedeeld en hoe zij invloed kunnen uitoefenen op welke gegevens met wie gedeeld worden, hoe en waarvoor die gegevens worden gebruikt en door wie. Daarmee ontstaat keuzevrijheid voor de consument om gegevens wel of niet te delen en krijgt de consument een positie ten opzichte van de overheid en bedrijven die constant gegevens vragen aan de burger en de consument. Die keuzevrijheid en autonomie dragen bij aan de persoonlijke vrijheid en veiligheid van mensen.

Digitale grondrechten aandachtspunt

D66 wil dat het kabinet gaat werken met een 'digitale grondrechten'-agenda. Speerpunten waar gedurende de gehele kabinetsperiode actief op zal worden ingezet onder leiding van de vakminister die digitale grondrechten in portefeuille heeft, zijn het vergroten van transparantie bij

overheden en bedrijven, het versterken van privacy en keuzevrijheid en het centraal stellen van de burger en haar informatiepositie. Uit de 'digitale grondrechten'-agenda moet de ambitie spreken dat Nederland een veilige datahaven wil zijn en dat de consument vanuit zijn digitale grondrechten een versterkte positie krijgt ten opzichte van dataverzamelaars en datagebruikers. Dataverzameling moet altijd gepaard gaan met doelbinding, noodzakelijkheid, horizonbepaling, handhaving en verlopen volgens privacy by design.

In toenemende mate worden beslissingen niet meer door ambtenaren maar door systemen genomen. Voorbeelden hiervan zijn het opleggen van verkeersboetes en het afhandelen van belastingaangiftes. In een democratie moeten beslissingen van de overheid transparant zijn. Nu deze beslissingen steeds vaker in de software van deze informatiesystemen zitten, moet die software zelf ook transparant zijn. Om deze reden moet deze als open source worden gepubliceerd, tenzij er zwaarwegende argumenten gegeven kunnen worden om dit niet te doen.

Consument eigenaar van persoonlijke gegevens

D66 wil dat de consument eigenaar is van zijn persoonlijke gegevens. Geef mensen inzage in welke gegevens door wie en voor welke doeleinden worden gebruikt. Als eigenaar van je persoonsgegevens moet je deze altijd kunnen inzien, aanpassen en wissen. Verzamelde gegevens blijven zo eigendom van de gebruiker en mogen niet zomaar worden gedeeld of doorverkocht. Naast de verzameling van gegevens zullen consumenten ook inzicht moeten krijgen in de analyse van data en het gebruik van die analyses. Juist omdat we als consument en burger vaak verplicht worden om gegevens te overleggen, is het van belang dat duidelijk is welke gegevens bij wie en voor welk doel bekend zijn. Dit eigendom kan vorm krijgen in een doorontwikkeling en uitbreiding van MijnOverheid, zoals dat ook in Denemarken al bestaat.

D66 wil dat bij de ontwikkeling van de nieuwe elektronische identiteit mensen en hun belangen, zoals privacy, centraal staan. Door pseudo-identiteiten te ontwikkelen, kunnen mensen zich anoniem identificeren. Door open technologie zijn protocollen, code en standaarden te controleren. D66 wil dat mensen altijd voor meerdere dienstverleners kunnen kiezen en deze dienst zelf mogen aanbieden. Het toezicht op dienstverleners laat de overheid niet over aan derden.

Europese zorgplicht voor internetreuzen

Van internetgebruikers worden grote hoeveelheden gegevens verzameld. D66 wil dan ook dat de recentelijk aangenomen Europese verordening voor dataprotectie streng zal worden nageleefd en gehandhaafd. Aanbieders van digitale diensten moeten open zijn over verzamelde gegevens en de beveiliging daarvan, doelbinding beter respecteren, zorgen voor leesbare privacy voorwaarden en actiever informeren over standaardinstellingen. Voorkom

datadiscriminatie en geef inzicht in de gevolgen van algoritmen, vergelijkbaar met de bijsluiter van een medicijn. Platforms zijn niet verantwoordelijk voor wat hun gebruikers doen. D66 wil niet dat bedrijven actief inhoud verwijderen zonder dat dit snel en efficiënt kan worden aangevochten. Daarnaast zal een recht op dataportabiliteit ervoor moeten zorgen dat de platforms die vandaag toonaangevend zijn niet een monopolie kunnen behouden doordat klanten niet over kunnen stappen zonder verlies van hun data. Marktleidende posities moeten verdiend worden door superieure dienstverlening. Prijsdiscriminatie op het internet op basis van oneigenlijke gronden is ongewenst. D66 wil dat gegevensverwerkers transparanter zijn.

Bewaak online keuzevrijheid

Handhaving van de mededingingswet moet zo georganiseerd zijn dat spelers die soms meer dan de helft van de markt tot klant hebben hun marktaandeel niet misbruiken. In eerste instantie wordt deze mededinging en de keuzevrijheid van consumenten bewaakt op Europees niveau. De ACM moet voor haar deel van het toezicht meer capaciteit en middelen krijgen.

De cookiewet is niet het goede antwoord op het heimelijk verzamelen van persoonsgegevens door internetbedrijven. Om te zorgen dat mensen weloverwogen toestemming geven moet dit via de browser geregeld worden. Ook de keuze over profiling moet bewust zijn. Consumenten moeten kunnen kiezen welke gegevens zij willen delen, met wie en waarvoor. Bij toepassingen, zoals bijvoorbeeld intelligente auto's, slimme energiemeters, medische apparatuur en andere applicaties, moet voor consumenten de keuze bestaan om bij het afnemen van een dienst gegevens wel of niet te overleggen zonder dat het recht op afname van de dienst komt te vervallen. Er moeten minimumeisen komen voor digitale producten, zo moeten inapp-kosten duidelijk zijn, moet er duidelijkheid zijn over data-oogst, over maatregelen om dataroof te voorkomen en moeten veiligheid, stabiliteit en integriteit voor gebruikers inzichtelijk zijn. De Autoriteit Persoonsgegevens moet in haar taakuitoefening gelijke tred kunnen houden met de ontwikkelingen op het terrein van technologie, big data en Internet of Things.

Digitaal burgerschap

D66 wil dat kinderen vanaf de basisschool les krijgen in digitale vaardigheden en informatica om hen voor te bereiden op een leven en carrière in een digitale economie en samenleving. Wij willen dat kinderen als onderdeel hiervan van jongs af aan het belang van privacy en hoe zij in het tijdperk van big data zelf kunnen handelen om hun privacy te beschermen wordt bijgebracht.

D66 ziet ook kansen voor digitale versterking van onze democratie en wil onderzoek laten doen naar de mogelijkheden van laagdrempelig en toegankelijk stemmen en het online ontwikkelen van wetsvoorstellen. Dergelijke innovaties kunnen zorgen voor een belangrijke versterking van onze parlementaire democratie. Voor D66 is het echter essentieel dat de betrouwbaarheid en controleerbaarheid van de verkiezingen boven alle twijfel is verheven.

Terughoudende overheid

D66 wil dat de overheid zelf terughoudend is met het verzamelen van data en voorkomt dat schijnveiligheid persoonlijke vrijheden inperkt. Het kabinet heeft drie wetten in voorbereiding die de bevoegdheden van inlichtingen- en opsporingsdiensten vergroten. Dat is begrijpelijk in tijden van terreur, maar inhoudelijk problematisch. Allereerst omdat het ongericht verzamelen van data een inbreuk is op fundamentele burgerrechten. Ten tweede omdat de noodzaak onvoldoende onderbouwd is en ten derde omdat het de economie schaadt. In plaats van datasleepnetten, massasurveillance en hackende politieagenten wil D66 human intelligence, verplichte informatie-uitwisseling tussen nationale diensten, betere waarborgen en scherp toezicht achteraf. Het budget van de Commissie van Toezicht op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (CTIVD) moet daarom omhoog en er moet toezicht komen op de opsporingsdiensten, zeker als de politie – na het leger en de inlichtingendiensten – een hackbevoegdheid krijgt.

Transparantie

D66 wil dat de overheid volledige inzage geeft in de data die ze verzamelt en in de manier waarop ze deze gebruikt. Juist omdat mensen vaak verplicht zijn om deze gegevens te overleggen, moet altijd duidelijk zijn welke gegevens bij de overheid bekend zijn en welke instantie ze gebruikt. Wij willen dat het aantal basisregistraties en bestandkoppelingen beperkt blijft. Met maar liefst twaalf basisregistraties, talloze gekoppelde bestanden en een nieuw authenticatiesysteem dat standaard alle gegevens opvraagt, is het zeer de vraag of dit nu het geval is. Daarom moet de overheid werk maken van betere doelbinding en meer privacy by design, onder meer bij aanbestedingen en inkoop van hard- en software. Daarnaast wil D66 dat er ook bij bedrijven meer transparantie komt over het verzamelen en gebruiken van data. Ook in de private sector blijft het belangrijk om transparantie na te streven om de positie van de consument te versterken.

Een veilig internet in Nederland en daarbuiten

D66 wil dat Nederland vooroploopt in het veilig maken en houden van het internet – in Nederland, in Europa en daarbuiten. Wij beschouwen encryptie als het briefgeheim van de 21e eeuw. Goede versleuteling beschermt persoonsgegevens, bedrijfsgeheimen en overheidsdocumenten. Het maakt het internet veiliger en is daarmee ook van economisch belang. Nederland moet encryptie stimuleren en dit wereldwijd uitdragen. Dat betekent uiteraard ook dat Nederland niet offensief gebruik maakt van (nog onbekende) softwarefouten (0 days, backdoors) en dat de politie niet mag hacken via technische kwetsbaarheden, zoals het Wetsvoorstel computercriminaliteit 3 regelt. Immers, dat zou de politie een motief geven om het

internet te verzwakken, een kant die we niet op moeten.

Wij willen ook vastleggen in de wet dat overheden niet ingrijpen in internetprotocollen. Steeds meer landen willen controle over hun burgers via het internet (via afscherming, blokkades, censuur, surveillance) en over het internet zelf (via netneutraliteit, het beheer en de uitgifte van namen en nummers). Steeds vaker raakt dit de centrale protocollen waarop het internet draait (Internet Protocol, Hypertext Transfer Protocol, etc.). Dit maakt het internet onveiliger en onbetrouwbaarder. Daarom moet Nederland zich inzetten voor een internationale afspraak dat landen de centrale internetprotocollen met rust laten.

D66 wil een zogenaamd 'bug bounty programma' opzetten – waarbij welwillende hackers beloond worden voor het vinden van beveiligingsproblemen – om de digitale infrastructuur van de overheid zo goed mogelijk te beschermen en hackers stimuleren om fouten die zij vinden in die infrastructuur te melden aan de overheid.

Onafhankelijk Nationaal Cyber Security Centrum (NCSC)

Om de cyberveiligheid in Nederland nog beter te dienen, moet het NCSC echt onafhankelijk worden, vergelijkbaar met het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM). Zo kunnen justitie of de Algemene Inlichtingen en Veiligheidsdienst (AIVD) geen invloed uitoefenen op de adviezen. D66 wil dat het werk van goedwillende hackers meer opvolging krijgt. Daarom wil D66 dat producenten makkelijker aansprakelijk gesteld kunnen worden voor bekende beveiligingslekken waar geen patches voor beschikbaar zijn. Gezien de successen met Responsible Disclosure, geeft de overheid het goede voorbeeld.

Ruim 25 jaar na de val van de Berlijnse muur is er van het door sommigen voorspelde ‘einde van de geschiedenis’ weinig meer over. In plaats van een wereldwijde beweging naar liberale democratie waarnaar met ‘het einde van de geschiedenis’ verwezen wordt, houden anno 2016 veel grote vraagstukken voor Nederland juist direct verband met het buitenland. Vluchtelingen, klimaatproblematiek, Brexit of verkiezingen of staatsgrepen in landen die ons leven direct raken. En in een globaliserende wereld neemt de verwevenheid tussen binnen- en buitenland alleen maar toe. De afgelopen jaren hebben gebeurtenissen in Noord-Afrika, het Midden-Oosten en Oekraïne laten zien dat wij direct geraakt worden door ontwikkelingen over de grens. Met alle kansen en uitdagingen die daarbij horen. Er is geen afstandsbediening om die buitenwereld op pauze te zetten; laat staan terug te spoelen. We kunnen én willen niet om het buitenland heen.

In de verhouding met Rusland is een nieuwe fase aangebroken met de annexatie van de Krim en het op gang brengen en houden van de afscheidingsbeweging in Oost-Oekraïne. Voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog heeft een Europees land met het gebruik van militaire middelen een deel van een ander land bezet en geannexeerd. Zolang Rusland niet voldoet aan het Minsk vredesakkoord handhaven wij de bestaande sancties.

Buitenlands beleid laat zich vaak lastig in specifieke beleidsvoornemens vatten. Dat komt door de omvang en de complexiteit van het internationale schaakspel. We leven in een wereld waarin de toenemende assertiviteit van landen als China en Rusland en de opkomst van bijvoorbeeld India, Nigeria en Indonesië de voor ons zo comfortabele wereldorde van de laatste decennia van de 20e eeuw onder druk zet. Als klein land met een relatief grote economie en reputatie kan Nederland nog steeds invloed hebben wanneer we samenwerken met andere, gelijkgestemde landen. Daarin ligt voor ons de uitdaging. Hoe zorgen we als bescheiden speler voor maximale zeggenschap in een geglobaliseerde wereld? Hoe borgen we onze vrijheid en welvaart en vergroten we die van anderen om ons heen? Hoe voorkomen we zwakte, maar werken we ook aan wederzijdse ontwapening? En hoe benutten we de kansen die een veranderende wereldorde met zich meebrengt? Want verwar bescheidenheid niet met passiviteit: D66 is ervan overtuigd dat Nederland een grote internationale bijdrage kan leveren. Als één van de twintig grootste economieën ter wereld, als leider in kennis en innovatie, als hoeder van rechtsstaat en democratie.

Onder invloed van de voortdurende mondiale turbulentie heeft Nederland in de afgelopen jaren de luiken teveel dichtgetrokken. De blik naar binnen gericht. Dat leidt niet alleen tot verenging van het debat en verarming van onze samenleving. Het zorgt ook voor onnodig veel verlies van invloed. Dat kan anders en beter. Dat moet anders en beter. Want als wij zelf de handschoen niet oppakken, doen anderen dat voor ons. De geschiedenis is in dat opzicht meedogenloos.

Wij zijn optimistisch, maar niet naïef. Een wereld in beweging biedt kansen, maar ook serieuze uitdagingen. Wij willen dat Nederland de blik weer naar buiten richt en de wereld probeert mede vorm te geven. Gekoppeld aan gerichte investeringen, daar waar Nederland het verschil kan maken. Investeringen die vrijheid en rechtsstaat versterken: in onderwijs, in bescherming van natuur, in het verspreiden van kennis over voedselzekerheid, met een volwaardige internationale juridische architectuur en als het nodig is ook door noodhulp en door onze defensie in te zetten.

Een hoorbare en merkbare Nederlandse stem in de wereld vereist dat we alle beschikbare middelen veel beter op elkaar afstemmen en met meer ambitie en vertrouwen inzetten. Daarom kiezen wij voor een buitenlandbeleid gebaseerd op drie pijlers: sterke diplomatie, ambitieuze internationale samenwerking en moderne defensie. Allen ingebed in een sterk Europa.

Want deze blik naar buiten vraagt om meer lef en de bereidheid tot verdergaande Europese samenwerking – of het nou gaat om mensenrechten, handel of veiligheid. Wij kunnen blijven doen alsof we zelf belangentegenstellingen met landen als Rusland of China in ons voordeel kunnen beslechten. Of zelf migratie sturen. Of in ons eentje voor gereguleerde internationale handel zorgen. Dat is onzin. Als we vraagstukken over klimaat, terrorisme, vluchtelingen, energie, veiligheid en handel op willen lossen, dan moet dat samen met Europa. Europa bracht ons duurzame vrede en veiligheid, groei en welvaart. De onderlinge relaties in Europa brengen verbondenheid, begrip en verdraagzaamheid en bieden daarmee een waarborg voor individuele vrijheid en vrede. In een wereld waar uitdagingen als veiligheid, energie, verduurzaming en vluchtelingenstromen grenzen overschrijden, is een slagvaardig Europa cruciaal. Juist voor Nederland. Geen land is voor zijn veiligheid, zijn politieke gewicht in de wereld en zijn economische welvaart zo afhankelijk van intensieve samenwerking met de landen om zich heen. Daarom moeten wij vooroplopen in het verbeteren van de Europese Unie. D66 is ervan overtuigd dat Europa veel beter kan. Veel beter moet. Veel beter verdient. Problemen los je niet op door lijdzaam toe te kijken, maar door daadkrachtig op te treden.

Het referendum over de Brexit en de daaruit voortvloeiende onrust hebben ons gesterkt in onze overtuiging. Wij kiezen vol voor een Europa dat zich op samenwerking richt en op die gebieden presteert. Een democratischer, transparanter en slagvaardiger Europa.

Een verenigd en verbeterd Europa geeft de meeste invloed aan onze Nederlandse stem. Met een duidelijk herkenbaar geluid voor vrijheid en rechtsstaat – in Europa en daarbuiten.

Nederland wordt sterker in een democratisch Europa

Wij kiezen voor een Europa waarin mensen en landen zich aan elkaar verbinden op grensoverschrijdende thema's en landen tegelijk hun zelfstandigheid en eigen karakter behouden waar dat zinvol en wenselijk is. Een federaal Europa laat per definitie alle ruimte voor de diversiteit van nationale, regionale en menselijke verschillen en identiteiten. Bevoegdheden

liggen dan ook daar waar zij het best uitgevoerd kunnen worden en de beste waarborg voor persoonlijke vrijheid bieden. Beslissingen worden het liefst zo dicht mogelijk bij mensen genomen, maar soms zijn problemen te groot om lokaal of nationaal op te lossen.

De Europese Unie moet beter: democratischer, transparanter, slagvaardiger

Wij hebben moeite met de trage, ondoorzichtige en gecompliceerde besluitvorming in Europa. Het stoort ons hoe politieke strijd in één land de hele Unie lam kan leggen. Europese leiders gaan te vaak van Eurotop naar Eurotop, zonder dat mensen tastbare resultaten zien. Dit ligt niet aan Europa, maar aan de lidstaten die over de werking van Europa beslissen. Dit ligt daarmee ook aan de Nederlandse regering en aan Nederlandse politici. D66 wil dat besluiten in Europa sneller, transparanter en simpeler genomen worden. Mensen willen meer zicht en meer grip op wat er in Europa gebeurt. Vanuit ons democratisch DNA willen wij mensen ook meer te zeggen geven. Daarom willen we minder veto's, een steviger mandaat voor het Europees Parlement en de Europese Commissie, Europese kieslijsten bij Europese verkiezingen, een meer democratische Europese senaat ter vervanging van de raad en uiteindelijk een gekozen voorzitter. Voor deze verbeteringen is verdragswijziging nodig.

Verder na de Brexit

Het Brexit-referendum heeft tot veel onzekerheid geleid. De schadelijke gevolgen daarvan zijn in het Verenigd Koninkrijk al voelbaar, maar raken inmiddels ook Nederland. Daarom moet er zo snel mogelijk duidelijkheid komen over de nieuwe relatie tussen de Europese Unie en het Verenigd Koninkrijk. Daarbij is duidelijk dat vertrek uit de EU consequenties moet en zal hebben voor de Britse invloed op Europees beleid. D66 zal zich dan ook hevig verzetten tegen eventuele afspraken waarbij het Verenigd Koninkrijk onevenredig veel invloed of voordelen krijgt in verhouding tot haar bijdrage aan de EU. Tegelijkertijd blijft het Verenigd Koninkrijk een belangrijke partner op terreinen als handel en buitenlandse betrekkingen, zoals de NAVO. Als Schotland of Noord-Ierland zich afscheiden en bij de Europese Unie willen blijven horen, dan staat D66 welwillend tegenover hun lidmaatschap. Ook bedrijven en instellingen die een vestigingsplaats in de EU zoeken zullen wij met open armen verwelkomen.

De Brexit-uitslag toont eens te meer aan dat de EU haar meerwaarde en slagkracht duidelijker moet bewijzen. Vooruitgang boeken op grote kwesties als asiel en migratie, veiligheid en criminaliteit, de verhoudingen met Rusland of de rol van de EU in Syrië, energie, de klimaatcrisis en digitale economie is daarvoor cruciaal. Dit kan niet zonder ingrijpende hervormingen om Europa slagvaardiger en democratischer. Indien nodig, moet Nederland daarom samen met een kopgroep van landen intensiever optrekken om te laten zien wat mogelijk is op deze grote kwesties. Een Nexit, vertrek van Nederland uit de EU, is voor D66 onbespreekbaar. Wij zullen ook geen medewerking verlenen aan het uitschrijven van een speciaal referendum hierover.

D66 is voorstander van referenda als noodrem op nieuwe wetgeving, maar niet als volksgericht om met één pennenstreek de vooruitgang die zestig jaar Europese samenwerking ons heeft gebracht in vrede, welvaart en veiligheid, vastgelegd in wet- en regelgeving en verdragen, uit te wissen. De huidige referendumwetgeving en het instrument zelf zijn volstrekt ongeschikt voor dergelijke besluiten en dient te worden aangepast zodat stilzwijgende goedkeuring van verdragen die binnen het Koninkrijk alleen voor Nederland of een deel daarvan gelden geen onderwerp van een referendum kunnen zijn.

Lid zijn en worden van de EU

De Europese Unie is geen keuzemenu. Lidstaten mogen delen van de verdragen niet naar behoefte buiten werking stellen. Nieuwe lidstaten moeten kiezen voor het gehele “Acquis communautaire”. We moeten tegelijkertijd ook erkennen dat in sommige gevallen een deel van de landen, bijvoorbeeld de landen die de Euro delen, sneller vooruit wil dan de rest. Om niet gegijzeld te worden door die laatste landen is D66 voorstander van een Europa van twee snelheden waarbij conform Titel IV van het Verdrag van de EU voor een groep lidstaten in de Europese Unie mogelijk moet zijn om nauwer met elkaar samen te werken en andere lidstaten kunnen inspringen zodra die daar klaar voor zijn. Soms is dit de enige reële kans om politieke problemen binnen de huidige EU op te lossen.

De omarming van het volledige stelsel aan Europese regels en beleid is een voorwaarde voor toetreding tot de Unie. Voor mogelijke nieuwe leden ligt de lat onverminderd hoog. Korte termijn overwegingen en geopolitieke verhoudingen mogen niet leiden tot marchanderen met de toetredingscriteria, noch tot het in de kou laten staan landen die toenadering zoeken en noemenswaardige vooruitgang maken. Als het huidige proces van uitholling van de Turkse rechtsstaat, waaronder de mogelijke herinvoering van de doodstraf, verder gaat, zijn verdere stappen in toetreding ongeloofwaardig en wil D66 de onderhandelingen over toetreding stopzetten. Voor visumvrij reizen in de Schengenzone, zoals bijvoorbeeld voor Turkije, gelden heldere criteria en afspraken die niet onderhandelbaar zijn ten behoeve van politieke deals. Ook landen die al lid zijn, moeten zich aan de regels op het gebied van democratie, rechtsstaat en burgerlijke vrijheden houden. Om dit te bewaken moeten meer waarborgen worden ingebouwd. Het Europees Parlement heeft het D66-initiatief voor een jaarlijkse grondrechtentoets voor alle lidstaten omarmd, zodat niet alleen gemaakte afspraken over begrotingsdiscipline, maar ook de Europese waarden worden nageleefd. D66 wil dat de uitkomst van deze toets jaarlijks wordt besproken in de nationale parlementen, onder leiding van een rapporteur democratie, rechtsstatelijkheid en grondrechten.

Europees nabuurschap

D66 vindt het noodzakelijk in de periferie van de EU bij te dragen aan verbetering van de rechtstaat, de strijd tegen corruptie en de ontwikkeling van het maatschappelijk middenveld. Dat is in het belang van de EU en daarmee van Nederland. D66 steunt daarom bijvoorbeeld de consequente implementatie van associatieverdragen met landen als Georgië en Moldavië. De EU dient daarbij een voorspelbare en betrouwbare partner te zijn voor hen die afspraken nakomen en aan criteria voldoen, bijvoorbeeld als het gaat om visumvrij reizen. Alleen dan kan de EU haar geloofwaardigheid bewaren, een referentiepunt zijn voor ontwikkelende democratieën en een positieve impact hebben op haar buurregio.

Anders begroten, structureel meer geld naar kennis, innovatie en duurzame groei

Europa moet effectiever investeren in economische groei. Overheidsbegrotingen, ook die van de Europese Unie zelf, moeten daarom fundamenteel anders. D66 wil af van de starre Europese zevenjaarsbegroting, waarin vooral geld naar landbouwsubsidies en regiofondsen gaat. Wij willen flexibelere begrotingen gericht op innovatie, duurzame infrastructuur, energie en kennis. Een echte begroting, gebaseerd op eigen middelen in plaats van het gehakketak om bijdragen van lidstaten. Nederland moet daarin vol inzetten op een grotere ontvangst vanuit de Europese fondsen – gebaseerd op de beste voorstellen en niet op basis van handjeklap rond verdeelsleutels. Dat is belangrijk voor onderzoek, innovatie en regionale investeringen in Nederland

Europa is cruciaal voor schone en digitale groei

Europa is essentieel voor ambitieuze schone en digitale groei. In en met Europa zorgen wij voor één digitale markt waarin het echt eenvoudig is over grenzen digitaal zaken te doen. We bouwen aan een energiemarkt die snel kan verduurzamen, maken afspraken met handelspartners waarin we onnodige barrières opheffen, met oog voor mens, natuur en milieu en maken Nederland en Europa tot een plek waar talent zich maximaal ontwikkelt en waar internationaal talent zich graag vestigt.

Onze stem in de wereld

Een sterk Europa kan ook in de 21e eeuw een vuist maken tussen machtsblokken als de Verenigde Staten, Rusland en China. Europese landen staan voor een keuze: laten we ons uiteen spelen of gaan we gezamenlijk de uitdagingen van de 21e eeuw aan? Hierbij geldt: verscheidenheid is prachtig, verdeeldheid is funest. Daarom kiest D66 voor stevige Europese samenwerking, breed gedragen door 450 miljoen Europeanen. Voor een gezamenlijk

buitenlands- en veiligheidsbeleid, vertegenwoordigd door een Eurocommissaris met een netwerk van EU-ambassades. Voor het bundelen van de krachten bij ontwikkelingssamenwerking met minder bureaucratie. Voor één EU-vertegenwoordiging in de Veiligheidsraad, Wereldhandelsorganisatie en Wereldbank. Als één blok staan en strijden we voor de bescherming van onze belangen en voor de rechten en vrijheden van mensen. D66 wil dat Nederlandse diplomaten de ontwikkeling van een gemeenschappelijk Europees buitenlands beleid aanjagen.

Samenhangend internationaal beleid

Nederland en Europa zullen voortdurend onze plaats in de wereld en onze positie in de vele internationale vraagstukken moeten bepalen. Er is en blijft behoefte aan behartiging van de economische belangen van Nederland in het buitenland. Daarbij heeft Nederland een verantwoordelijkheid voor de meer dan een miljoen Nederlanders in het buitenland. Binnen de contouren van een gemeenschappelijk Europees buitenlands beleid willen we een actieve diplomatie en een overheid die zich sterk richt op het buitenland. Het kiezen voor rechtsorde, veiligheid, mensenrechten en democratie vormt een startpunt. Met deze leidraad zal Nederland een actieve rol moeten vervullen in complexe internationale situaties in de instabiele ring rond Europa, in Afrika en in het Midden-Oosten. Onze positie als land van vrede en recht gaat gepaard met de verplichting deze waarden vol overtuiging uit te dragen. Nederland maakt, in navolging van Scandinavische landen, duidelijke keuzes: we kunnen niet alles doen en moeten ons inzetten op die terreinen waar Nederland een toegevoegde waarde heeft.

Actieve diplomatie

Nederland kan zijn stem voor democratie en rechtsstaat niet laten horen, maatschappelijke organisaties ondersteunen, onze ondernemers faciliteren of Nederlanders in buitenland helpen zonder de juiste middelen. Daarom investeren we in een diplomatieke dienst, die meer dan voorheen is gericht op aanwezigheid in het buitenland: een sterk netwerk van Nederlandse ambassades, adequate vertegenwoordiging bij internationale organisaties en voldoende capaciteit voor tijdelijke internationale missies. In Europees verband bepleiten we een volwaardige Europese Minister van Buitenlandse Zaken: een zwaargewicht met actieve politieke agenda. Deze minister wordt ondersteund door een volwaardige Europese diplomatieke dienst die niet slechts dient als 29e ambassade, maar een coördinerende rol speelt en de krachten van lidstaten kan bundelen. Zo lang de EU niet een eigen minister en volwaardige buitenlandse dienst heeft, doet Nederland haar uiterste best om bij de VN en haar deelorganisaties een adequate Nederlandse vertegenwoordiging te hebben, met als doel dubbel werk, disfunctionele beleids- en besluitvorming en verspilling tegen te gaan.

Aandacht voor Nederlanders in het buitenland

Er wonen ongeveer een miljoen Nederlanders tijdelijk of permanent over de grens. D66 wil dat er structurele aandacht is voor hun belangen en hun betrokkenheid bij Nederland. Dat begint met snelle en toegankelijke dienstverlening door posten in het buitenland en online, waarmee we bijvoorbeeld de mogelijkheid bieden om in het buitenland een paspoort of DigiD aan te vragen. Maar ook met de actieve inzet om deze Nederlanders deel te laten nemen aan verkiezingen waarvoor zij stemgerechtigd zijn. Hierbij kijken we actief naar het vereenvoudigen van de huidige procedure, en houden we technologische ontwikkelingen nauwlettend in de gaten. We hebben ook nadrukkelijk aandacht voor onze grensprovincies en het oplossen van problemen waar zij tegenaan lopen met de buurlanden.

Meervoudige nationaliteit

Wij zijn er trots op dat mensen van verschillende afkomst Nederlander zijn. Niemand hoeft in Nederland zijn oorspronkelijke nationaliteit op te geven. Ook Nederlanders in het buitenland houden hun Nederlanderschap zolang zij dat willen. Voor oud-Nederlanders die in de afgelopen decennia onvrijwillig hun Nederlanderschap hebben verloren, wordt een speciaal loket ingericht om hen eenmalig de kans te geven het Nederlanderschap terug te krijgen, zonder verlies van hun andere nationaliteit.

Kiezen voor rechtsorde, veiligheid, mensenrechten en democratie

D66 streeft naar een vrije en rechtvaardige wereld. Dat betekent dat we streven naar een wereld waarin de progressieve liberale waarden centraal staan. Zonder een goed functionerende rechtsstaat en democratie bestaat vrijheid namelijk niet. Voor individuen betekent dit dat we mensenrechten, zoals de vrijheid van meningsuiting en gelijke rechten tussen mannen en vrouwen, vooropstellen. D66 komt op voor persvrijheid in landen waar deze in toenemende mate onder druk staat. Iedereen, waar ook ter wereld, heeft het recht en de vrijheid zichzelf te zijn. We vergroten daartoe de uitgaven voor het Nederlands mensenrechtenfonds. Wereldwijd moet er aandacht zijn voor de emancipatie van vrouwen en meisjes, etnische en religieuze minderheden en LHBTI'ers.

Voor staten betekent dit dat het internationaal recht het uitgangspunt is. Een goede internationale rechtsorde en veiligheid wereldwijd zijn niet alleen in ons eigen belang, maar vormen de basis voor vrede, vrijheid en welvaart die wij aan alle mensen gunnen. De beste manier om een wereld te bereiken waarin iedereen in vrede, vrijheid en veiligheid kan leven, is door internationale samenwerking. Aantasting van beginselen van democratische rechtsstaat moet gevolgen hebben voor onze internationale relaties.

De internationale veiligheidssituatie is de laatste jaren sterk verslechterd. De EU-landen zijn

omringd door een ring van instabiliteit die van Rusland via het Midden-Oosten naar Noord-Afrika leidt. Het Nederlandse veiligheidsbeleid dient zich allereerst op de crises in die gebieden te richten.

Daarnaast wil D66 dat Europa haar afhankelijkheid van fossiele brandstoffen, die we veelal importeren uit landen met instabiele en autocratische regimes zoals Rusland en Saoedi-Arabië, versneld afbouwt. D66 kiest ervoor dit in Europees verband te doen. Mensenrechten mogen niet ondergeschikt worden gemaakt aan handel. Samenwerken met dictators en autocratische regimes zal op de lange termijn leiden tot minder stabiliteit. Het is belangrijk dat bij economische missies ook de mensenrechten worden besproken.

Het bevorderen van de mensenrechten wereldwijd is alleen geloofwaardig als Nederland zelf volledige verantwoording aflegt over het eigen verleden. Daarom wil D66 dat er een onderzoek komt naar het geweld, van beide zijden, tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog.

Israël-Palestina

D66 steunt een twee-statenoplossing voor het Israëliësch-Palestijnse conflict, op basis van de grenzen van 1967. Om de haalbaarheid van die oplossing te beschermen, moet Nederland de staat Palestina erkennen, maatregelen nemen tegen het Israëliësch nederzettingenbeleid en de samenwerking met beide partijen aan voorwaarden onderwerpen. In het Midden-Oosten vredesproces dient de EU assertiviteit en leiderschap te tonen. Wanneer de partijen vasthouden aan illegaal beleid dat vrede blokkeert, dan moet de EU daartegen optreden, bijvoorbeeld door opschorting van samenwerkingsovereenkomsten. D66 veroordeelt alle geweld tegen burgers, steunt mensenrechtenverdedigers en streeft naar vrede en veiligheid voor Israël en Palestina. Een duurzame oplossing van het Israëliësch-Palestijnse conflict is ook vanuit regionaal perspectief dringend geboden. Zolang dat conflict voortduurt, zal het bijdragen aan verdere radicalisering en instabiliteit in het Midden-Oosten.

Nederland als land van vrede en recht

Nederland staat internationaal bekend om zijn respect voor mensenrechten en zijn inzet voor de internationale rechtsorde. In de Nederlandse grondwet staat zelfs dat de krijgsmacht er is om de internationale rechtsorde te bevorderen. In het bijzonder staat de stad Den Haag in binnen- en buitenland bekend als internationale stad van vrede en recht. Dat komt natuurlijk door de aanwezigheid van unieke internationale instituties als het Vredespaleis, het Internationaal Strafhof, het Joegoslavië-Tribunaal en Europol. Hiermee kan Nederland een belangrijke bijdrage leveren aan de wereld. De Nederlandse economie profiteert daarnaast aanzienlijk van de aanwezigheid van deze internationale organisaties. Het levert werkgelegenheid op, het stimuleert toerisme en leidt tot allerlei conferenties. Nederland maakt zich bovendien hard voor

efficiëntere en effectievere internationale organisaties. Hier geldt als stok achter de deur het verlagen of stopzetten van vrijwillige bijdrages bij onvoldoende verbetering. Dat geld gaat dan naar noodhulp.

Er wordt gericht beleid gevoerd door de Nederlandse overheid om dat imago van Nederland en die positie van Den Haag te bestendigen en te verstevigen. De regering zet zich in voor het vestigen van nog meer internationale instituties in Nederland. Tegelijkertijd spant Nederland zich ervoor in dat meer landen lid worden en lid blijven van instituties zoals het Internationaal Strafhof.

D66 ziet de VN als het belangrijkste platform voor dialoog over mondiale vraagstukken. Het tijdelijke Nederlandse lidmaatschap van de VN-Veiligheidsraad in 2018 biedt een uitgelezen kans. D66 wil het tijdelijke lidmaatschap van de VN-Veiligheidsraad aanwenden om de Nederlandse positie in de wereld te versterken en de VN slagvaardiger te maken.

Betrokken bij en realistisch over vluchtelingen

Migratie is van alle tijden. Al eeuwenlang komen er mensen uit alle windstreken naar Nederland. En in de loop van de geschiedenis hebben veel Nederlanders hun geluk elders beproefd – op de vlucht voor oorlog, armoede of om elders een beter bestaan op te bouwen. Door de vele brandhaarden in de wereld is op dit moment het grootste aantal mensen op de vlucht sinds de Tweede Wereldoorlog. Het oorlogsgeweld in Syrië, de dictatuur in Eritrea en de acties van de Taliban in Afghanistan verdrijven onschuldige burgers uit hun land. Zij vluchten om zichzelf in veiligheid te brengen en om hun kinderen te beschermen tegen oorlog en geweld. Ook in de komende jaren zullen er veel mensen naar Europa blijven komen. Dat zegt vooral iets over de ernst van de huidige onrust elders in de wereld. Het achterlaten van huis, familie, vrienden en je geboortegrond is immers geen kleine stap. Maar soms wint de vrees voor lijf en leden of het juk van onderdrukkende regimes het van de onzekerheid en ongewisse lotsbestemming die migratie onvermijdelijk met zich meebrengt. Voor die mensen willen en moeten wij er zijn.

Tegelijkertijd vertelt de migratie richting Nederlands ons ook iets over de omstandigheden hier. De vrijheid en economische voorspoed zijn momenteel zo groot dat zij aantrekkingskracht uitoefent op andere delen van de wereld. En dat is bijzonder in de nasleep van de grootste economische crisis sinds de Tweede Wereldoorlog. Die positie moeten we koesteren. Maar zij komt ook met een verantwoordelijkheid. De verantwoordelijkheid om zoveel mogelijk mensen de kans te geven een menswaardig bestaan op te bouwen – het liefst in de regio van herkomst, maar waar nodig ook in onze eigen samenleving. Het recht op individuele vrijheid is immers niet gebonden aan de plek waar je wieg heeft gestaan.

De afgelopen jaren is er een heftig, en soms te heftig, maatschappelijk debat over vluchtelingen gevoerd. Voor mensen die in eigen land hun leven niet zeker zijn staat onze deur altijd open – dat is onze dure medemenselijke plicht. Maar wij hebben ook begrip voor mensen die willen

ontsnappen aan uitzichtloze armoede, voedselgebrek, onbetaalbare gezondheidszorg, corrupte overheden of decennia durende schaduwlevens in kampen voor ontheemden. Het gaat om mensen die verbetering van hun lot – vaak tegen de klippen op – in eigen hand nemen. Daar geldt dat het aanpakken van de oorzaken door meer ontwikkelingssamenwerking en effectiever buitenlands beleid verreweg de voorkeur geniet boven symptoombestrijding door opvang in de regio of in Europa. Wij respecteren de menselijke wens aan het noodlot te ontsnappen en herkennen de drang naar een beter bestaan – gesteld voor dezelfde situatie zouden velen van ons dezelfde aspiraties hebben. En in een ideale wereld zou bewegingsvrijheid niet langer beperkt zijn door grenzen. Maar hoewel onze vitale samenleving meer nieuwkomers kan verwerken dan sommigen denken, dreigen onderling vertrouwen en sociale cohesie bij al te grote migratieschokken af te kalven. Dat vergt een duidelijk beleid om legale routes te creëren voor vluchtelingen en een selectief blue cardsysteem voor economische migranten waarbij de potentiële bijdrage aan de Nederlandse samenleving voorop staat.

Europese samenwerking

Om vluchtelingen menswaardig op te vangen is Europese samenwerking onmisbaar. Nu moet er eindelijk het door D66 bepleite Europese asielbeleid komen, Europese aanmeldcentra, een goede verdeling van de lasten over de lidstaten en een sterke rol voor EASO, het Europese asielbureau. Goede overeenkomsten met de buurlanden van de EU zijn onmisbaar voor een menswaardige regeling voor immigratie naar en emigratie uit de EU. D66 wil dat de Europese Unie de komende jaren een aanzienlijk deel van haar begroting besteedt aan het in goede banen leiden van deze vluchtelingencrisis en een vluchtelingen Eurocommissaris aanstelt. Lidstaten die meer vluchtelingen opnemen moeten daarvoor financieel beloond worden.

Effectiever grensbeleid

D66 wil goede grenscontroles aan de buitengrenzen van Europa, zodat we regie hebben op wie wel en niet Europa binnenkomt. Omdat het in ieders belang is dat mensen binnen Europa vrij kunnen bewegen, is de bewaking van de buitengrenzen een verantwoordelijkheid van alle EU-landen samen. Die verantwoordelijkheid wordt nu uitbesteed aan andere landen of ontlopen. Ook wil D66 vluchtroutes beveiligen om mensensmokkelaars uit te sluiten – geen menselijke drama's meer op open zee. Daarom wil D66 dat de Europese grens- en kustwacht snel operationeel wordt.

Ook wij vinden opvang in de regio een belangrijk onderdeel van de oplossing. Maar we moeten ons ook realiseren dat bijvoorbeeld 95% van de Syrische vluchtelingen momenteel al in Libanon, Jordanië, Turkije en Irak wordt opgevangen. D66 wil veel doen om die opvang te verbeteren, door onze noodhulp flink te verhogen en door structurele partnerschappen aan te gaan met de regeringen daar. Om bijvoorbeeld het onderwijssysteem ter plekke overeind te

houden of de infrastructuur te verbeteren. Maar ook opvang in de regio kent zijn grenzen. Om de druk op landen als Libanon en Jordanië te verlichten, zullen Europese landen, naast reguliere asielaanvragen aan onze buitengrenzen, via het UNCHR-hervestigingsprogramma meer vluchtelingen veilig naar Europa moeten laten komen. Momenteel neemt Nederland 500 kwetsbare vluchtelingen per jaar op in het kader van het UNCHR-hervestigingsprogramma. Gezien het grote aantal mensen dat momenteel wereldwijd op de vlucht is moet dit aantal echt substantieel omhoog. D66 vindt dat ook andere Europese lidstaten meer vluchtelingen zouden moeten opnemen via het hervestigingsprogramma van UNHCR.

Vluchtelingen- en migratiestromen voorkomen

Gekoppeld aan een effectiever Europees asielbeleid, bepleit D66 een stevig investerings- en hulpbeleid om de economische en rechtsstatelijke omstandigheden in landen van herkomst te verbeteren. Economische ontwikkeling ontstaat pas als de overheid en markt functioneren, in infrastructuur en voedselvoorziening wordt geïnvesteerd en er banen zijn. Want zolang er in eigen land geen kansen zijn, zullen mensen die kansen elders zoeken. Met een verwachte bevolkingsomvang van vier miljard mensen in Afrika aan het einde van deze eeuw kunnen wij ons dat niet veroorloven. Dit is een proces van de lange adem. Maar het is de enige manier om aan zoveel mogelijk mensen een leven in vrijheid te kunnen bieden. In Nederland, Europa en daarbuiten.

Onschuldig tot het tegendeel is bewezen

Nederland mag geen vrijhaven zijn voor oorlogsmisdadigers. Daarom moet het Team Internationale Misdrijven extra capaciteit krijgen om asielzoekers die verdacht worden van oorlogsmisdrijven daadwerkelijk berecht kunnen worden. Het huidige beleid, waarbij asielzoekers direct worden uitgesloten van de asielprocedure als er een verdenking is van oorlogsmisdrijven op grond van artikel 1F van het Vluchtelingenverdrag, vindt D66 onzorgvuldig. Daarom wil D66 dat er een onderzoek komt naar de huidige toepassing van artikel 1F van het Vluchtelingenverdrag.

Asielzoekers kunnen meteen meedoen

Op dit moment wordt er te veel gesleept met de asielzoekers die Nederland bereiken. We geven deze mensen op de vlucht onvoldoende kansen zinvol aan de slag te gaan. Daarmee maken we ze het bij voorbaat heel erg moeilijk om wat van hun leven te maken. Terwijl we allemaal zouden moeten weten dat de meeste mensen nog lang in Nederland zullen wonen.

D66 wil daarom de opvang van asielzoekers in Nederland radicaal anders vormgeven: we willen

permanente opvangreserve (ook in rustigere tijden), kleinschaligere opvang, een regierol voor gemeenten in de opzet van opvang en een zo kort mogelijke procedure, die is gericht op het belang van het kind. De asielprocedure moet zo worden ingericht dat het aantal verhuisbewegingen van mensen tijdens de procedure zo klein mogelijk is, zeker als er kinderen in het spel zijn. Dit komt ook ten goede aan de kwaliteit van onderwijs voor asielkinderen. Het is van belang dat mensen, vrouwen net zo goed als mannen, zo snel mogelijk kunnen meedoen in de maatschappij. Daarvoor is een korte en efficiënte asielprocedure cruciaal. Als er door een te hoge asielinstroom te weinig capaciteit is om de achtdaagse procedure te waarborgen, dan moet er direct extra capaciteit komen om maandenlange wachttijden te voorkomen. Hetzelfde geldt voor gezinshereniging. Ook die procedure moet zo snel mogelijk verlopen om onzekerheid en gebrekkige integratie te voorkomen. Het uitgangspunt is dat mensen wier asielverzoek niet wordt ingewilligd moeten terugkeren naar land van herkomst. D66 vindt het belangrijk om uitgeprocedeerde asielzoekers naast bed, bad en brood ook begeleiding geboden wordt, zodat hen een toekomstperspectief wordt geboden voor terugkeer naar het land van herkomst en hen een kans wordt geboden om een menswaardig bestaan te leiden. De afgelopen jaren maken duidelijk dat het Nederlands en het Europees asielsysteem volledig op de schop moeten. D66 wil de Vreemdelingenwet 2000 en de Wet Inburgering wijzigen.

Integratie van vluchtelingen

Wij moeten de mensen die naar ons land zijn gevlucht en die structureel onderdeel worden van onze samenleving echt mee laten doen. D66 vindt meedoen aan de Nederlandse maatschappij door het spreken van de taal en het hebben van een baan het allerbelangrijkst. Daarom moet daar vanaf dag één in Nederland aan gewerkt worden. Al in de opvang moet er door het rijk gezorgd worden voor taalcursussen en onderwijs voor kinderen. Drempels om te kunnen of mogen werken, moeten worden weggenomen, zodat mensen direct aan de slag kunnen. D66 wil bovendien de naturalisatietermijn terugbrengen naar vijf jaar. Vluchtelingen hebben ook kennis van de Nederlandse maatschappij nodig om mee te kunnen doen. We verwachten uiteraard dat vluchtelingen zich inspannen om die kennis op te doen. Om dat ondersteunen zien we meer in kwalitatief goede cursussen, dan in een onzinnige toets als het huidige inburgeringsexamen.

D66 wil dat zo snel mogelijk in kaart wordt gebracht wat de competenties van deze vrouwen en mannen zijn. Diploma's uit het land van herkomst moeten snel erkend worden en er moet gekeken worden naar de nodige aanvullende opleidingen. Bij het plaatsen van statushouders in de gemeente moeten we kijken naar vraag en aanbod: in welke gemeente is er behoefte aan welke arbeidskrachten?

Overheid en gemeenten moeten veel meer ondersteuning en begeleiding bieden tijdens de inburgering. Daarbij verwachten we dat niet alleen mannelijke asielzoekers, maar ook vrouwen actief kansen krijgen en geacht worden deze te grijpen. Keerzijde van deze intensieve begeleiding is wel dat inburgerweigeraars uiteindelijk ook het land uit kunnen worden gezet, tenzij een uitzetting in strijd is met het beginsel van non-refoulement.

Bescherming kwetsbare groepen

D66 wil dat er in de asielopvang voldoende aandacht is voor het aanpakken van daders en de bescherming van kwetsbare groepen, zoals kinderen, getraumatiseerde personen en LHBTI'ers met verschillende culturele en religieuze achtergronden. D66 wil daarnaast een verruiming van het Kinderpardon, zodat gewortelde kinderen die al langer dan vijf jaar in Nederland verblijven alsnog een vergunning kunnen krijgen.

Bed, bad en brood

D66 wil dat het kabinet meer werk maakt van de terugkeer van uitgeprocedeerde asielzoekers, in Nederland en in Europees verband. Dit betekent dat de bed-, bad- en broodvoorziening gekoppeld moet worden aan begeleiding die toewerkt naar een toekomstperspectief in land van herkomst voor uitgeprocedeerde asielzoekers. Kleinschalige opvang waarbij ongedocumenteerden ook begeleiding krijgen, biedt perspectief op een daadwerkelijke toekomst in Nederland of het land van herkomst en daarom mogen gemeenten dit blijven aanbieden.

Vreemdelingenbewaring

In uiterste gevallen is het nodig om in de vreemdelingenbewaring machtsmiddelen in te zetten, maar D66 wil dit beperken en daar heel hoge barrières en heldere grenzen aan stellen. D66 wil geen kinderen in de cel, grensdetentie afschaffen, geen isolatie tenzij strikt noodzakelijk en geen visitatie.

Ambitieuze internationale samenwerking

De afgelopen jaren is er veel kritiek geweest op ontwikkelingssamenwerking (OS). Kabinet na kabinet bezuinigde op de uitgaven voor OS, waarbij de opvang van vluchtelingen in Nederland een steeds groter deel van de uitgaven opslokt. Nu de vanzelfsprekendheid van OS verdwenen is en omvang en aanwending van het OS-budget ter discussie staan is het des te belangrijker dat D66, historisch voorvechter van het investeren in internationale samenwerking, duidelijk is over het waarom, wat, hoe, waaraan, hoeveel en onder welke voorwaarden van het investeren in OS.

Dat begint met de constatering dat er nooit eerder in de geschiedenis zoveel mensen leefden in vrede en in korte tijd wisten te ontsnappen aan armoede. Een radicaal gestegen levensverwachting, de spectaculaire daling van kindersterfte, een toenemend opleidingsniveau:

gemiddeld genomen gaat het met heel veel mensen beter dan ooit. Deze trend is zeker niet exclusief, of zelfs grotendeels, gedreven door Westerse hulpinspanningen. Maar er is veel bereikt in de afgelopen decennia, en de wereldwijde investeringen in OS hebben daaraan hun bijdrage geleverd. Dat wil niet zeggen dat er niet veel beter kan en moet. Internationale samenwerking is en blijft nodig – we zijn er nog niet. Want hoewel de extreme armoede fors gedaald is, is de kloof tussen arm en rijk een stuk groter geworden. En een te grote kloof belemmert economische groei en werkt conflicten en instabiliteit in de hand. Nog vele landen en mensen kunnen steun in de rug goed gebruiken om hun broze economische ontwikkeling tot een daadwerkelijk duurzaam succes te maken.

De wereld heeft zich daarom recent gecommitteerd aan nieuwe Sustainable Development Goals. Daarin kan Nederland – overheid, bedrijfsleven, burger – een belangrijke rol spelen. Uitgaande van onze democratische en rechtsstatelijke waarden en met respect voor mens en planeet. Als we meer invloed willen hebben dan moeten we een gerichter en integrale agenda voeren: internationale samenwerking omvat voor ons ontwikkeling en veiligheid, maar ook zaken als armoede, economie, handel, klimaat en natuur. We willen klaarstaan met noodhulp voor de mensen die het het hardst nodig hebben en daar investeren waar we met onze kennis en middelen het verschil kunnen maken. Het verschil maken op duurzame ontwikkeling – met focus op water, voedsel en landbouw, en wellicht energie – en de positie van vrouwen, meisjes en LHBTI.

Investeren in duurzame economische zelfredzaamheid

Toekomstvaste ontwikkeling ontstaat alleen in een duurzame economische context. Daarom bevorderen wij internationale handel waarbij iedereen zich aan hoge normen houdt en streven wij naar gelijkwaardige economische kansen voor mannen en vrouwen. Wij zetten ons in voor microfinanciering, toegang tot kapitaal en financiële instrumenten als bankrekeningen, verzekeringen en duurzame productiemethoden en investeren wij in trainingen gericht op vaardigheden en kennis van ondernemers. Het Nederlandse bedrijfsleven is voor deze inspanningen een onontbeerlijke partner.

Doorbraken op terreinen waar Nederland bijzondere kennis of vaardigheden heeft

Wij investeren in het opbouwen en beschikbaar maken van kennis op specifieke terreinen waar Nederland al een koppositie heeft. Daarbij investeren we gericht in vraagstukken die oplosbaar zijn binnen de omvang van Nederlandse budgetten en waar vormen van nieuwe kennis of gerichte toepassing van bestaande kennis op dit moment onvoldoende plaatsvindt. Voorbeelden van deze terreinen zijn watermanagement (Delft), landbouw en voedselzekerheid (Wageningen) en internationaal recht (Den Haag/Leiden). Samenwerkingsverbanden met kennisinstellingen, maatschappelijke organisaties en bedrijfsleven – hier én daar – zorgen voor echte invloed en

verschil.

Investeren in rechtsstatelijkheid en mensenrechten – vrouwen, meisjes, LHBTI

Wat D66 betreft staat Nederland voor vrijheid en diversiteit, democratie en rechtsstaat – ook internationaal. Daarom investeren wij wereldwijd in de opbouw van onafhankelijke rechterlijke macht, dragen wij bij aan missies gericht op de opbouw van een rechtstaat en verbetering van de kwaliteit van bestuur via initiatieven voor transparantie en verantwoording. Daarnaast steunen we de organisatie van vrije verkiezingen, waarborgen vrije pers en media en komen we op voor seksuele en reproductieve gezondheid en rechten (SRGR) en de positie van vrouwen, meisjes en seksuele minderheden (LHBTI). D66 wil daarnaast dat Nederland zich hard maakt voor een effectiever Internationaal Strafhof met meer armslag en een grotere afschrikwekkende werking.

Noodhulp blijft noodzakelijk en kan beter

Helaas blijft er behoefte aan incidentele hulp bij natuurrampen of conflicten – te vrezen valt dat deze behoefte als gevolg van klimaatverandering alleen maar groeit. Nederland koestert zijn voortrekkersrol op dit vlak en investeert in voedsel, in opvang, in noodsanitair en onderdak van vluchtelingen. Er is nog steeds een tekort aan deze middelen of diensten en nog te vaak komen deze te laat om de nood te lenigen. Door sneller ter plaatste te zijn of zelfs op nood te anticiperen, waarbij bijzondere aandacht is voor de kwetsbare positie van vrouwen, meisjes en LHBTI'ers, kan veel leed, maar kunnen ook veel kosten voorkomen worden. Nederland investeert meer en in overleg met internationale partners ontwikkelen we methoden waarmee we sneller en beter hulp kunnen bieden, bijvoorbeeld door op strategische plaatsen voorraden aan te leggen of door specifieke oplossingen voor sanitair, licht of waterzuivering te laten ontwikkelen. Nederland maakt daarom Jordanië en Libanon focuslanden.

Stoppen met vernielen van natuur

Nederland, Europa en bijna alle landen in de wereld, hebben beloofd dat de achteruitgang van natuur en biodiversiteit gestopt wordt. Sterker nog, in Europa hebben we ons zelfs gecommitteerd aan het herstel van natuur. Daar waar we ons daadwerkelijk inzetten voor bescherming en herstel, komen we er keer op keer achter dat dit gepaard gaat met positieve effecten voor welvaart en leefbaarheid. Maar te vaak komt er weinig terecht van onze beloften en gaan we door met het ouderwetse vernielmodel. Daarom wil D66 een wettelijk 'no net loss'-principe. Er mag geen netto verlies aan natuur optreden. Dus ieder verlies aan natuur moet elders gecompenseerd worden. Dat zorgt ervoor dat in elk project de echte kosten van natuurverlies meegewogen zullen worden en het ontmoedigt vernielende projecten in gebieden

van hoge natuurwaarde. Dit geeft een grote prikkel voor ieder project om het verlies zo klein mogelijk te maken en een grote stimulans voor projecten van natuurherstel. D66 wil dit principe in Nederland en in Europa invoeren. We zouden het ook willen toepassen bij met Nederlands en Europees geld gefinancierde projecten buiten Europa. Het ontwikkelingsbeleid van Nederland en Europa mag niet tot een verdere vernietiging van de natuur leiden. Dat moet dus een hard criterium worden. Nederland spant zich in Europees verband specifiek in om ontbossing in grondstofketens uit te bannen. Het EU Deforestation Free Action Plan moet uitmonden in regelgeving om ontbossing in grondstofketens uit te bannen. Het is van belang dat Nederland zich hiervoor inspant.

Met volle energie achter Sustainable Development Goals

Vrijheid bestaat alleen op een leefbare planeet. Daarom hebben we wereldwijd Sustainable Development Goals (SDG's) afgesproken. Deze moeten nationaal, dus ook in Nederland, en internationaal voortvarend nagestreefd worden. Hierbij werken we nauw samen met NGO's, kennisinstellingen en bedrijven. Bij de SDG's gaat het om alle aspecten van duurzame ontwikkeling en niet alleen om armoedebestrijding. Veel problemen hangen met elkaar samen, zoals klimaatverandering, droogte, onveiligheid en het ontstaan van vluchtelingenstromen. Zorg voor vrede, veiligheid, milieu en biodiversiteit zijn een onlosmakelijk deel van deze duurzame ontwikkeling. Daarom financieren wij bescherming van bestaande en nieuwe beschermde natuurgebieden en soorten op land en zee; we bestrijden milieucriminaliteit en stroperij en strijden tegen (de gevolgen van) klimaatverandering. Hierbij zetten we ook in op goed onderwijs en goede gezondheidszorg, want dat is een basisvoorwaarde voor duurzame ontwikkeling, eerlijke handel, vrede en veiligheid. Door de inzet op onderwijs wordt bijgedragen aan lokale capaciteitsversterking, terwijl de aandacht voor goede gezondheidszorg bijdraagt aan toenemende bestaanszekerheid en indirect aan gestage daling van de geboortecijfers.

Bestrijden van stroperij

Nederland spant zich in voor de implementatie van het EU Wildlife Crime Action Plan. Het stropen van bedreigde wilde dieren is een grote bedreiging voor het voortbestaan van vele dieren- en plantensoorten. Georganiseerde misdaad vraagt om een georganiseerde aanpak. Europa kan bijvoorbeeld een belangrijk rol spelen op het gebied van handhaving op doorvoer via (lucht-)havens.

Doen wat we beloofd hebben: nakomen afspraken biodiversiteit

Het klimaatakkoord van Parijs stemt ons optimistisch. Dit akkoord bevat een innovatieve aanpak om elk land voor zich te laten werken aan verbetering. Alle landen hebben zich verplicht om

nationale klimaatplannen op te stellen en over ambitie en voortgang aan elkaar te rapporteren. D66 denkt dat deze methode ook kan helpen om de al bestaande afspraken over behoud van natuur en biodiversiteit tot resultaten te laten leiden. Deze aanpak kunnen we al direct toepassen met onze Europese partners.

Beschikbaar maken van kennis

Wij zijn ervan overtuigd dat kennis mensen in staat stelt zichzelf te ontwikkelen. De hoeveelheid kennis in de wereld neemt met hoge snelheid toe, maar er is veel ongelijkheid in beschikbaarheid. Zeker voor mensen die de Engelse taal niet machtig zijn, blijft veel kennis – van praktische kennis over gezondheid of ambachten tot cultureel erfgoed en wereldliteratuur – onbereikbaar omdat het niet rendabel is deze kennis te vertalen en naar hen te distribueren. Wij willen dat Nederland investeert in het beschikbaar stellen van die kennis op een manier en in een taal die effectief is.

Op een effectieve manier investeren

D66 denkt dat er nog veel te winnen is in de manier waarop wij onze internationale samenwerking vorm geven. Ontwikkelingssamenwerking kan anders en beter. Daarom zetten wij in op langdurige overeenkomsten en plannen. Wij willen grotere en langjarige betrokkenheid, beperkt tot een beheersbaar aantal landen. Daarbij sturen we op de bijbehorende continuïteit en expertise bij de Nederlandse overheid. De huidige uitvoering via Buitenlandse Zaken met hoge rotatie van mensen en bijbehorend verlies van expertise en programmakennis sluit hierbij niet aan.

Deze plannen zijn alleen effectief wanneer er sprake is van heldere doelstellingen en het meten van resultaten en voortgang. We weten vooraf wat we willen bereiken met een investering en vertalen die doelstellingen in termen van resultaat en voortgang. Deze leggen we vast, maken we publiek en hierop rapporteren wij transparant. Hierbij waken we voor het creëren van onnodige rapportagebureaucratie.

Wij versterken de capaciteit van de overheid om deze activiteiten aan te jagen, maar laten de uitvoering in handen van partners. De overheid stelt prioriteiten, beslist over de lange termijn allocatie van middelen en zorgt dat resultaten en voortgang gemeten en gerapporteerd worden. Externe partners zijn verantwoordelijk voor de uitwerking van plannen en de uitvoering daarvan binnen de door de overheid gestelde kaders. Goed bestuur wordt een belangrijke toetssteen voor bilaterale en multilaterale internationale samenwerking. De overheid ziet toe op doelmatige besteding, maar gaat niet op de stoel van de partner zitten.

Eerlijke handel en belastingen

De beste kans op ontwikkeling bieden wij door mensen de kans te geven handel te drijven en door oneerlijke belastingpraktijken tegen te gaan. D66 wil verder gaan met de investeringen in duurzame handel en ondernemerschap. D66 wil ook dat de Europese Unie eenzijdig handelsbarrières afbouwt voor (landbouw)producten uit ontwikkelingslanden om boeren daar een eerlijke kans te geven hun goederen te produceren en exporteren, zonder gesubsidieerde concurrentie van EU-exporteurs. Met OESO-partners en in de EU werken wij samen aan betere regels om belastingontwijking en -ontduiking tegen te gaan. Wij hechten aan de aantrekkelijkheid van Nederland als vestigingsland, mits deze aantrekkelijkheid niet fiscaal gedreven is, maar gebaseerd op onze vele belastingverdragen en een Belastingdienst die goed samenwerkt. Wij willen niet dat bedrijven en burgers gebruik kunnen maken van schimmige constructies om het zicht op hun inkomen en vermogen te onttrekken aan onze belastingdienst of de belastingdienst van het land waar zij in wonen of werken. De verschillen tussen belastingssystemen van landen bieden multinationals teveel mogelijkheden om belasting te ontwijken. Dit heeft zeker voor ontwikkelingslanden erg negatieve gevolgen. D66 verlangt een actieve bijdrage van Nederland aan een rechtvaardig internationaal belastingstelsel. We moeten vooroplopen in de strijd tegen belastingontwijking door een minimumtarief voor de vennootschapsbelasting in te voeren op Europees niveau, meer en efficiënter informatie tussen belastingdiensten uit te wisselen en strengere vestigingscriteria te hanteren voor bedrijven die lege brievenbusmaatschappijen willen oprichten met als doel belasting te omzeilen. Ook willen we een zwarte lijst voor belastingparadijzen, waaraan we sancties verbinden. D66 is voorstander van publieke transparantie van bedrijven over omzet, winst en belastingafdracht per land.

Meer investeren

In de afgelopen jaren hebben we de krimp en verwatering van het budget voor internationale samenwerking met lede ogen aangezien. De beschikbare middelen zijn fors afgenomen en ook nog eens ingezet voor de opvang van asielzoekers in Nederland. Daarmee heeft Nederland de internationale afspraken hierover in feite losgelaten. D66 wil dat Nederland zijn verantwoordelijkheid neemt, door minimaal 0,7% van het BNP te besteden aan duurzame ontwikkeling in minder ontwikkelde landen. D66 wil ook dat Nederland andere landen aanspoort om ook aan deze internationale afspraak te voldoen. Dat vraagt om een zuivere inzet van het budget en een uitbreiding van onze investeringen. Naast het beter inzetten van de beschikbare middelen willen wij de komende jaren de uitgaven aan internationale samenwerking met € 750 miljoen laten groeien en toewerken naar de afspraken die in het kader van SDG's zijn gemaakt. De uitgaven voor internationale klimaatfinanciering die voortkomen uit het nakomen van de Nederlandse verplichtingen als gevolg van het klimaatverdrag van Parijs, komen conform internationale afspraken niet ten koste van het budget voor ontwikkelingssamenwerking.

Armoedebestrijding is alleen mogelijk als de economische groei op duurzame wijze tot stand

komt. Nederlandse ontwikkelingsprojecten krijgen daarom een strenge duurzaamheidstoets op bijvoorbeeld klimaat- en biodiversiteitseffecten.

Modern veiligheidsbeleid

In een dynamische en onvoorspelbare wereld kan Nederland niet leunen op diplomatie en internationale samenwerking alleen. D66 wil een weloverwogen en modern veiligheidsbeleid met een uitgestoken hand waar mogelijk en geloofwaardige vuist waar nodig. De trans-Atlantische band is sterk maar aan verandering onderhevig: minder dan voorheen kunnen wij leunen op de Verenigde Staten om onze veiligheid te borgen. Niet onterecht verwacht de VS meer van ons. In dit onzekere tijdsgewricht zal Europa meer zelf moeten leren, denken en doen. D66 is overtuigd van een verdere voortzetting van Europese samenwerking op het gebied van gezamenlijke aankoop en onderhoud van materieel, het opzetten van gezamenlijke opleidingen en trainingen, het poolen van bestaand militair materieel en afspraken over taakspecialisatie tussen landen. Op de lange termijn wil D66 dan ook naar een Europees leger, ingebed in een democratisch en sterk Europa met een sterke relatie met onze trans-Atlantische bondgenoten. In de nabije toekomst blijft Nederland echter, ook in deze geglobaliseerde wereld, eindverantwoordelijk voor zijn eigen veiligheid. Helemaal nu die wereld door een turbulente fase van fragmentatie en destabilisatie gaat. We kunnen bij de handhaving van vrede, veiligheid en stabiliteit niet zonder een geloofwaardige stok achter de deur. Daarom wil D66 een moderne, direct inzetbare defensie – in Nederland én Europa die binnen een geïntegreerde benadering in samenhang met diplomatie en ontwikkelingssamenwerking kan opereren.

Strategische keuzes maken

Nederland moet scherpe keuzes maken over de ambities van de krijgsmacht. Er gaapt momenteel een gat tussen ambitie en middelen. De noodzakelijke middelen moeten beschikbaar worden gesteld zodat de krijgsmacht aan haar internationale verplichtingen en grondwettelijke taken kan voldoen en kan inspelen op de zich voortdurend ontwikkelende veiligheidssituatie. Daar hoort allereerst de erkenning bij dat effectieve defensie nog altijd leunt op drie klassieke pijlers: landmacht, marine en luchtmacht.

D66 voegt daar expliciet een nieuw aspect aan toe en dat is digitale oorlogsvoering (cyber warfare). D66 ziet Nederland als digitale koploper in Europa. De bescherming van Nederland als wereldwijd knooppunt van verkeers- en datastromen vraagt om significante verhoging van het budget voor cybersecurity, zowel binnen Defensie als binnen Veiligheid en Justitie. D66 wil met dit extra budget het cybercommando, de inlichtingen- en communicatiecapaciteit en het IT netwerk versterken. D66 wil dat Defensie, het Nationale Cyber Security Centrum, onderzoeksinstellingen en bedrijven intensief samenwerken aan de bescherming van onze vitale infrastructuren en aan het ontwikkelen van innovatieve producten en diensten. Op die manier

beschermen we Nederland als knooppunt en versterken we tegelijkertijd onze exportpositie.

D66 wil dat ons land in staat blijft deel te nemen aan activiteiten in het hoogste geweldsspectrum. Gelegen binnen een ring van instabiliteit is dit voor Nederland en Europa noodzakelijk. Tegelijkertijd deinzen wij er niet voor terug om ons – in samenspraak met onze partners – te specialiseren. We zullen bijvoorbeeld met mensen én middelen moeten anticiperen op het toenemende belang van cyber warfare en daarmee dus ook een hogere prioriteit geven. Een combinatie van investeren en specialiseren: daarmee blijft het mogelijk om onze veiligheid te bewaken en met partners deel te nemen aan de meest complexe militaire interventies.

Militaire interventie is nooit de eerste optie

Bij besluitvorming over militaire missies weegt een volkenrechtelijk mandaat uiterst zwaar. Een Veiligheidsraadresolutie heeft altijd de voorkeur. Maar in zeldzame gevallen, zoals bij een genocide, kan tot een militaire interventie worden besloten - ondanks een blokkade van één of meerdere landen in de Veiligheidsraad. Ook dan heeft een zo breed mogelijke internationale coalitie de voorkeur.

Defensie – een professionele organisatie

Als het zo ver komt dat militairen worden ingezet, dan moeten wij en de militairen op defensie kunnen rekenen. Daarvoor is een professionele organisatie essentieel. Wat D66 betreft komt er een einde aan de huidige versnipperde inzet en organisatorische zwaktes zoals onder andere door de Algemene Rekenkamer is gesignaleerd. Dit betekent allereerst dat de basis op orde moet worden gebracht. Uitgezonden personeel moet adequaat zijn getraind voor de gestelde taak, beschikken over uitstekend materiaal en er moet een juiste balans gevonden worden tussen militairen in het veld en hoger kader en overhead. Om hiervoor te zorgen is een betere samenwerking nodig met andere ministeries, het bedrijfsleven en kennisinstituten. Daarnaast willen wij dat defensie een toonaangevende organisatie wordt waar ook de nieuwe generatie graag werkt. We willen dat defensie meer aandacht besteedt aan diversiteit.

Reservisten verrijken defensie met specifieke kennis en kunde en vormen een verbindende schakel tussen de krijgsmacht en de samenleving. D66 is daarom van mening dat reservisten structureel tot de sterkte van defensie moeten gaan behoren en dat hun aantal zowel in absolute als in procentuele zin de komende jaren moet groeien. Zij kunnen fungeren als een flexibele schil van de krijgsmacht, in te zetten waar en wanneer nodig. Defensie moet haar reservistenbeleid helder neerzetten en de uitvoering hiervan eenduidig organiseren, met één loket voor reservisten en bedrijven. Ook staan we voor een actief veteranenbeleid. Om deze rol goed te kunnen vervullen, heeft defensie meer geld nodig. Alleen al de verbetering van de directe inzetbaarheid van onze huidige krijgsmacht vergt een substantiële investering. We

kunnen bovendien niet langer afhankelijk blijven van de Verenigde Staten voor onze veiligheid. Daarom wil D66 dat onze defensie-uitgaven stapsgewijs toegroeien naar het Europese gemiddelde. Daaraan verbonden is een nut en noodzaak discussie over aanschaf van materieel; een aspect dat expliciet verbonden zal moeten zijn met kennis van te veel en te weinig aanwezig materieel binnen NAVO verband.

Een Europees veiligheidsbeleid voor echte impact

Voor serieuze invloed op het wereldtoneel is een slagvaardige Europese defensie onontbeerlijk. Dat vergt een betere taakverdeling tussen de lidstaten, inzicht in elkaars capaciteiten en reeds bestaande samenwerkingsprojecten en heldere afspraken. Teveel nog probeert iedereen nu zijn krijgsmacht vorm te geven als een Zwitsers zakmes: alles moet erop zitten. Dat is niet alleen onbetaalbaar maar vooral ook inefficiënt. Vrijwel geen enkele lidstaat kan momenteel nog zelfstandig een missie uitvoeren. D66 wil daarom een volwaardig en samenhangend Europees veiligheidsbeleid. Daarmee geven we het Europees buitenlandsbeleid beduidend meer gewicht. Dit werkt alleen met besluitvorming die minder gevoelig is voor de tegenstand van een individueel land. D66 zal zich inzetten voor de implementatie van de EU-buitenlandstrategie. De EU beschikt over veel instrumenten op het terrein van veiligheid en defensie; het is zaak deze te gebruiken. Daarom stelt D66 voor om een EU-breed onderzoek in te stellen naar de politieke besluitvormingsprocedures rondom de uitzending van militairen in de lidstaten. Deze oproep tot meer Europese defensiesamenwerking is niet gericht tegen de NAVO. Sterker nog, die integratie stelt ons in staat te bouwen aan een sterke defensiepijler binnen de NAVO. Daarom moet Europa opereren binnen de NAVO wanneer het kan, maar buiten de NAVO kunnen functioneren wanneer het moet. De veiligheidsgaranties die NAVO-leden aan elkaar bieden zijn en blijven het fundament onder onze veiligheid.

Betere Europese samenwerking voor meer slagkracht

Op de lange termijn streven we naar de vorming van een Europese krijgsmacht. Met een duidelijke taakspecialisatie voor iedere lidstaat. Op de korte termijn valt er al veel te winnen met relatief kleine stappen. D66 zet zich in voor gezamenlijke opslag, onderhoud, gebruik en inkoop van materieel met andere Europese landen. Efficiënte defensiesamenwerking binnen Europa kan niet zonder een open en gezonde markt. Nog te vaak laten lidstaten zich momenteel leiden door de economische belangen van hun eigen nationale defensiebedrijven bij de inkoop van materieel. Daarom ijvert D66 voor het openbreken van de defensie(aanbestedings)markt. In de afgelopen jaren is Nederland koploper geworden op het gebied van defensiesamenwerking met andere Europese landen – in Benelux-verband, met Duitsland en het Verenigd Koninkrijk. Die voortrekkerspositie moeten we gebruiken om andere lidstaten aan te sporen ons voorbeeld te volgen. Daarmee bezorgen we Europa de militaire slagkracht die zo instrumenteel is voor onze vrede, veiligheid en welvaart.

Paal en perk aan wapenexport

We leveren geen wapens aan landen die gruwelijke misdaden begaan of aan landen die stelselmatig mensenrechten schenden. Daarover bestaan afspraken in de Europese Unie. Toch leggen landen die afspraken vaak anders uit. Daar moet verandering in komen. D66 wil een veel verdere harmonisatie van het gemeenschappelijk wapenexportbeleid in Europa. We willen voorkomen dat het ene land besluit dat export niet kan, en het andere land besluit dat het wel kan. Soms nemen lidstaten onbegrijpelijke exportbesluiten op basis van verschillende inschattingen van risico's. Nederland kan vaker een voorschot nemen op het Europees standpunt door zich Europees uit te spreken voor een exportbeveiliging of wapenembargo.

Een strikter beleid ten aanzien van de wapenexport naar het Midden-Oosten is gerechtvaardigd, gezien de mensenrechtensituatie daar. Met de oprichting van een onafhankelijke wapenexportautoriteit roepen we een scheidsrechter in het leven die kan optreden wanneer lidstaten verschillende besluiten nemen over het exporteren van wapens. Ook wordt het voor landen binnen de EU mogelijk om exportbesluiten van andere lidstaten aan een rechterlijke toets te onderwerpen. D66 wil dat er betere controle plaatsvindt op waar geëxporteerde wapens terecht komen en worden ingezet. Een modern wapenexportbeleid houdt ook rekening met digitale wapens. Als wij in Europa technologieën maken die louter bedoeld zijn om mensen op te sporen en deze vervolgens verkopen aan repressieve regimes, dan is er sprake van digitale wapenhandel.

Terugdringen kernwapens

Voor kernwapens en autonome wapensystemen, zoals zelfschietende robots, is wat D66 betreft helemaal geen plaats in wapenarsenalen. Daarom spant Nederland zich extra in voor verdragen om deze te verbieden of in ieder geval te verminderen. De JSF krijgt als vervanger van de F-16 niet langer een nucleaire taak. Het aantal kernwapens moet sterk worden teruggedrongen. Het uiteindelijke doel is dat alle kernwapens volledig worden vernietigd en verwijderd. Daarom is handhaving en versterking van de afspraken over non-proliferatie noodzakelijk. Daarnaast wil D66 beperking van ontwikkeling, handel in en bezit van kleine wapens, clusterbommen en landmijnen, alsook strenge maatregelen tegen wapensmokkel.

D66 wil dat alle mensen in vrijheid hun eigen leven vorm kunnen geven en hun bijdrage aan de samenleving kunnen leveren. Een sterke democratische rechtsstaat is daarvoor het fundament. Die bewaakt dat de vrijheid van de een eindigt waar de vrijheid van een ander begint. Die rechtsstaat waarborgt de rechten van kwetsbare individuen en beschermt ons allemaal tegen machtsmisbruik of willekeur door de staat. En is een voorwaarde voor de krachtige, open en pluriforme samenleving waar wij naar streven. Wij zijn ervan overtuigd dat een samenleving waar voor iedereen, met al hun verschillen, plaats is ons samen sterker maakt.

De afgelopen vijf jaar zijn onze democratie en rechtsstaat verder onder druk komen te staan. Het ministerie van Veiligheid en Justitie, onder verantwoordelijkheid van de VVD, heeft daar een belangrijk aandeel in gehad. De rechtspraak is minder toegankelijk geworden, terwijl haar financiële problemen toenamen en het functioneren van de hele veiligheidsketen verslechterde. Een fikse koerswijziging en reparatie van aangerichte schade is dan ook hoognodig. Dit vraagt niet alleen om een krachtige bescherming, maar juist ook om versterking van de rechtsstaat, met nog betere checks and balances.

Onze samenleving wordt steeds complexer en verandert steeds sneller. Houden onze democratie en rechtsstaat dit tempo bij? Het vertrouwen van mensen dat hun bestuurders op een goede manier met die veranderingen omgaan, daalt. Om dit tegen te gaan moet politieke macht democratisch gelegitimeerd en controleerbaar zijn. De overheid moet transparant en duidelijk zijn over haar doen en laten. Mensen oprecht betrekken bij het opstellen en uitvoeren van beleid. En de macht hoort geconfronteerd te worden met tegenmacht. Alleen door te luisteren en te presteren kan de politiek beginnen het vertrouwen in de democratie te herstellen.

Dat vraagt om ook ander gedrag van politici. Warrige politieke compromissen, regenteske reflexen, door politici gemaakte valse beloftes en als feit verkochte onwaarheden voeden het cynisme. Net als veel beloven vóór de verkiezingen, om vervolgens na de kabinetsformatie verbaasd te zijn als mensen teleurgesteld de rug toekeren. Of op campagneposters schermen met ferme woorden, om vervolgens op het pluche gebrek aan daadkracht te tonen. Of erger nog: een wetsvoorstel in de Tweede Kamer steunen, maar niet dapper genoeg zijn om die keuze ook op straat te verdedigen. En gebrek aan integriteit, of zelfs corruptie, zijn niet alleen schadelijk als incident, maar schaden het vertrouwen in de hele rechtsstaat.

Daarom streeft D66 al vijftig jaar naar vernieuwing van de politieke instellingen en spelregels, met meer invloed voor mensen, zodat we het vertrouwen van burgers in de democratische rechtsstaat herstellen. Want vertrouwen krijg je door vertrouwen te geven. Zorgen dat de overheid met haar tijd mee gaat, terwijl de tijdloze uitgangspunten van de rechtsstaat in stand blijven. Daarmee staan we lijnrecht tegenover het populisme en de intolerantie die helaas vaste voet aan de grond hebben gekregen.

Vrijheid, democratie en recht vereisen veiligheid. Volledige veiligheid bestaat niet, maar zonder voldoende veiligheid bestaat de rechtsstaat niet. Geweld, georganiseerde criminaliteit en terrorisme zetten de rechtsstaat onder druk. De overheid heeft de verantwoordelijkheid die vrijheid te waarborgen en deze bedreigingen te bestrijden. Het heeft geen zin ons over te geven aan de angst. Politici kunnen beter kalm blijven en samen met politie, inlichtingendiensten, gemeenten en anderen doen wat het beste werkt. Zonder hun eigen principes en onze vrijheden op te offeren. Dat begint met preventie en gaat gepaard met succesvolle opsporing en vervolging, bestraffing en re-integratie en dat alles binnen de hoogste staat van rechtsstatelijkheid. Alleen zo behouden we een krachtige samenleving die vrijheid in verbondenheid waarborgt.

Preventie waar het kan, straf waar het nodig is

Om te zorgen dat Nederlanders veilig zijn en zich veiliger kunnen voelen, kiest D66 allereerst voor het sociaal-innovatief werken aan veiligheid, bijvoorbeeld door te investeren in gastheren en gastvrouwen die onze rechtsbeginselen uitstralen en door samen ons land schoon, heel en veilig te houden. Daarnaast zetten we in op het tegengaan van schooluitval, voorkomen van schulden en creëren van meer kansen. Vervolgens helpen we mensen en bedrijven bij wat zij zelf kunnen doen om criminelen – ook online – buiten de deur te houden. Wij investeren in sterke wijkteams en wijkagenten, die de ogen en oren van de politie op straat zijn en een belangrijke preventieve werking kunnen hebben. Straf is een kernonderdeel van een effectief rechtssysteem, ter voorkoming van herhaling, ter vergelding, maar ook als afschrikking voor anderen. Hierbij hoort de reclassering een prominente rol te vervullen als het gaat om toezicht en begeleiding om veroordeelden terug de samenleving in te helpen. Onderwijs en werk tijdens detentie dragen bij aan een kansrijke terugkeer. Vergoeding van schade door daders is de regel. In geval van straf bij jeugdigen wordt jeugdzorg direct ingeschakeld. Voor levenslang gestraften komt er na 25 jaar een tussentijdse rechterlijke toets, zodat perspectief op een tweede kans ontstaat. Rechters moeten de mogelijkheid hebben om een taakstraf of elektronische detentie op te kunnen leggen, als alternatief voor (voorwaardelijke) gevangenisstraffen. De taakstrafbepanking wordt geschrapt.

Iedereen verdient een tweede kans, ook op werk

De Verklaring Omtrent het Gedrag (VOG) wordt steeds belangrijker bij het verkrijgen van een baan. Dat vraagt om maatwerk bij afgifte om ervoor te zorgen dat de juiste mensen worden geweigerd en tegelijkertijd te voorkomen dat mensen te moeilijk aan een baan komen. D66 wil niet dat een VOG geweigerd kan worden enkel en alleen op basis van politiecontact of een verdenking. In Nederland zijn mensen onschuldig tot het tegendeel voor de rechter bewezen is. Te ruime eisen voor het afgeven van een VOG verkleinen de kansen van mensen op een baan. Met name van jongeren die in aanraking zijn gekomen met de politie. Dat is voor ons volstrekt

onacceptabel. D66 vindt dat bij de huidige VOG-regeling juist nauwkeuriger gekeken moet worden naar de functie waarvoor de VOG wordt aangevraagd en het strafblad dat een persoon heeft, zodat een weigering nauwkeuriger kan plaatsvinden. Daarnaast zou de reclassering vaker betrokken moet worden bij de afweging of personen met een strafblad wel of niet in aanmerking komen voor een VOG. Een afwijzing van een VOG wordt duidelijk en in heldere taal gemotiveerd.

Pakkans verhogen om criminaliteit te verminderen

Om misdaad minder aantrekkelijk te maken, moet de pakkans voor daders flink omhoog. Het is voor ons onacceptabel dat nog altijd bij slechts een kwart van de misdrijven een verdachte voor de rechter wordt gebracht. Daarom wil D66 investeren in effectievere opsporing, bijvoorbeeld door betere informatie-uitwisseling tussen wijkagenten en rechercheurs en tussen overheidsinstanties, door het opleiden van gespecialiseerde rechercheurs die minstens net zo goed zijn als hackers en fraudeurs en door bredere terugkoppeling op hun functioneren. Slachtoffers moeten daarnaast goede begeleiding of zorg krijgen als dat nodig is en we moeten ervoor zorgen dat slachtoffers in meer gevallen bereid zijn aangifte te doen. De politie moet ook beter gebruik (kunnen) maken van openbaar beschikbare informatie, zoals op sociale media en open data. Bovendien blijven moderne instrumenten voor het snel verwerken van grote hoeveelheden digitale informatie nu onbenut en zijn er nog steeds drempels om digitaal aangifte te doen. Daarom heeft de politie state of the art ICT nodig. D66 wil meer aandacht voor gebruik van wetenschappelijke methodes bij de opsporings- en intelligence-onderdelen van de Nationale Politie.

De politie moet intensiever samenwerken met internationale partners, omdat criminelen zich steeds minder van landsgrenzen aantrekken. Binnen de Europese Unie neemt Nederland het voortouw om van vrijblijvende uitwisseling van informatie over te schakelen naar een structureel en gestroomlijnd systeem om zware criminaliteit, zoals mensenhandel, effectief te bestrijden. Tevens wil D66 voortbouwen op de vorming van de Nationale Politie door, naast de specialisatie rond de meest complexe criminaliteit, burgemeesters meer ruimte te geven om lokale accenten en prioriteiten vast te stellen. Meer diversiteit binnen de politie is noodzakelijk om het politiekorps een meer realistische afspiegeling van de samenleving te laten zijn, zodat zij hun werk beter kunnen doen. D66 verzet zich fel tegen etnisch profileren: dit werkt stigmatiserend en heeft geen bewezen invloed op de pakkans van eventuele daders. Om te voorkomen dat vooroordelen een grote rol spelen in het politiewerk vragen we van agenten om aan te geven waarom ze iemand staande houden.

Mensenhandel

De huidige aanpak van mensenhandel pakt het probleem niet bij de wortel aan: de grote

netwerken van mensenhandelaren blijven onaangetast. D66 wil dat de recherche voldoende middelen heeft om ook deze complexe zaken op te pakken. Samenwerking op Europees niveau is daarvoor noodzakelijk, aangezien mensenhandel een grensoverschrijdend probleem is, gedreven door internationaal opererende criminele netwerken. In Nederland wil D66 voldoende behandelcentra voor slachtoffers van mensenhandel, waar gezondheidszorg aanwezig is, slachtoffers begeleid worden bij het doen van aangifte en, wanneer zij illegaal in Nederland verblijven, bij het starten van een eventuele asielpcedure of bij het terugkeren naar het land van herkomst.

Prostitutie

D66 maakt een duidelijk onderscheid tussen prostitutie en mensenhandel. Hoewel de meeste slachtoffers van mensenhandel nog steeds in de prostitutie terechtkomen, zijn niet alle sekswerkers slachtoffers van mensenhandel en heeft niet alle mensenhandel betrekking op de seksbranche. D66 is voorstander van een goed gereguleerde seksbranche en verzet zich daarom tegen verdere criminalisering van de sector, zoals een pooierverbod of strafbaarstelling van de klant. D66 is voorstander van het uniforme vergunningstelsel. Ook voor sekswerkers moeten zoveel mogelijk vaste, gelijke arbeidsvoorwaarden bestaan. De verantwoordelijkheid hiervoor ligt allereerst bij de exploitant. Door versterking van de sociale positie van sekswerkers wordt het maatschappelijk stigma op het beroep tegengegaan. Laagdrempelige toegang tot (overheids-)instanties is hiervoor noodzakelijk. D66 is tegen de leeftijdsverhoging naar 21 jaar om werkzaam te kunnen zijn als sekswerker. Het is belangrijker dat juist de kwetsbare groep jonge sekswerkers in het zicht blijft van instanties en niet gedwongen in de illegaliteit belandt.

Terrorismebestrijding

Terroristische netwerken vormen een serieuze bedreiging voor de stabiliteit van onze samenleving. Deze dreiging kunnen onze inlichtingen- en veiligheidsdiensten alleen tegengaan in samenwerking met hun Europese collega's. Om versnippering tegen te gaan is betere coördinatie op Europees niveau noodzakelijk. Nu horen we nog te vaak na een aanslag dat de benodigde informatie over de daders er wel was, maar niet op de juiste plek. Om terrorisme effectief te bestrijden zijn strafrechtelijke maatregelen soms noodzakelijk. Cruciaal is bovendien dat signalen van radicalisering vroegtijdig worden opgemerkt en opgepakt door nauwe samenwerking tussen politie, gemeente, scholen, religieuze instellingen en anderen. Vervolgens wordt contact gezocht met de omgeving van verdachten om te proberen verdere radicalisering te voorkomen. Extremisme is vaak een voedingsbodem voor terrorisme. Daarom moeten wijkagenten en welzijnswerkers in gesprek blijven met mensen die zich aansluiten bij extreme organisaties. Dat kan niet als we die organisaties verbieden. Het denken van salafisten staat mijlenver verwijderd van het D66 gedachtegoed. Maar wij zullen individuen altijd beoordelen op hun daden en niet groepen wegzetten op hun gedachten. We trekken een grens als individuen uit die organisaties haatzaaien of geweld gebruiken. Ook is er geen ruimte voor het aanwakkeren van antisemitisme of homohaat. We zijn daarnaast fel gekant tegen ongewenste buitenlandse invloeden en pleiten daarom voor verplichte transparantie van religieuze instellingen over hun financieringsbronnen.

Versterk de rechtsstaat die ons beschermt

De bestrijding van criminaliteit en terrorisme moet plaatsvinden binnen een sterke en weerbare rechtsstaat die onze grondrechten beschermt. D66 verzet zich dan ook hevig tegen politici die deze rechten en vrijheden te gemakkelijk willen inperken. Als de angst regeert, dan winnen de terroristen. De checks and balances binnen onze rechtsstaat zijn de afgelopen jaren op de achtergrond geraakt. Om deze trend te keren, moeten de verantwoordelijkheden voor de handhaving van de openbare orde, opsporing, vervolging en rechtspraak weer gescheiden worden. Onderdeel daarvan is dat de verantwoordelijkheid voor de politie weer bij het ministerie van Binnenlandse Zaken ondergebracht wordt. Ook de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) gaat terug naar BZK, om de politieke verantwoordelijkheid voor het bepalen van het dreigingsbeeld en het nemen van (wettelijke) maatregelen te scheiden.

Daar waar sprake is van uitgebreide bevoegdheden, bijvoorbeeld bij terrorismebestrijding, moet dit hand in hand gaan met stevige waarborgen. Indien nodig achteraf. De rechtspraak moet voor iedereen toegankelijk blijven, onder andere door een adequate rechtsbijstand voor wie deze niet kan betalen. Na de verhogingen van de afgelopen jaren worden de griffierechten verlaagd. Om de toegang, kwaliteit en doorlooptijden van rechtszaken te verbeteren, investeert D66 in de hele justitiële keten. Mediation kan zorgen voor het ontlasten van de rechterlijke macht. Hiermee krijgen mensen de mogelijkheid geschillen onderling op te lossen, als zij dit willen.

D66 bewaakt bovendien het primaat van de rechter. Dit mag niet verder afbrokkelen door schikkingen en OM-afdoeningen die buiten de rechter omgaan. Zonder dat zij zich dit realiseren en zonder een onafhankelijke toets, kunnen jongeren met OM-afdoeningen een strafblad krijgen, wat een belemmering vormt voor bepaalde stages en banen. Daarnaast moet het mogelijk zijn bepaalde OM-beschikkingen aan een voorafgaande rechterlijke toets te onderwerpen. Ten slotte is D66 tegen minimumstraffen, want deze ontnemen rechters de mogelijkheid om per individuele zaak een passende straf op te leggen.

Jongeren zo snel mogelijk terug op het goede pad

D66 wil dat gevangenisstraffen hoofdzakelijk gebruikt worden als middel om herhaling te voorkomen en om veroordeelde jongeren zo snel mogelijk terug de samenleving in te krijgen. Hiervoor is inhoudelijke kennis essentieel. Een eventuele sluiting van justitiële jeugdinstituten (JJl's) dient altijd plaats te vinden op basis van inhoudelijke afwegingen en niet op grond van bedrijfseconomische redenen. De aanwezige specialistische kennis in de jeugdinstituten moet hierbij doorslaggevend zijn. Op deze manier wordt voorkomen dat essentiële expertise, opgebouwd over een periode van jaren, verloren gaat.

Privacy - je eigen persoonlijke domein

Vrijheid betekent dat je veilig en onbespied op jezelf en met anderen kunt zijn. Het recht op privacy is niet voor niets een grondrecht van ons allemaal. Door digitalisering en door bedrijven en overheid die steeds meer van ons willen weten en over ons registreren, komt onze privacy onder druk te staan. D66 vindt het ongewenst dat de overheid persoonsgegevens koppelt of analyseert, bijvoorbeeld met het doel bepaalde veiligheidsdoelstellingen te bereiken. Het verzamelen van persoonsgegevens gebeurt vaak zonder dat we ons dat realiseren. D66 wil daarom mensen de macht teruggeven om over hun privégegevens te beschikken zodat we onze privacy zorgvuldiger kunnen beschermen. Door meer bewustwording en door strenge, heldere en uitvoerbare regels die ons beschermen. Daarvoor is het belangrijk dat er een verruiming van het budget komt voor de Autoriteit Persoonsgegevens, zodat zij over voldoende tijd, instrumenten en menskracht beschikt om die regels te handhaven en tegelijkertijd ook als meldpunt of vraagbaak voor overheid, bedrijfsleven, (maatschappelijke) organisaties en consumenten te dienen. De opsporingsdiensten krijgen steeds meer toegang tot onze gegevens. Ook wanneer we geen verdachte zijn. De Autoriteit houdt al toezicht op de politie, maar moet daarnaast ook een stoel krijgen aan tafel bij de CTIVD. Ook de inlichtingendiensten hebben bevoegdheden die raken aan onze privacy. D66 is tegen de maatregelen die het op grote schaal hacken en aftappen van computers van onschuldige personen of ongericht monitoren of opslaan van internetactiviteit of communicatie door de overheid mogelijk maken.

Versterken van de democratie

Onze democratie staat onder druk. Het vertrouwen van burgers in de overheid en in de politiek kalft af en is op een te laag niveau beland. Dat ondermijnt de legitimiteit maar ook de kwaliteit van het bestuur. Tegelijkertijd vragen de snelle ontwikkelingen van maatschappij, technologie en in de wereld om ons heen, om een overheid die daarop inspeelt en de voorwaarden schept voor het oplossen van problemen en het pakken van kansen. Essentieel daarbij is dat de zeggenschap zoveel mogelijk bij burgers zelf berust, dat maatschappelijke tegenstellingen voldoende worden overbrugd en zo nodig knopen effectief worden doorgehakt. Dit betekent ook dat mensen volop ruimte krijgen zelf initiatief en verantwoordelijkheid te nemen in het publieke of politieke domein.

Dat alles vraagt om vernieuwing van het openbaar bestuur, van de overheid, van de democratie. De overheid moet zich gaan organiseren op de schaal waarop maatschappelijke problemen zich voordoen. Dat is een fundamentele verandering ten opzichte van de huidige situatie; we proberen nu de gaten tussen de traditionele bestuurslagen te dichten met ondemocratische gemeenschappelijke regelingen. D66 staat open voor experimenten met nieuwe manieren van inspraak in het publieke domein, bijvoorbeeld door ons niet te beperken tot geografische grenzen, maar door maatschappelijke opgaven centraal te stellen. Overheden kunnen hierin een

rol spelen, net als publieke en private organisaties, zolang de democratische legitimiteit maar geborgd is. We ondersteunen ook landelijke en lokale democratische experimenten, zoals de G1000 en de Democratic Challenge. D66 heeft een lange geschiedenis in het versterken van de medezeggenschap van mensen in het publieke domein. Steeds meer beslissingen over ons leven, van onderwijs tot wonen en pensioen, worden daar genomen. Daarom gaat D66 ook in dit domein door met het versterken van de invloed van mensen. Tot slot wil D66 dat het rijk samen met de andere overheden optrekt om burgerinitiatieven te bevorderen en ondersteunen. Lokale energiecoöperaties, broodfondsen en autodelen geven een gezicht aan ons ideaal van de kracht van mensen onderling.

De analyse van D66 in haar oprichtingsjaren snijdt nog steeds hout. De democratie en het openbaar bestuur zijn aan een grondige renovatie toe. Dus wanneer er voor het eerst gebruik gemaakt wordt van een nieuw instrument als het raadgevend referendum, dan omarmen we dat en leren we ervan. Wij staan niet als de andere partijen -die tijdens de campagne schitterden in afwezigheid- vooraan om te pleiten voor het afdanken van deze vernieuwing.

Gekozen bestuurders op alle niveaus

D66 wil dat de belangrijkste bestuurders – burgemeester, dijkgraaf, Commissaris van de Koning, minister-president en voorzitter van de Europese Commissie – direct door de bevolking worden gekozen. Deze bestuurders nemen in toenemende mate belangrijke besluiten. Dit maakt een sterkere democratische legitimatie steeds belangrijker. Als kiezers een ‘stem op de macht’ en een ‘stem op de controle van de macht’ kunnen uitbrengen, kunnen zowel de wetgevende als uitvoerende macht hun staatsrechtelijke rol zuiverder uitoefenen. Dit zorgt voor meer duidelijkheid in onze democratie en vergt vervolgens ook aanpassing van hun rol en mandaat. Dit mandaat vereist altijd nauwe samenwerking met de volksvertegenwoordiging aan wie zij verantwoording afleggen. Op gemeentelijk niveau sluiten de zwakke rechtspositie en de formele rol van de burgemeester bijvoorbeeld steeds slechter aan bij de verwachtingen die burgers van de burgemeester hebben. Dit ondermijnt de lokale democratie en bestuurlijke effectiviteit. Het is dan ook hoog tijd voor een breed debat over de rol en de positie van de burgemeester in Nederland en hoe wij willen dat deze verandert in de nabije toekomst.

Modern koningschap

De koning en zijn familie hebben een verbindende rol in de Nederlandse samenleving. Het draagvlak daarvoor blijft behouden door sober te zijn waar het moet en koninklijk waar het kan. De afgelopen jaren zijn daarin al goede stappen gezet. De begroting van de koning is inzichtelijker en de koning heeft geen rol meer in de kabinetsformatie. Maar er is meer nodig. Zo hoort de koning als neutraal en verbindend figuur geen onderdeel te zijn van de regering noch van de Raad van State. Ondertekening van wetten en ‘Koninklijke’ besluiten zijn dan overbodig.

De koning regeert wat D66 betreft niet langer 'bij de gratie Gods'.

De bijzondere strafbaarstelling voor majesteitsschennis is een onacceptabele inbreuk op de vrijheid van meningsuiting en moet verdwijnen. D66 heeft daartoe al een wetsvoorstel ingediend. Ook op andere vlakken moet de koning niet anders behandeld worden dan andere Nederlanders. Het uitgangspunt is dan ook dat hij gewoon belasting en sociale premies betaalt. Uiteindelijk moeten de Koninklijke inkomens vastgesteld worden met inachtneming van het geldend wettelijk kader voor de normering van topinkomens. Ook de overige vergoedingen op grond van de Wet financieel statuut koninklijk huis worden dan tegen het licht gehouden.

Democratische vernieuwing

Een volwaardige democratie betekent meer dan eens in de vier jaar stemmen. De democratie geven wij, alle Nederlanders, dagelijks vorm. We kunnen meer doen om iedereen aan de democratie deel te laten nemen; politiek en burgers moeten elkaar veel beter leren vinden. Wij willen dat er meer structurele aandacht komt voor democratisch burgerschap op school, en ook in de wijk, speeltuin, sportvereniging en buurthuis. Kennis over de werking van democratische instituties en mensenrechten is in een democratie onmisbaar voor volwaardig participatie. Ook gaat het om het ontwikkelen van vaardigheden hoe je op een democratische manier je stem kunt laten horen en conflicten kunt oplossen in onze samenleving. Een goed voorbeeld hiervan is de Vreedzame School in Utrecht die zich in een breed programma niet alleen richt op de school maar expliciet ook op de wereld daar omheen.

De democratie is één van onze meest kostbare bezittingen en schreeuwt om nieuwe energie en bredere betrokkenheid. Juist de afgelopen jaren zien we door de inzet van betrokken vrijwilligers een grote opkomst van bewonersinitiatieven en burgertoppen. De participatieve en deliberatieve democratie zijn in opkomst en verdienen ruim baan van de rijksoverheid en andere overheden. Er moet volop geëxperimenteerd worden met democratische vernieuwing in de breedste zin. Waar regels in de weg zitten, moeten we deze (tijdelijk) afschaffen. Het uitdaagrecht (Right to Challenge) en andere buurtrechten, mogelijkheden voor burgerbegrotingen - zoals bijvoorbeeld in Breda gebeurt - en lokale experimenten waar met loting wordt gewerkt, krijgen onze steun. Hierbij kijken wij telkens wat juridisch geregeld moet worden en welke elementen gaan over het veranderen van houding en gedrag van de overheid en de politiek. Bewonersinitiatieven en de G1000-beweging kunnen de democratie versterken en verrijken.

Voor D66 blijft de representatieve democratie daarnaast onverminderd van belang om democratische waarden zoals het algemeen belang, transparantie en inclusiviteit te waarborgen. Ook deze vorm van democratie heeft behoefte aan nieuwe impulsen. Graag zien wij de Staatscommissie die zich gaat bezighouden met de toekomst van het landelijke politieke stelsel komen met enkele concrete voorstellen. De angst voor verandering moet de Staten-Generaal er niet van weerhouden ook kritisch in de spiegel te kijken en open te staan voor innovatie.

Krachtige decentrale overheid en democratie

Het Nederlandse decentrale bestuur functioneert doorgaans goed, maar het kan beter. Bestuurders en volksvertegenwoordigers in gemeenten en provincies zijn zichtbaar op zoek naar een nieuwe rol. D66 speelt daarbij vaak, zoals in Utrecht, Leiden en Hilversum, een voortrekkersrol door ruimte te bieden voor maatschappelijke initiatieven en nieuwe vormen van burgerparticipatie op allerlei niveaus van de samenleving. Door de decentralisatie van taken, herschikking van verantwoordelijkheden binnen het openbaar bestuur en maatschappelijke veranderingen worden andere eisen aan decentraal bestuur gesteld. Hiermee ontstaan nieuwe uitdagingen aan de democratie, waarop de bestaande praktijk onvoldoende antwoord biedt. De

rijksoverheid moet ruimte creëren, middelen ter beschikking stellen en mechanismen ontwikkelen om experimenten op het gebied van bestuurlijke vernieuwing en participatieve democratie mogelijk te maken en systematisch te evalueren. Er zijn echter ook institutionele hervormingen, zoals de gekozen burgemeester, afschaffing van geborgde zetels in de waterschappen en correctieve referenda, nodig om in de toekomst voor voldoende zeggenschap van mensen in onze formele democratie te zorgen.

Daarbij moet het probleemoplossend en besluitvormend vermogen van het decentraal bestuur beter. Veel sociale, economische en ruimtelijke ontwikkelingen vinden plaats op een grotere schaal dan de gemeente, in de regio. Dat is ook te zien bij maatschappelijke organisaties en bedrijven op het terrein van zorg, welzijn en onderwijs die steeds vaker regionaal opereren. De decentralisaties in bijvoorbeeld zorg en jeugdhulp dragen hier aan bij. Veel, voornamelijk kleinere, gemeenten zijn sterk afhankelijk geworden van regionale samenwerkingsverbanden op grond van de Wet gemeenschappelijke regelingen (Wgr). De meeste van deze regionale regelingen staan op te grote afstand van de gemeenteraden en hebben onvoldoende bestuurlijke en democratische inbedding en politieke controle. Terwijl regionale samenwerking te vaak te weinig bestuurskracht en te veel bestuurlijke drukte oplevert. Juist voor deze taken, die de directe levenssfeer van mensen raken, is dat kwalijk. D66 wil daarom dat de beleidsrijke taken van deze regionale samenwerkingsverbanden worden behartigd door echte decentrale overheden met een eigen direct gekozen volksvertegenwoordiging. De betrokken gemeenten moeten daarom fuseren tot een omvang die beter aansluit bij hun maatschappelijke opgaven en taken. Dat dit voordelen oplevert wordt gesteund door de toegenomen tevredenheid over gemeentelijke diensten van burgers in fusiegemeenten. Gemeenten moeten de ruimte krijgen zelf fusiepartners te kiezen. D66 wil dat als een voormalige fusiegemeente een nieuwe fusie aangaat, de bewoners van de oorspronkelijke kernen zich kunnen uitspreken voor verschillende voorkeurspartners. In sommige gebieden kunnen we ons ook voorstellen dat daarbij voor de schaal van de huidige provincie wordt gekozen. Gemeenten kunnen zelf bepalen of zij taken willen uitoefenen op het niveau van de huidige bestaande gemeenten, stadsdelen of wijken. Daarmee kan ook worden gewaarborgd dat de overheid dichtbij mensen aanwezig en herkenbaar blijft. Ten slotte zijn niet alle opgaven in één schaal te vangen. Ook grotere gemeenten zullen er niet aan ontkomen om voor sommige taken in interregionaal verband samen te werken. D66 wil dat bovengemeentelijke regelingen altijd vergezeld gaan van duidelijke voorwaarden voor politieke verantwoording. Elke betrokken gemeenteraad moet zijn controlerende rol goed kunnen vervullen met een mogelijkheid om in te grijpen. Vanuit deze ontwikkelingen ontstaan verschillen tussen gemeenten. D66 verwelkomt deze verschillen als toegenomen maatwerk.

Ruimte voor stad en regio

De afgelopen decennia hebben ons geleerd dat alle vormen van blauwdrukdenken om het provinciaal bestuur te hervormen gedoemd zijn te mislukken. Ze blijken politiek onhaalbaar of houden te weinig rekening met de regionale verschillen in ons land. We moeten erkennen dat de

bestuurlijke vraagstukken in Nederland niet overal van dezelfde orde zijn. Om die reden durven we te kiezen voor differentiatie, voor meer flexibiliteit, voor meer maatwerk. Steden zijn daarbij vaak de motor voor de versterking van de concurrentie- en innovatiekracht van Nederland. Internationaal zien we ook dat de concurrentie juist plaatsvindt tussen die stedelijke regio's. Steden moeten de ruimte krijgen hun rol goed te vervullen. Deze stedelijke regio's moeten daarom de mogelijkheid krijgen taken van de provincie over te nemen, en 'provincievrij' te worden. Via deze weg ontstaat zo in de komende jaren perspectief op een binnenlands bestuur met slechts twee bestuurslagen, de landelijke en de gemeentelijke.

Sterke steden en regio's

In veel van de in dit verkiezingsprogramma gemaakte keuzes, staan steden en omliggende regio's centraal. Centraal in het uitwerken van maatregelen en met autonomie om maatwerk te leveren. Om zorg, onderwijs, sport en welzijn aan elkaar te verbinden of school, onderzoek, bedrijfsleven, ondernemers en infrastructuur. Steden kunnen de motor zijn van het concurrentie- en innovatievermogen van Nederland. D66 kiest voor sterke steden, door ruimte te geven voor experimenten en het innovatiebeleid meer te richten op de stedelijke clusters en netwerken en door de infrastructurele verbindingen tussen en binnen steden te verbeteren.

Steden staan daarbij ook voor grote maatschappelijke opgaven. Steden bieden kansen, maar kampen ook met grote ongelijkheid en tweedeling. Ook om die problemen te bestrijden hebben steden ruimte nodig. De participatiewet moet steden de ruimte bieden om maatwerk te leveren. Sociaal ondernemen moet makkelijker worden gemaakt. Discriminatie op de arbeidsmarkt moet met kracht worden bestreden. Wetgeving moet worden aangepast, zodat zorgverzekeraars armoede kunnen voorkomen en schulden oplossen. D66 wil dat het nieuwe kabinet binnen een jaar samenwerkingsafspraken maakt met steden. Die afspraken gaan over verdere decentralisatie in het sociale domein, de zeggenschap over de inzet van politie en wijkagenten, de verduurzaming van de bestaande woningvoorraad, het stimuleren van innovatie, de verbetering van de financiële positie van steden en tenslotte over experimenteeruimte voor steden om oplossingen te kunnen ontwikkelen voor de problemen van hun inwoners. Steden moeten de ruimte krijgen die maatregelen te nemen die nodig zijn ter verbetering van de stedelijke luchtkwaliteit en gezond woon- en leefklimaat. Naast sterke steden investeert D66 in vitale regio's. Daarmee speelt D66 krachtig in op de per regio verschillende economische opgaven.

Lokaal belastinggebied

Wie moet betalen, moet ook kunnen meebepalen. Daarom wil D66 dat gemeenten financieel minder afhankelijk worden van het rijk, via een verschuiving vanuit de inkomstenbelasting naar gemeentelijke belastingen. We zorgen ervoor dat de solidariteit tussen gemeenten onderling in

stand blijft. Dat geeft gemeenten meer armslag om eigen keuzes te maken en inwoners meer belang om iets te vinden van die keuzes. Het versterkt de lokale democratie en laat werken meer lonen. Dit draagt bij aan ons ideaal dat mensen zelf meebeslissen over de keuzes die hun levens raken. Op dit moment zijn gemeenten voor hun begroting vooral afhankelijk van de rijksoverheid en wordt geld nodeloos rondgepompt. D66 wil dat de belastingen in totaal niet stijgen en bij voorkeur lager worden, maar dat de financiering van de gemeenten wordt versimpeld met meer mogelijkheden voor de lokale democratie. Dit maakt het voor mensen inzichtelijker waar hun belastinggeld naartoe gaat. Zo kunnen zij gemeentebestuurders gericht om verantwoording vragen, zodat ook hier een beter democratisch debat over ontstaat. De noodzakelijke financiële zekerheid wordt geboden door middel van langjarige en transparante financiële afspraken tussen rijk en decentrale overheid, waarbij gemeenten inzicht krijgen in de verwachte financiële effecten van de rijksbegroting voor de gemeentebegroting.

Betere democratische controle

D66 wil de democratische controle versterken. Overheidsbeleid en wetgeving worden steeds ingewikkelder en technischer van aard en wijzigingen volgen elkaar steeds sneller op. Een werkende democratie vereist volksvertegenwoordigers die een sterke band hebben met hun kiezers en over adequate middelen beschikken om hun controlerende taak daadwerkelijk uit te oefenen.

Voor Europese besluiten betekent dit dat de Tweede Kamer zich proactief informeert en in een vroeg stadium haar invloed aanwendt in plaats van te wachten tot ze alleen maar ja of nee kan zeggen. Het parlement moet ook meer eigen ondersteuning krijgen en eenvoudiger toegang krijgen tot ambtenaren als zij feitelijke informatie wil hebben. Gemeenteraden hebben een grotere verantwoordelijkheid gekregen en moeten daarom ook beter ondersteund worden. Voor effectieve democratische controle is onafhankelijke (onderzoeks)journalistiek op elk bestuursniveau cruciaal. Het is een publieke taak te waarborgen dat deze er is.

D66 wil de democratische controle moderniseren. Rechters moeten de bevoegdheid krijgen om wetten te toetsen aan de Grondwet, zodat de controle op de macht beter gespreid is en individuele rechten beter beschermd zijn. Als deze zogenaamde constitutionele toetsing is ingevoerd met waarborgen voor de zorgvuldigheid van wetgeving, kan de indirect gekozen Eerste Kamer worden afgeschaft. Daarnaast wil D66 dat de bevolking als noodrem de mogelijkheid krijgt om met een correctief bindend referendum wetsvoorstellen tegen te houden, nadat het parlement deze heeft aangenomen. Dit correctief bindend referendum omvat geen internationale verdragen. Tijdens de campagne voor het referendum heeft D66 zich volop ingezet vóór het Associatieverdrag met Oekraïne. Na de 'nee'-stem kan Nederland het Verdrag zoals dit er nu ligt echter niet ratificeren. Ook de zware procedure om de Grondwet te wijzigen wil D66 aanpassen, zodat wijzigingen sneller en democratischer kunnen plaatsvinden.

In ons politieke stelsel zijn partijen van groot belang. Zij dragen zorg voor ontwikkeling van

gedachtegoed, talent en de voortdurende uitwisseling van ideeën met de samenleving. Het is een publiek belang dat zij deze rol naar behoren kunnen vervullen zonder dat dit een belemmering mag vormen voor de komst van nieuwe partijen of het verdwijnen van partijen die door de tijd zijn ingehaald.

Een open overheid

D66 wil de overheid toegankelijker en transparanter maken voor mensen en bedrijven. Dat begint met overheidscommunicatie die voor iedereen te begrijpen is en het contact met ambtenaren persoonlijker maakt. We voeren de Wet open overheid in, zodat voor bepaalde categorieën overheidsinformatie actieve openbaarmaking en voor de rest het beginsel van publieke toegang de norm wordt. Ook komt er een informatiecommissaris om toe te zien op de implementatie van deze wet en verdere juridisering bij verzoeken om informatie te voorkomen. In lijn hiermee ratificeert Nederland het Verdrag van Tromsø. Ten slotte wil D66 dat de overheid via de website wiekrijgtmijngegevens.nl duidelijk inzicht verschaft aan wie en met welke reden persoonsgegevens zijn verstrekt.

Een betrouwbare overheid

Nederland snakt naar publiek leiderschap. De overheid moet duidelijk zijn over wat zij doet en niet doet. Wanneer stelt en handhaaft de overheid enkel kaders, wanneer jaagt zij ontwikkelingen aan en wanneer neemt zij zelf de uitvoering ter hand. Politici moeten aanspreekbaar en afrekenbaar zijn. Een jaarlijkse Verantwoordingsdag draagt daar aan bij. Bij een betrouwbare overheid staat ook integriteit hoog in het vaandel. Bewindspersonen maken hun zakelijke en financiële belangen openbaar om de schijn van belangenverstrengeling te vermijden. Voor Tweede Kamerleden en ministers gaat bovendien een wachtperiode gelden voor het aannemen van banen bij bedrijven die gerelateerd zijn aan een beleidsterrein waar zij verantwoordelijk voor waren. Helderheid over de financiering van politieke partijen is een voorwaarde voor vertrouwen. Bij de financiering van politieke partijen zorgen we dat ook bijdragen via aan een partij gelieerde stichtingen en donaties uit het buitenland openbaar worden gemaakt.

Normaliseren regels voor ambtenaren

D66 wil dat werknemers bij bedrijven en de overheid gelijk behandeld worden. Dit stimuleert de doorstroom tussen publieke en private banen. Dat bevordert wederzijds begrip en maakt het eenvoudiger een gezonde leeftijdsopbouw van werknemers bij de overheid te bewaken. Daarom moeten we de rechtspositie van ambtenaren normaliseren.

Koninkrijksrelaties

D66 pleit voor een wederzijds constructieve samenwerking met Caribisch Nederland en de autonome landen binnen ons Koninkrijk vanuit een besef van onze historische verbondenheid en met waardering voor elkaars verschillen. Aan beide kanten van de oceaan wordt te vaak gewezen op wat ons verdeelt, in plaats van op wat ons bindt. De tijd van verwijten over en weer is wat D66 betreft voorbij en de tijd van werken aan een gezamenlijke toekomst gekomen. We zijn immers allemaal inwoners van één Koninkrijk. Daarbij beseffen we dat het instabiele Venezuela het grootste buurland van het Koninkrijk is, met alle veiligheidsvragen van dien. Met de nieuwe structuur die in 2010 is ingevoerd, is het zinvol het meer dan zestig jaar oude Statuut te moderniseren. Daartoe zal een Koninkrijkscommissie worden ingesteld.

Caribisch Nederland

Sinds 2010 ligt Nederland niet alleen in Europa, maar ook in de Caribische Zee. Bonaire, Sint Eustatius en Saba zijn evengoed onderdeel van Nederland als bijvoorbeeld de Waddeneilanden. Met deze vernieuwing zijn stappen vooruit gezet, maar we zijn er nog lang niet. D66 wil daarom een agenda voor inclusieve economische groei en maatschappelijke ontwikkeling voor Caribisch Nederland. We investeren onder andere in onderwijs, infrastructuur en economie. Bij het beleid voor Caribisch Nederland streven we naar gelijkwaardigheid met Europees Nederland, waarbij we steeds rekening houden met de grote afstand en de geringe omvang van de eilanden. Ten slotte maken we een einde aan onduidelijkheid, verspilling en versnippering door één ministerie hoofdverantwoordelijk te maken voor Caribisch Nederland en de mogelijkheid te geven knopen door te hakken.

De autonome landen

Met Aruba, Sint Maarten en Curaçao wil D66 een goede samenwerking, gebaseerd op respect voor elkaars verantwoordelijkheden binnen het Koninkrijk en een open houding voor elkaars standpunten. De economische verbinding die de eilanden met Latijns-Amerika vormen kan veel meer benut worden. En D66 ziet potentie in de natuurlijke rijkdommen van het Koninkrijk, zoals energie uit zon, wind en water in plaats van vervuilende raffinaderijen, zoals ISLA, waar een finale oplossing voor gevonden moet worden. Ook de inwoners van de autonome landen binnen het Koninkrijk hebben een Nederlands paspoort, met de rechten en plichten die daarbij horen; daar kan niet zomaar aan getornd worden. We werken aan een vermindering van het democratisch tekort binnen het Koninkrijk, bijvoorbeeld door alle parlementen de mogelijkheid te geven de Koninkrijksregering te bevragen. Ook komt er een geschillenregeling en een onafhankelijke instantie die, indien nodig, uitspraak kan doen om meningsverschillen over

Caribisch Nederland te beslechten.

Overheidsfinanciën: investeren en moderniseren

De afgelopen jaren is fors ingegrepen om de overheidsfinanciën weer gezond te maken. En dat was nodig. Er was achterstallig onderhoud in de Nederlandse economie – op de woningmarkt, in de gezondheidszorg, bij de AOW-leeftijd en op de arbeidsmarkt. D66 heeft de hervormingen op deze terreinen vol overtuiging aangejaagd en gesteund. Daarnaast moest ook het begrotingstekort, ontstaan na de bankencrisis en Europese schuldencrisis van 2008-2012, worden teruggebracht om te voorkomen dat de overheidsschuld bleef oplopen. Met het Lenteakkoord, het Herfstakkoord en tal van andere akkoorden heeft D66 de afgelopen jaren een grote rol gespeeld in het weer gezond maken van de overheidsfinanciën. Dat is goed nieuws. Voor de komende jaren wil D66 investeren in de kracht van de Nederlandse samenleving en economie. Door extra geld uit te trekken voor onderwijs, voor kennis en innovatie, voor lastenverlichting gericht op meer werk en voor duurzame infrastructuur. Met dit geld investeren wij in de verdienkracht en schone groei van Nederland. Maar we hebben ook onze les van de afgelopen crisisjaren geleerd: het is belangrijk dat we het dak repareren als de zon schijnt. Daarom wil D66 de komende – economisch gezien gunstige – jaren gebruiken om ons pensioenstelsel toekomstbestendig te maken, ons belastingsysteem te vereenvoudigen en te moderniseren en fiscale prikkels voor het aangaan van schulden te verminderen.

Toekomstvaste overheidsfinanciën

D66 is al vijftig jaar consequent voor duurzaam gezonde overheidsfinanciën en financieel verantwoord overheidsbeleid. Voor ons betekent dit dat we tekorten mogen hebben wanneer het economisch tij tegenzit en we geen tekorten en liefst overschotten hebben wanneer het economisch goed gaat. De overheid stabiliseert hiermee de economie. Bovendien voorkomen we dat we vandaag consumeren op kosten van toekomstige generaties.

In de komende kabinetsperiode willen we gezonde overheidsfinanciën in stand houden, investeren in de samenleving en economie en voldoen aan de Europese begrotingsregels. Dat streven vormt een kader voor de financiële invulling van de plannen in dit verkiezingsprogramma. Voor de financiële detailinvulling van onze voorstellen is het nodig om aan te sluiten bij de begroting van het jaar 2017, die op Prinsjesdag zal worden gepubliceerd. Wij zullen een bij dit programma aansluitend gedetailleerd financieel kader publiceren in het najaar van 2016. Hieronder treft u de hoofdlijnen van onze financiële keuzes.

Financiële rode draden

In de komende jaren is het mogelijk om binnen de financiële kaders gericht te investeren. D66 kiest er de komende kabinetsperiode concreet voor sterk te investeren in onderwijs, kennis en innovatie en duurzame infrastructuur. Dit zijn investeringen die belangrijk zijn voor het toekomstig verdienvermogen van de Nederlandse economie en die zorgen voor een schone en duurzame economische groei. Daarnaast trekken wij geld uit voor het gericht bestrijden van armoede bij kinderen, het verbeteren van de toegankelijkheid van het recht voor alle Nederlanders, en het herstel van natuur. Bovendien investeren wij in de cultuursector en in defensie en internationale samenwerking.

Door vreemd en eigen vermogen fiscaal meer gelijk te behandelen, verminderen we de prikkel om schulden aan te gaan. Dit geldt voor mensen en bedrijven. Hierdoor wordt de Nederlandse economie minder kwetsbaar voor schokken in het financiële stelsel. De opbrengsten van deze maatregelen worden direct teruggegeven via lagere lasten op arbeid.

Een belangrijk onderdeel van onze financiële agenda is gericht op het verminderen van belasting op arbeid. Dit doen wij tegelijkertijd met het vergroenen van het belastingstelsel, het moderniseren van het pensioenstelsel en het versimpelen van belastingen. Door de stijging van de zorgkosten in de hand te houden, wordt de koopkracht verder ondersteund, omdat ziektekostenpremies minder hard hoeven te stijgen. Door verlaging van lasten op arbeid, stimuleren wij de koopkracht van mensen, vergroten wij de vraag in de economie en zorgen we ervoor dat het voor werkgevers aantrekkelijker wordt om mensen aan te nemen.

Deze maatregelen tezamen zullen bijdragen aan een sterkere samenleving, meer werkgelegenheid en een stijging van de koopkracht.

Nawoord

Wij willen een wereld waarin mensen **vrij zijn in verbondenheid**. Dit vormt al sinds onze oprichting de drijfveer achter het politieke denken en handelen van D66. Onze agenda start met **zelfbeschikking**, de vrijheid waarbinnen mensen zich kunnen ontplooiën. Die vrijheid kan alleen leiden tot rechtvaardige uitkomsten wanneer er sprake is van **gelijke kansen**. Uiteindelijk zouden talent, inzet en lukrake pech of geluk de enige factoren moeten zijn die het succes van het individu bepalen. En niet je afkomst, religie of de rijkdom, positie of opleiding van je ouders.

Voor ons zijn deze vrijheid en kansengelijkheid echter niet afdoende. Als iedereen zich heeft ontplooid is daarmee niet de kous af. Wij willen vanuit onze verbondenheid **sociale rechtvaardigheid**. Dus als iemand pech heeft gehad bij het verdelen van de talenten, of is gestruikeld in het leven, dan laten we die persoon niet achter. Daarbij kijken we niet alleen naar de mensen in onze directe omgeving of de medemens van vandaag. Onze verbondenheid reikt verder dan de landsgrenzen en betreft ook de generaties na ons. Daarom willen wij keuzes maken die **toekomstvast** zijn.

Bij bovenstaande streefwaarden hoort ook een eigen perspectief op de overheid en op macht. Wij denken niet dat de overheid de maatschappij kan ontwerpen of kan vormen naar een blauwdruk. Gelukkig niet.

Tegelijkertijd vinden wij ook niet dat de beste overheid per definitie een minimale overheid is die achterover leunt. In onze ogen hebben we soms een sterke overheid nodig om vrijheid, kansengelijkheid en sociale rechtvaardigheid mogelijk te maken. Maar een overheid die een dergelijke verantwoordelijkheid op zich wil nemen, kan snel tot een instrument van onvrijheid worden. Daarom willen wij duidelijk **gecontroleerde macht**.

De vijf sociaal-liberale richtingwijzers

Gedreven vanuit deze waarden maken D66-politici hun keuzes. In dit verkiezingsprogramma vindt u concrete oplossingen voor vraagstukken die nu spelen. Maar de dagelijkse praktijk van het werk in de Tweede Kamer is gevarieerder dan wij nu kunnen voorspellen. Daar zijn ongetwijfeld vraagstukken bij die in dit programma beperkt of zelfs geheel niet aan de orde komen. Daarom hebben wij onze uitgangspunten en ideeën vertaald in vijf 'richtingwijzers'. Deze zal een gekozen D66-vertegenwoordiger hanteren bij het nader invullen van toekomstige politieke keuzes:

Vertrouw op de eigen kracht van mensen

Wij vertrouwen op de eigen kracht en ontwikkeling van mensen. Daarom zien we de toekomst met optimisme tegemoet. Mensen zijn zo creatief dat ze steeds opnieuw zelf oplossingen vinden. Wij willen dat de overheid deze kracht, vindingrijkheid en creativiteit van mensen ondersteunt en ruimte geeft. De sleutel voor verandering ligt bij mensen zelf en wij willen dat de overheid daarbij aansluit. Wat mensen voor zichzelf en anderen kunnen doen is veel belangrijker en effectiever dan wat de overheid kan doen.

Streef naar een harmonieuze en duurzame samenleving

Wij willen de wereld om ons heen tegemoet treden met respect en mededogen. Dat geldt voor de mensen om ons heen en voor onze omgeving. De aarde is niet van ons en dus geen gebruiksartikel. We willen stoppen met het uitputten en vervuilen van onze leefomgeving. We willen dat in de discussie over natuur en milieu niet het behoud, maar de aantasting van natuur en milieu beargumenteerd wordt.

Denk en handel internationaal

Samenlevingen zijn op steeds meer verschillende manieren met elkaar verbonden. Wij staan open voor de gehele wereld en sluiten niemand uit. Bij alles wat we doen, vragen we ons steeds af welke effecten dat heeft op anderen in deze wereld. Wij onderkennen dat Europa steeds meer ons binnenland wordt. Internationale samenwerking en economische vooruitgang zijn de sleutels naar een wereld met minder oorlog en conflicten. Daarbij handelen wij steeds pragmatisch, nuchter en op basis van feiten.

Koester de grondrechten en gedeelde waarden

De fundamentele waarden van onze samenleving zijn vrijheid voor en gelijkwaardigheid van ieder mens, ongeacht opvattingen, geloof, seksuele geaardheid, gerichtheid of herkomst. Lichamelijke integriteit, geweldloze oplossing van belangenconflicten en een respectvol gehanteerde vrijheid van meningsvorming en uiting, inclusief respect voor onze democratische rechtsstaat, zijn voor ons centrale waarden. Die waarden zijn universeel en zonder meer bovengeschikt. Wij beschermen de grondrechten van onszelf en anderen.

Beloon prestatie en deel de welvaart

Mensen zijn niet gelijk, wél gelijkwaardig. Mensen zijn verschillend en wij willen dat de overheid ruimte laat voor die verschillen. Wij streven naar economische zelfstandigheid voor zoveel mogelijk mensen en vinden dat mensen die uitmuntend presteren daarvoor een beloning verdienen. Wij willen een dynamische, open samenleving waarin iedereen de ruimte krijgt om zijn eigen beslissingen te nemen en iedereen zich op zijn eigen manier kan ontwikkelen. Wij vinden het vanzelfsprekend om welvaart met elkaar te delen. We willen dat zoveel mogelijk mensen meedoen in het maatschappelijk en economisch proces, want daar worden we allemaal beter van. Voor mensen die zichzelf niet kunnen redden dragen we een gezamenlijke verantwoordelijkheid.

Aan dit verkiezingsprogramma werkten mee:

De verkiezingsprogrammacommissie

Annet Aris (voorzitter vpc)
Hans Vlijbrief
Ingrid van Engelshoven
Olaf Prinsen
Marty Smits (voorzitter ppc)
Henk Beerten

Met dank aan:

Jelmer Alberts	Nicky Plasman
Sjoerd Arlman	Han Polman
Jeroen Bartelse	Geert-Jan Poorthuis
Hidde Boersma	Tim Rosendahl
Daan Bonenkamp	Freek Schols
Annelien Bredenoord	Robbert Smet
Rinke Brussel	Joost Sneller
Piet de Bekker	Mark Snijder
Pieter de Bey	Ivo Thonon
Sabeth de Boer	Wim Tönnissen
Pim de Kuijer †	Robert van Asten
Paul de Rook	Tim van de Grift
Jeroen Dobber	Roel van den Tillaart
Edo Haveman	Reyer van der Vlies
Maurits Hekking	Dico van Dissel
Michiel Hendrix	Marita van Gessel
Jieskje Hollander	Leonne van Vlimmeren
Jan-Willem Holtslag	Stijn van Zon
Rob Jetten	Kirsten Veldhuijzen
Abele Kamminga	Imke Verburg
Timo Kansil	Jan-Willem Verlijdsdonk
Ron König	Leon Verstappen
Wouter Koolmees	Machteld Vonk
Bianca Kruize	Bart Vosmer
Vincent Locht	Gosse Vuijk
Chris Mooiweer	Elene Walgenbach
Azar Moshaver	Bastiaan Winkel
Arthur Neeteson	Ton Winkelman
René Peeters	

Leden en medewerkers Eerste en Tweede Kamerfractie, D66-delegatie ALDE-fractie Europees Parlement, Landelijk Bureau